

Алена Звичайна

Сглянув^шись
НАЗАД...

**Читайте і передплачуйте
видання Видавництва
«Дніпрова Хвиля»**

ДНІПРОВА ХВИЛЯ видає найкращі та найцікавіші книжки по найнижчих цінах, щоб зробити їх доступними найширшому українському загалові. Видання ДНІПРОВОЇ ХВИЛІ це низка романів з ділянки національно-визвольної боротьби українського народу в минулому і сучасному, з ділянки міжнародного шпіонажу та боротьби української розвідки з ворожими агентами, з ділянки пригодництва та побуту.

Дотепер появились такі книжки:

ТАЄМНИЙ ФРОНТ

С. Любомирський
розвідочний роман — 148 ст.
(вичерпано)

*

ВЕЛИКА ГРА

М. Хортиця
атомовий шпіонаж — 224 ст.

*

ПРОКЛИНАЮ

І. Шкварко
спогади українського політ'в'язня
216 ст.

*

МІЖ СЛОВОЮ І СМЕРТЮ

С. Любомирський
атомовий роман, 3 томи
по 176 ст.

*

У КІГТЯХ ТИРАНІВ

М. Сергієнко
спогади українця червоноармійця
230 ст.

*

ОГЛЯНУВШИ СЬ НАЗАД...

Олена Звичайна
збірка оповідань і новель
232 ст.

Готується до друку:

МАРШ МОЛОДОСТІ

В. Бендер
пригоди одної сотні
з I-ої Дивізії УНА

*

ЧИ ЗІЙДЕ ЗАВТРА СОНЦЕ

Л. Полтава
Україна в 2.000-ому році

*

В ПІДВАЛАХ ЛУБ'ЯНКИ

Юр. Модест
спогади

Комплетуючи видання ДНІПРОВОЇ ХВИЛІ матимете за короткий час гарну книгозбірню, що стане Вашою розрадою в довгі зимові вечори, у подорожі, у відпустці — стане Вашим невідлучним товаришем!

DNIPROWA SCHWYLA
München 2, Dachauerstr. 9/II
Germany

Олена Звичайна
ОГЛЯНУВШИСЬ НАЗАД...

ОЛЕНА ЗВИЧАЙНА

ОГЛЯНУВШИСЬ НАЗАД...

ЗБІРКА ОПОВІДАнь І НОВЕЛЬ

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРОВА ХВИЛЯ»

Мюнхен

1954

Німеччина.

Авторські права застережено.

Обкладинка мистця Михайла Дмитренка.

Gedruckt im Verlag „Dniprova Chwyla“, München 2, Dachauer Str. 9/II

УКРАЇНЬКА БІЧЕР-СТОВ.

Те, що діється майже сорок років на теренах ССРСР, — це такий страшний, нечуваний в світі злочин, який, або приведе до світової катастрофи, або, коли світ врятується від неї, буде для людства протягом тисячоліть грізним застереженням проти подібних злочинів.

Щоб урятуватися від катастрофи, людство вже тепер мусить не тільки ясно зрозуміти, але й відчутися весь жах большевизму. Цього можна досягти в першу чергу через мистецьке слово, бо воно промовляє не тільки до розуму людини, але й до її серця. Але для цього те слово, як каже Шевченко, мусить бути «голосне та правдиве, як Господа слово». Здібностями до такого слова й наділив Бог нашу письменницю Олену Звичайну, авторку збірки оповідань «Оглянувшись назад».

З природи це людина з великими здібностями мислення, в якому органічно поєднується глибина аналізу і широчінь синтези.

Олена Звичайна походить з інтелігентної української родини: її батько — адвокат, мати — учителька. Ще в домі батьків своїх маленька Оленка знайшла сприятливу атмосферу для всебічного розвитку своїх здібностей, зокрема і в першу чергу, в галузі своєї та чужих мов і літератур. Ще гімназисткою виявляла вона непересічні літературні здібності, тому викладачі літератури настирливо радили батькам спрямовувати виховання й освіту своєї одиначки, як майбутньої письменниці. Після закінчення гімназії з золотою медаллю О. Звичайна успішно здобуває вищу освіту вже за советської влади в роках, коли старі кадри професури не були ще остаточно винищені за мурами ГПУ.

Та не зважаючи на свої літературні здібності й пекуче бажання присвятити себе виключно літературі, О. Звичайна за все своє життя в підсоветській Україні цілком свідомо не написала і не оприлюднила жодного твору.

Великий вплив на її душу мали бабуся, що свідомо зберігала в родині вікові народні традиції та мову й дожила до 95 років, та мати-вчителька, що виховала свою донечку принциповою людиною негнутої вдачі. Раннє одруження з українцем — учасником наших визвольних змагань довершило духовий ріст О. Звичайної, як послідовної української патріотки, остаточно закріпивши виплекане в глибинах душі рішення: «краще хай умруть мої здібності разом зі мною, аніж мають вони йти на льокайську службу московському займанцеві». На жаль, переважна більшість українських підсоветських

письменників не дотримувалась цього єдино-вірного принципу, яскраво відбитого в творі Лесі Українки «Орґія».

Таким чином О. Звичайна виїхала на еміґрацію з чистою душею, не заплямованою в найменшій мірі впливами большевицьких ідей та духовим льюкайством перед ворогом людства. Вона не брала **активної** участі в підсоветському житті. Замкнулась в собі і з боєм душі спостерігала те, що діялося навколо неї, глибоко відчуючи весь жах підсоветської дійсности, яку вона зазнала на собі, як дружина кілька разів арештовуваного і, нарешті, за Єжовщини, засланого на Колиму «ворога народу».

І ось тепер, на еміґрації використовує вона в своїх творах усе те, що скупчилося в її свідомості і почуттях протягом довгих років підсоветського животіння.

Мистецьку творчість Олени Звичайної характеризують чотири головні риси: 1) високо-розвинена здібність спостерігати й відзначати в навколишній дійсності контрасти, 2) велика гуманність, здібність розуміти чужі переживання й відкликатися на них, 3) висока принциповість у поглядах, що дає їй можливість зауважувати й відчувати неправду там, де інші залишаються байдужими, і 4) здібність тримати міцний контакт із читачем.

Усі ці риси виявлені авторкою так в її раніше оприлюднених повістях «За що?», «Золотий потічок», «Селянська санаторія» та нарисі «Миргородський ярмарок», як і в цій збірці, що охоплює лише частину її літературного дорічку. Ця збірка являє собою ніби панораму, яка в яскравих образах послідовно розкриває весь жах, що діявся в Україні з самого початку большевицької революції приблизно до 1942 р.

Першим у збірці вміщено оповідання «**Чорний острів**», присвячене пам'яті Марії Скубової, що була сестрою-жалібницею за часів визвольних змагань, а потім відомою жертвенною громадською діячкою. В цьому творі письменниця відбиває той сумний момент в історії України, коли Москва почала здавлювати наші визвольні змагання. На фоні чарівної української природи, що, здавалось би, своєю красою і величчю кличе людей до щасливого, мирного життя, яскраво виступає в оповіданні безмежна садистична жорстокість дегенератів-будьонівців, які загубили людські риси і з великою насолодою нищили українців, — не тільки вояків, але й беззахисних жінок і дітей. І тут же в особі Марії Скубової письменниця показує велич людського духа, яка іноді може зламати навіть жорстокість дегенерата.

Але Москва придушила наші визвольні змагання не лише своїми власними руками: їй у цьому багато допомагали й українські яничари-зрадники. Одного з таких отидних яничарів і виводить письменниця у своєму оповіданні «**Брати**». Геросм його є типовий большевицький пес — український комуніст Зінченко. І зовнішність його, і всі манери чисто псячі. «У нього гостроносе, випнуте вперед обличчя, на ньому приношений сірий одяг і старий кашкет, насунутий на самі очі». Він ходить дуже обережно і, як той пес, винохує, де пахне.

«контрреволюцією». Московські господарі наказали йому відшукувати залишки українських борців за волю своєї Батьківщини, і він всією своєю псячою вдачею віддається виконанню цього ганебного завдання. Після довгих шукань він таки натрапив на слід колишнього старшини петлюрівської армії Рибалки і за допомогою озбраних чекістів схопив його, щоб потім передати на катування. Як повна протилежність цьому большевицькому псові, в оповіданні виступає Рибалка, — мужній, незалежний вояк. Уже зв'язаний большевицькими катами, він не просить пощади, а з презирством плює в обличчя зрадникові Зінченкові, хоч і знає, що за це його чекають страшні муки...

Збройна перемога большевицької Москви не зломилася до щенту волі українського народу. Він робив спротив, коли большевики загнали його в колгоспи, бо знав, що це означає рабство, значно тяжче, ніж кріпацтво. Щоб зламати цей спротив, большевицька Москва вживає пекельний засіб. Вона вирішує нечуваним в історії та штучно організованим голодом і терором таки зробити рабами мільйони українських селян. Як здійснювався цей плян та які були з нього наслідки, Олена Звичайна розкриває в своїх новелях «Соціалістичні картоплини» і «Щаслива Ганна». Щоб зрозуміти жахливий зміст першої з цих новель, треба взяти до уваги виданий Московію 7. VIII. 1932 р. «закон про охорону соціалістичної власності». За цим «законом»: «усяка крадіжка з соціалістичного сектора, — незалежно від обставин і її матеріальної вартости, — карається не менше п'яти років ув'язнення в далеких таборах з конфіскацією майна обвинуваченого і вище, — аж до найвищої міри покарання», себто розстрілу. Цей «закон» дійсно прирікає селян на голодну смерть. Московські посіпаки за допомогою українських яничарів забирали у нещасливих селян усе, — до останнього зерна, до останньої картоплини включно, пильно стежачи за тим, щоб якийсь селянин не залишив, бува, чогось для себе й своєї родини. Награбоване у великій кількості збіжжя, картоплю та інші сільсько-господарські продукти большевики тримали не тільки в коморах, а іноді навіть під odkритим небом, від чого вони псувалися. Але це все пильно оберігалось, щоб, не дай Боже, якась картоплина чи кілограм зерна не потрапили до рук голодних селян.

В оповіданні «Соціалістичні картоплини» письменниця розповідає, як працівники однієї советської установи з наказу парторга з п'яти годин ранку «організовано» йдуть за місто, щоб там перебирати картоплю, що була звалена у великих кагатах і в грудні вже почала загнивати. Цілий день у смороді, голоді й холоді працюють службовці, а ввечері коли вертають додому, їх ретельно перевіряють, чи хто з них не виніс, бува, з кагату «соціалістичної картоплини».

До цієї ж групи творів треба зарахувати й оповідання «Щаслива Ганна». В ньому письменниця з властивою їй чулистю розкриває тяжку трагедію матері-селянки, яка, думаючи врятувати свою донечку від голодної смерті, залишає її саму на базарі, сподіваючись, що її

візьмуть до дитячого притулку. Але яке ж гірке було її розчарування, коли на її очах дівчинку разом з іншими дітьми кинули у вантажне авто й повезли кудись за місто. Так бідна мати більше не побачила своєї дитини. А скільки таким способом було знищено дітей в Україні, і скільки було таких матерів, як «Щаслива Ганна»!?!

Твір «Без лікарів і священників, без могил і хрестів» є промовою О. Звичайної перед кількома тисячами маніфестантів, що демонстрували в Нью-Йорку 20-го вересня 1953 року свій масовий протест проти штучно-організованого Москвою голоду в Україні в 1933 р.

Але Сталін після того, як в Україні було виморено голодом понад 7 мільйонів селян, урочисто заявив: «жить, товариші, стало краще, жить стало веселіше!» А що сказав «наймудріший батько народів», те треба було визнавати за безперечну правду, і ніхто не смів мати якогось сумніву. Ось наївна дівчина Оріся, виведена в оповіданні «З гармат по горобцві», сказала на зборах, що всі її родичі з голоду померли, — і її, як «контрреволюціонерку» було виключено з профспілки й таким чином буквально викинуто на вулицю.

Москва, «ошаслививши» Україну страшним голодом 1932—33 р., піднесла населенню СРСР «великий подарунок». Це була Сталінська конституція, видана в кінці 1936 р., — «найдемократичніша конституція в світі». Вона нібито гарантувала советським громадянам свободу слова, віри і т. ін. Як не радіти такому «подарункові»?! І люди дійсно «раділи». Цю велику «радість» описує Олена Звичайна в своєму оповіданні «Всенародне свято». У великому місті в грудні 1937 р. відбуваються перші вибори на засадах Сталінської конституції до верховних органів советської влади. Місто горить електричними вогнями, розвіваються прапори, скрізь гасла і портрети «великого геніального батька народів»... «щасливі» люди поспішають до виборчих урн, щоб «вільно» подати свої голоси за намічених заздалегідь комуністичною партією кандидатів... Советська влада безмежно «гуманна й дбайлива». Щоб жоден із советських громадян не був позбавлений щастя подати свій голос за наміченого згори кандидата, — старих і хворих, з наказу влади, автами підвозять до виборчих урн... А тим часом на околиці міста відбувається друга не менш «велична» імпреза. У вантажні вагони енкаведисти набивають «до отказу» десятки тисяч т. зв. «ворогів народу», щоб взяти їх у далекі невідільні табори на тяжкі муки і смерть... Великий натовп жінок і дітей зібрався на залізничних шляхах, щоб хоч в останній раз подивитися на своїх родичів. Але не всім щастить їх побачити. Енкаведисти брутально відганяють людей від вагонів, і дехто так і вертається додому, не попрощавшись з приреченими на смерть родичами... Вертаються вони не звичайними громадянами, а дружинами й дітьми «ворогів народу», позбавленими всяких прав на працю, харчовий приділ і навіть на приміщення. І «правильно!!!» Навіщо вони мають таких родичів, що чимось не сподобалися московській владі?

Того ж таки року поруч із виходом Сталінської конституції, як ілюстрація тих «свобід і прав», що принесла вона народам, розпо-

чалась страшна «ежовщина». На чолі НКВД став «залізний нарком» Єжов, втілення найжорстокішого садизму. Мільйони людей були арештовані й посаджені у в'язниці, вивезені в далекі невідьничі табори, розстріляні. Коли й раніш в катівнях НКВД неймовірно жорстоко мучили в'язнів, то тепер тортурування їх набуло особливих, рафінованих форм, розрахованих на те, щоб спричинити нещасливим в'язням найнестерпніші муки і «заломити» їх, знищивши свідомість людської гідності і зробивши покірним знаряддям в руках катів. Разом із в'язнями тяжко мучились їхні родичі. Знаючи, що в'язні мучаться, голодують і живуть у страшному бруді, матері, жінки й діти намагаються передати їм хоча б одержу, чи якусь білизну, бо харчі передавати не дозволялось. Але садистичне НКВД вживає всіх засобів, щоб ще збільшити їхні страждання. В новелі «**Оглянувшись назад**» наша талановита письменниця розповідає про трьох жінок, що в холодну Різдвяну ніч чекають можливості передати білизну своїм ув'язненим родичам. Щоб не бути заарештованими міліцією, вони, чекаючи ранку, ходять по долю, і, коли вже не в силі було терпіти, підкупають нічного сторожа великого будинку, і той дозволяє їм перебути до світанку під сходами. Звідти нещасливі жінки йдуть до відомої Харківської в'язниці на Холодній Горі. А там уже зібралися тисячі таких, як вони. Всі з нетерплячкою чекають, коли їх пустять до бічного приміщення в'язниці з передачею. Вже ранком енкаведисти довгою чергою їх впускають. У цих чергах деякі випадково довідуються, що їхніх чоловіків чи синів уже вивезено в далекі невідьничі табори.

Але в «ежових рукавицях» опинилися не тільки люди, а й твори письменників і в тому числі твори нашого пророка і генія Тараса Шевченка. В творі «**Кобзар в ежових рукавицях**» Олена Звичайна живими рисами змальовує картину організованої головою профспілкового комітету Брухом імпрезу з приводу роковин смерті Шевченка. Виступає талановита декляматорка Маруся Ромашко, і по **книжці** читає уривок з «Катерини» та «Гайдамаків». Але це **не справжні** твори Шевченка, а спотворені відповідно до вказівок НКВД.

Завершенням циклу оповідань Олени Звичайної про життя українців під советами з 1918 до 1941 року є повне трагізму оповідання «**Довкола мертвого Леніна**». Основна думка оповідання така: Сталін і Ленін — найбільші злочинці в світі, поневолили численні мільйони людей, пограбували їх, обернули на рабів, що не сміють не тільки словом, але навіть і виразом обличчя чи необережним рухом виявити найменшу неприхильність до большевицької влади. Але їм не пощастило й не пощастить убити живої думки у чесних людей. Вони цинічно посміялися і сміються з народу, але разом з тим вони повні страху перед ним за свою власну долю і за свою пекельну владу.

Літом 1941 р. в Україну прийшли німці. Українці зустріли їх з великими надіями, сподіваючись, що вони принесуть звільнення з тяжкої московсько-большевицької неволі. Але сподівання не здійснились. Німці теж виявили себе жорстокими поневоловачами. Тільки жорстокість їх була відверта, а не хитра й прихована, як у большевиків.

Таку німецьку жорстокість з неперевершеною майстерністю, застосовуючи мистецьку методу контрастів, показує Олена Звичайна в оповіданні «Вальс Штрауса»... Хижакевич, підлий підлабузник, з метою використати німців в своїх особистих інтересах, організовує розкішне прийняття й запрошує на нього німецьких старшин і коменданта-німця. Той приходиться зі своєю коханкою, дуже гарною, але примхливою дівчиною. Їй чогось нудно на вечірці, і Хижакевич, щоб розважити її, посилає за старим музикою-віртуозом. Той після деяких вагань на вимогу коханки коменданта грає вальс Штрауса. Красуня із захопленням танцює, а разом з нею танцюють і інші гості. А в цей час «танцюють» і повішені німцями на площі закладники, що їх ритмічно погойдує вітер.

Жорстокість німецьких окупантів відбита і в статті Олени Звичайної «Гаряча смерть», присвяченій пам'яті поетеси-героїні Олени Теліги. Авторка статті докладно й чітко розкриває красу й високу ідейність поезії Олени Теліги і ставить її поряд із нашими найвидатнішими сучасними письменниками Олесем, Юрієм Кленом і Мосендзом. В кінці статті наша письменниця розповідає про героїчну смерть Олени Теліги від рук гестапівців. Мужність української поетеси здивувала навіть її катів. Закінчує Олена Звичайна свою статтю докором на адресу українського суспільства, що почало забувати свою поетесу-героїню.

Але німці під час окупації виявили не тільки жорстокість, а ще до того й безглуздий гонор, презирливе ставлення до українців, як «унтерменшів». Ця риса німецьких окупантів, що була, між іншим, одною з причин поразки їх у другій світовій війні, з великою майстерністю висвітлена в оповіданні «Обмежені ланцюгом». Зміст його надзвичайно простий. Вулицями Львова їде трамвай. Він переділений ланцюгом на дві частини. В одній сидять німецький офіцер і розкішно-одягнена дама з оголеними колінами. Друга половина вщерть переповнена мешканцями Львова. Вони тиснуть один одного, примушені стояти на одній нозі, класти на голови сусідів свої кошики й дихати тяжким повітрям. Але німців це ніскільки не турбує; навпаки, вони відчують велике задоволення, дивлячись на таке приниження людей. І коли вчителька, вийшовши з клініки після тяжкої операції і, не маючи можливості втиснутись в призначену для «унтерменшів» частину трамвая, з острахом пішла туди, де сидів німецький офіцер, той брутально виштовхав бідну жінку з вагону. Закінчується оповідання жахливою картиною. Німці бігом женуть тисячі людей зі Східньої України, нещадно б'ючи їх ломаками та прикладами крісів. Це свідчить про те, що німецьке військо швидкими темпами відступає. І ось у Гриця, героя оповідання, виникає дилема: чи залишитися з вагітною дружиною і двома малими дітьми у Львові й чекати приходу червоних, чи тікати на захід. Без довгого вагання він вибирає останнє... Страшні й жорстокі німці, а ще страшніша, а ще жорстокіша червона Москва.

Останні три оповідання, вміщені в збірці, «Лист», «Зв'язковий» і «Зустріч» переносять читача по цей бік «залізної заслони». Під час другої світової війни частина українців вирвалася з большевицької неволі й опинилася на Заході. Не солодке життя втікачів, тісно й сумно в дерев'яних бараках, що нагадують порожні коробочки від сірників. Злидні й бруд, діти залишаються без належної освіти, деякі з них розкладаються (опов. «Лист»). Особливо тяжке становище «залишенців», — тих, що з різних причин не змогли виїхати за океан. Бідуючи матеріально, вони почувають себе покинутими і нудьгують за своїми родичами і знайомими, що виїхали з Європи. Єдина радість їх — це листи з-за океану, але вони приходять так рідко. («Зв'язковий»).

Але не всі українські втікачі занепали духом або стали безідейними заробітчанами. В оповіданні «Зустріч» талановита письменниця з великою майстерністю і розумінням найтонших психологічних переживань виводить трьох українців: дружину закатованого большевиками інженера-українця, приятеля останнього, що був із ним у в'язниці, і молодого хлопця Тарасика — сина закатованого інженера. Не зважаючи на тяжке минуле, вони не втратили надії на майбутнє. Особливо великі надії подає хлопець, що, не зважаючи на свої молоді роки, з одного боку, повний рішучості помститися большевикам за їхні злочини, а з другого боку, мріє про винахід нової конструкції літака, що літав би швидко й без гуркоту.

Центральне місце серед оповідань Олени Звичайної мають оповідання про підсовєтське життя в Україні. З ними органічно зв'язані й оповідання з часів німецької окупації та з часів еміграції, бо і те, і друге є наслідком страшного большевицького злочину.

Всі оповідання Олени Звичайної характеризуються однією рисою, що рідко трапляється в письменстві. Це є повна, до деталей відповідність дійсності й у той же час висока мистецька майстерність в зображенні її. Оповідань Олени Звичайної не можна порівняти з фотографічними відбитками. Вони скорше подібні до мистецьких портретів. Фотографія відбиває речі та ливця, схоплені в певному моменті, тому й у відбитках її може бути багато випадкового, неістотного. Навпаки, мистецький портрет зображує те, що в людині є істотне й характеристичне, чого може й не помічати поверховий спостерігач. Це повною мірою стосується й до оповідань Олени Звичайної. В них нема нічого вигаданого, вони точно відбивають жахливу підсовєтську дійсність, але ця дійсність пройшла крізь призму її чулої душі й відбилася в її оповіданнях в своїх істотних, таких різкоких рисах.

Тому оповідання Олени Звичайної являють собою, з одного боку, цінні історичні документи, а з другого — високомистецькі твори. Історик може без всякого застереження використовувати їх, як він використовує добре перевірені й проаналізовані спогади сучасників. Читач може з великим захопленням прочитати оповідання Олени Звичайної, живо відчуті весь жах большевицької неволі і в той же час відчуті красу мистецького слова авторки. А ця краса дійсно

чарівна, — і то не тільки в описах природи, а і в зображенні тонких психологічних переживань.

Мова оповідань Олени Звичайної бездоганно-чиста й літературна, багата чудовими порівняннями, метафорами та іншими засобами мистецького слова.

Висока ідейність творів Олени Звичайної, просякнута любов'ю до свого народу й ненавістю до його ворогів, та безперечна краса їх дають підставу зарахувати її до наших найкращих письменників і ставити її поруч із Лесею Українкою, Олесем, Юрієм Кленом і Мосендзом. Українське суспільство вже оцінило належно її творчість, що видно хоч би з того, що її повість «За що?» та оповідання «Лист» одержали на літературних конкурсах премії: «За що?» — першу, «Лист» — другу, а весь наклад «Миргородського ярмарку» (видання ЛУПВ) розійшовся протягом чотирьох місяців.

Але вплив її, як письменниці, при відповідних умовах, може вийти далеко за межі українського суспільства. Демократичний світ перебуває тепер під великою загрозою большевицької Москви. Щоб перемогти Москву і врятуватися від страшної катастрофи, потрібна не тільки збройна, але й ідейна підготовка. Остання має не менше, а може й більше значення, ніж перша. Треба, щоб світ не тільки зрозумів, а й відчув увесь жах большевизму. Але для цього не досить звичайної публіцистики, не досить навіть спогадів. **Потрібне живе мистецьке слово**, що охоплює своїм впливом цілу людину: її думки, уяву, почуття і волю.

Про те, який могутній вплив на суспільство має мистецтво, свідчить минуле людства, зокрема роля роману Бічер-Стов «Хатинка дядька Тома» у визволенні американських негрів...

І тому хочеться вірити, що мистецька творчість Олени Звичайної відіграє таку ж роль у боротьбі демократичного світу з большевизмом, як «Хатинка дядька Тома» відіграла в боротьбі за звільнення з рабства негрів. А щоб це сталося, треба, щоб письменниця розгортала далі свою творчість, а її земляки українці подбали про те, щоб її твори якнайскорше були перекладені на чужі мови та були поширені по різних країнах світу.

Проф. Григорій ВАЩЕНКО

ЧОРНИЙ ОСТРІВ

(Замість вінка на свіжу могилу Марії Скубової).

«... Не треба значних становищ на те, щоб по змозі трудитися для своєї нації.»

Марія Скубова

Дайте мені руку, Шановний Читачу, і поїдьмо з вами вдвох до Чорного Острова! Ми купимо квитки до експресу, що мчатиме нас блискавично-швидко не лише до Чорного Острова, але водночас і назад від сучасності — в глибінь минулого, намотуючи нескінченне прядиво кілометрів і днів на свої невтомні колеса. Чейже потяги возять людей і вперед, і назад... Чи ж не так?

Минувши залізничний міст і ритмічно зменшуючи хід, наш експрес м'яко спиняється біля звичайної провінційної станції з чорним написом на ясно-брунатному тлі «Чорний Острів». Тут є почекальні для I-2 й III клас, є буфет, є казир із підпитим обличчям та гусарськими вусами. Тут є портрет його імператорської величності Миколи II-го й великий годинник, що дзвінко вибиває десяту годину ранку. Тут є більше візників, ніж привіз пасажирів експрес, і саме тому візники натовпом оточують нас, і кожний з них, цупко вчепившись за наші фалди, тягне до свого фіякру. Але ми з вами не поїдемо тими конячинами, що світять ребрами!... Ні, ні! Як і личить пасажирам з експресу, ми прямуємо до парокінного візника з новим блискучим фіякром, що з чуттям власної гідності сидить собі на козлах, очікуючи відповідних пасажирів. Це — король чорноострівських візників — старий жид Шама.

Купаючись у теплом промінні ласкавого літнього сонця, їдемо битим шляхом до містечка. Швидко тікають від нас підсліпуваті, похилені й полупані будиночки брудного передмістя, а з ними разом і бічні покручені вулички без жодного натяку на брук, якими героїчно чимчикують якісь дивовиж-

ні людські постаті, з великими труднощами виймаючи то одну, то другу ногу з блискучого чорноземного лепу й відважно несучи той леп на своїх чоботях по кілька кільограмів на кожній нозі... Це значить, що вночі був дощ...

— Скільки на світі живу, а таких довгих і таких кучерявих пейсів не бачив! — кажете ви, показуючи мені очима на цілу групу бородатих постатей, які, безперечно, щойно вийшли на чорноострівські вулички зі сторінок творів Шолом Алейхема.

Шама прицмокує і, наближаючись до базарної площі, пускає своїх пещених коней галопом, мовляв, — знай наших! Шама їде! Біля самого базару він спиняється, а ми з вами не заперечуємо... Цікаво ж бо подивитися: сьогодні в Чорному острові базар, і великий майдан, як озеро підчас весняної повені, по самі вінця заповнений комахняною метушнею...

Селяни... Пани, панки й полупанки. Бородаті жиди з довгими пейсами й кучеряві жидівки, що спритно сновігають у всіх напрямках базарного майдану, почувавши себе, як у себе в хаті: це всіх і всяких справ комісionери, махери й махерші. Де-не-де пропливають кольорові капелюшки місцевих пань, неначе рухливі квіти в траві. Розпряжені коні, вози й корови... Гуси, качки й кури.

— А чи бачите ви того сивого селянина, що, знявши шапку, низькопоклонно цілує руку молоденького панича? Це тут звичайне явище...

Цілий ряд жидівських крамниць і крамничок, які торгують найрізноманітнішим крамом від сільсько-господарського реманенту до закордонних панчішок (з-під поли), включно... Власники тих крамниць і крамничок нападають на грошовитого селянина, як на здобич, — точнісінько так, як на нас із вами нападали візники.

— Ну, Мариньо, ходи-но до мене! Як Бога кохам, крапчих пацьорків, як у мене, ніде нема! Ая!

І чорнобрива Мариня зникає в отворі крамнички з намістом.

Тисячоголосий гомін, рясно загаптований грайливими перлинами жіночого сміху... Шарманка, що грає «розлуку», і папуга, що за п'ятака виймає квитки «на щастя»... І каруселя, що грає вальса «На сопках Манджурії» та крутиться невтомно... І... шинки... Усе це комахняне озеро так голосно гуде, як вулик брутально-сполоханих бджіл, і, лише дуже уважно прислухуючись, ми з вами починаємо відрізняти чотири мови: польську, жидівську, російську, але перед-

усім українську, що є тлом для всіх інших і що притакує стим характеристичним для подільського діалекту «Ая»! По-українському ж бо розмовляють усі ці селяни, що з'їхалися сюди з доколишніх сіл, а рівно ж і жиди, що, пристосовуючись до обставин, зовсім не зле імітують мову й вимову більшости.

А над усім цим озером комашняної метушні домінують, — православна церква-собор з одного боку і католицький костьол з другого боку, а в інтервалах між ними місцева земська школа й величезна крамниця з написом по-російськи «кооператив общества потребителей».

— То це і є Чорний Острів? — питаєте ви.

— О, це ще не все! — відповідаю я і, звертаючись до запобігливо-усміхненого візника, додаю: — Шамо! Везіть нас повільним кроком через головну вулицю до маєтку графа Пшездецького!

І ось перед нами чепурні будинки з садами та кльомбами і з тавром забезпечености на кожнім. Тут живе, так би мовити, аристократія Чорного Острова: лікар, суддя, адвокат, дантист, поштмайстер... Тут міститься пошта, суд, земська лікарня, аптека... І тут зовсім небрудно, дарма, що вночі був дощ...

— А ось вам і типовий Держиморда з безсмертного твору безсмертного Гоголя! — кажу я, показуючи вам очима на вдягнуену в повну поліцейську уніформу урядника, що чітко карбує блискучими чобітьми такт свого молодцюватого кроку по дощатім тротуарі головної вулиці.

Йому назустріч чепурна покоївка веде за ручку маленьке карооке дівчатко, років п'яти, з червоними стьожками в русявих косах, в ясній сукні з червоними маками.

А онде жидівка років 70-ти несе в одній руці цілий кошик яєць, а в другій — не менше десятка курчат, тримаючи їх (нещасливих!) голівками вниз, а зв'язаними до купи ніжками вгору. На ній допотопна, дивовижного фасону сукня й зав'язана під підборіддям хустка, що, тримаючись лише на потилиці, показує скудовчене волосся й великі голі вуха.

Зловивши ваш зацікавлений погляд саме на цих вухах, я усміхаюсь:

— Не дивуйтеся! Така тут для старших віком жидівок мода! Це — Шенґля... Як бачите, вона скупила за півціни яєць та курчат, а тепер несе все це продавати забезпеченим мешканцям головної вулиці. У Шенґлі є заклята конкурентка Рухля, що теж торгує курчатами й ходить, виставивши

свої голі вуха назовні. Але сьогодні Шенглі пощастило випередити значно молодшу Рухлю.

Звернувши з головної вулиці на битий шлях, Шама знову пускає коней галопом, і за чверть години ми вже оглядаємо маєток польського магната графа Пшездецького.

Тут ціле море квітів... Тут оранжереї, що неспроможні вмістити штучно-викоханих пальм. Тіняві алеї й затишні лавочки... Парк і замкнений графський будинок, у якому ніхто не живе...

— А тепер, Шамо, везіть нас у маєток княгині Волконської!

І Шама везе...

Пишний білий палац на тлі велетенського з віковими деревами парку і вражає, і зацікавлює вас... Але... оглянути його можна лише з-зовні, бо в ньому теж ніхто не живе одинадцять місяців у році. Княгиня приїздить, як правило, літом на 2—3 тижні, решту часу вона проводить у Петербурзі, за кордоном та в інших маєтках... Цього року вона вже була тут, як каже нам управитель, отже... вікна в палаці світитимуться лише... наступного літа...

Ми з вами оглядаємо штучні озера з штучно-розведеною в них рідких сортів рибою та з кольоровими човнами, що тосконо стоять при березі, марно очікуючи гребця.

А ось вам і шедевр маєтку княгині Волконської! — кажу я, і ви несміливо ступаєте слідом за мною на мальовничий, казковий висячий міст через найбільше озеро... Здригнувшись від дотику наших ніг, висячий міст сполохано гойдається... Ми з вами йдемо в ногу, і в міру нашого ходу коливання моста збільшуються, перетворюючись у справжні хвилі, що загойдують нас, як колиска дитину...

— І... на кожному озері є такий міст? — питаєте ви.

— Так.

— То оце в сумі своїй і є Чорний Острів?

— Так, якщо не в цілому і не в деталях, то в основному це все, що ви бачили, і є Чорний Острів — торговельне містечко Подільської губернії, Проскурівського повіту. Земля тут і довкола така чорна й масна, як вакса для чобіт, і така плодюча, що родить без жодного угноєння... А належить вона здебільшого княгині Волконській, графові Пшездецькому та іншим дрібнішим, переважно польським, дідичам... Усі селяни Черноострівщини в сумі своїй не володіють і половиною тих земель, що належать кільком магнатам. Тутешній селянин з діда-прадіда звик цілувати панську руку...

— Гм... — кажете ви собі під ніс, задумуючись і раптом спиняючись посередині моста, що не спиняє своїх коливань...

Ви мовчите, а я мимоволі дивлюсь туди, куди дивитесь ви, і бачу башти білого палацу князів Волконських, що домінують над зеленим масивом парку і над Чорним Островом у цілому...

На ясному небі з'являються хмарки... Вони гуртуються над баштами білого палацу, в якому одинадцять місяців у році ніхто не живе, вони густішають, вони... ось-ось вибухнуть блискавкою...

Відшуміли бурі революції тисяча дев'яťсот сімнадцятого... Селянин, що з діда-прадіда звик цілувати панську руку, пажерливо накинувся на панську землю, смакуючи її, як дитина мед... І не снилися йому тоді, навіть і в кошмарах... трудодні на колгоспних ланах і ті шляхи несходимі, що ведуть на Печору, на Колиму та Сибір...

Минуло безладдя перших часів по революції, і Чорний Острів із довкілними селами, як і вся Україна, зазнав різних влад: української, австро-німецької, денікінської, польської, московсько-більшевицької. У роках збройної боротьби України за своє національне визволення Чорному Острову судилося бути **історичним островом***). Зокрема, в 1919 році йому доводилося бути місцем тимчасового перебування Уряду УНР на чолі з Петлюрою та штабу нашої Армії. Тоді Чорний Острів був центром, довкола якого розгорталися події; у Чорному Острові відбувалися урядові засідання й наради, приймалися вирішальні постанови і, зокрема, там відбувся надзвичайний військовий суд, що засудив от. Болбочана на смерть.

Щоразу при зміні влади Чорний Острів стримував віддих і, причаївшись, очікував, **чия** ж, нарешті, візьме, до кого і як доведеться пристосовуватись...

Липневий вечір 1920 року. На вулицях Чорного Острова пуста, і щільно зачинено віконниці всіх жидівських крамниць... У повітрі хмарою нависає неспокій... Не видно ні

*) Див. І. Мазепа «Україна в огні і бурі революції» — част. I ст. ст. 205—210, частина II ст. ст. 148—152.

Рухлі, ні Шенглі, ні чепурної покоївки з карооким дівчатком... Зник кудись і Держиморда, хоч його й не встиг ще замінити самовпевнений, по самі вуха самозакоханий, безграмотний советський міліціонер.

— Ну, і що чути? — питає бородатий з довгими пейсами Янкель Штер, схилившись через частокіл до свого сусіда Дувіда Штейна, що вже встиг поголити бороду й забути про пейси.

— Гм... Що чути? Самі знаєте! Українці з поляками тікають... Дика дивізія Будьонного перерізує їм шлях до відступу... Але... ще різно може бути...

— Так, так! Слова ваші мудрі, Дувіде! Не знати чия візьме... Треба причаїтись, почекати, а там видно буде...

І Чорний Острів принишк, затаївши віддих: очікує...

Зоряна й ласкава, як пестоці матері, липнева ніч... Чорний Острів здригнувся від вибуху... До смерти перелякана Шенгля вискочила на вулицю в самій сорочці. Старий Шама не їздив до нічного поїзда і був збентежено-насторожений, як і його коні: чейже це десь біля станції вибух!... Хто зна, може, вже й самої станції нема?...

Чорні вікна всіх будинків Чорного Острова дивляться в ніч сліпими більмами своїх неосвітлених шиб, але Чорний Острів не спить... Ні, ні! Здригнувшись від вибуху всім еством своїм, він завмер, прислухуючись до гарматної стрілянини в районі станції, що гуде так грізно, як ніколи раніш... І грізний резонанс тої стрілянини досягає колишнього маєтку князів Волконських.

Ходімо ж, Шановний Читачу, мерщій саме туди, де стріляють! Швидше, швидше! Чейже то дика дивізія по **наших** стріляє, чейже то **нашим** відрізано шлях до відступу!

Ми біжимо навпростець, манівцями... Ми нещадно толочимо чийсь буйні поля та городи... З кожним кроком стрілянина стає гучнішою... Лець-лець ясніє склепіння небес... Скоро світанок... Ми ховаємось у хащах густого, колосистого жита, що росте біля станції, уздовж залізничних шляхів на чорній, як вакса, землі...

Ми швидко звикаємо до однобічного монологу гармат і скорострелів і, дивлячись у синьо-сірі сутінки світанку, спостерігаємо.

Чи пізнаєте ви, Шановний Читачу, те місце, де був залізничний міст, через який ми з вами їхали нашим вимріяним експресом? Той міст не існує більше... Його міновано, його

саме цієї ночі висаджено в повітря разом із потягом, що віз наших ранених та медперсонал! Он бачите: чотири вагони й паротяг розбито вщент...

Ми чуємо стогін, зойки й останні благання про порятунок наших людей і нашою мовою...

— Поранені та медперсонал?! — обурено питаєте ви. — Та хіба ж це об'єкт для вибухових мін?!?

— Як бачите, згідно з «етикою» дикої дивізії, — так! А після висадження в повітря — це об'єкт для гарматного обстрілу... Чуєте? Він не вгаває, він наближається, і перстень його звужується... Ми з вами ось-ось побачимо тих, що стріляють...

А тим часом гаснуть зорі, засоромлені злочинством людей... Тихо пестить чорну, родючу землю заховане за обрієм сонце першими, несміливими, але пристрасно-ніжними цілунками світанку... Тихо-тихо нашіптує нам щось над самим вухом жито: про зміст життя простий і глибинно-мудрий, про наше невміння тим життям користуватись, та про те, як люди людям спотворюють його...

Друга година дня. Гаряче липнєве сонце в zenіті. Жагучим промінням досяглієї любови обливає воно родючі поля і з неблаганністю суворого судді показує нам, що саме роблять люди на цих чорноземних полях, де так ніжно шепоче щось густе жито, низько-низько схиляючи обважнілі стиглим урожаєм колоски.

Рештки висадженого в повітря потяга мовчать... Ні жодної відповіді на гарматно-скорострільний монолог дикої дивізії, що триває ось уже чотирнадцять годин!...

Чи бачите ви ту сестру, що так безстрашно обходить це місце великого злочину? Вона шукає живих серед мертвих під уламками вагонів... Чи бачите, як дбайливо вона нахилилась над отим, що стогне? Дає йому, спраглому, напитися... Вина? Води? Чи, може, вина з водою? Подивіться, як спиритно перев'язує вона поранене плече! Скільки материнської ніжності в кожному її русі! Скільки любови!

Болото й кров на її скромній сукні сестри... Бездоганно-чистою залишилась тільки її сестринська хусточка на голові з маленьким червоним хрестиком над самим чолом. Вона — сестра... Не більше! Але... хіба ж потрібне значення становище на те, щоб трудитися для своєї нації?

Чи гарна вона, я не знаю... Мабуть, у загально-прийнятому розумінні цього слова, — ні! У неї одне з тих облич,

що роблять враження не фарбами, не формою носа й не лінією уст, а горінням душі, внутрішнім змістом і виразом очей... На цій місці великого злочину вона виглядає, як справжній післанець неба... Ось вона, за допомогою ще одного чоловіка, переносить пораненого до одного з цілих іще вагонів і... зникає з наших очей...

А тим часом до мовчазного потяга наближаються страшні обідранці в гостроверхих шапках... Вони йдуть крадькома, обережно, раз-у-раз стріляючи й очікуючи відповіді стрілом... Переконавшись, нарешті, що відповіді нема й не буде, вони прожогом кидаються до цілих іще вагонів, і ми з вами, Шановний Читачу, бачимо їх... Ми здригаємось... Невже людство має ще й таку коросту на своїх нечистих тілі?!?

Минають довгі, тоскні хвилини... І раптом ми чуємо зойки, що розрізують повітря, мозок і душу... Так кричати можуть лише ті, що кричать **востанне**, — ті, яких рубають шаблею... Ще кілька довгих, як вічність, хвилин, і з вагону виходить дикий обідранець із мордою дегенерата замість обличчя... У «три поверхи» лаючись по-московськи, він веде... **нашу сестру**...

Куди? З'валтувати тут у житі? Чи зразу вбити? Бо... що іншого може зробити з жінкою такий дегенерат? Але... ми чуємо, як він їй наказує вести себе туди, де є запаси одягу й взуття...

При згадці про взуття, він кидає погляд на ноги сестри, взуті в звичайні грубошкірі черевики...

— Скидай черевики! Швидко! Праз-два!

І в цю ж таки саму хвилину він зауважує ще якусь іншу жінку, яка щосили тікає від нього в жито...

— Стой! — вугукує він: — Стой!... (відома московська лайка).

А жінка тікає ще дужче... Одна мить, один звірячий стрибок, один замах шаблею, і жінка, хрипко зойкнувши, падає трупом на самій межі жита. Витерши закривавлену шаблю об своє лахміття, «хоробрий» вояк армії Будьонного береться до... обшуку ще теплого трупа...

А наша сестра, скинувши свої черевики, сидить на морозку в полі нашого зору, чекаючи своєї черги... Вона очікує удару шаблі в потилицю, вона вже відчуває її гострий сталевий дотик... А покищо вона надхненно дивиться в небо...

Чи доводилося вам, Шановний Читачу, прощатися із життям, на блискавично-швидкім кіно-екрані побачити свій

життєвий шлях? Окремі постаті дорогих вам людей? Окремі сцени?

Наша сестра дивиться в сліпучо-ясне небо, а бачить... рідне село в Галичині, де татко був дяком... сільську школу, що стала для неї університетом... Раннє одруження без кохання і... донечку... Випадково скінчені акушерські курси... Виїзд до Америки і свою жертвенну працю для порятунку сестер-українок, що так чи інакше потрапили на дно... І наклепи, і зневагу так званих «порядних» людей, як подяку за ту свою працю... І товариські вечорниці, і доповіді, і вистави в затишній, нею влаштованій домівці «Українська Бесіда»... Поворот назад до старого краю... Світова війна, і знову жертвенна праця — на цей раз сестрою... Ось вона в російському полоні в Києві... А ось вона з братом організовує українську владу в Тернополі, очолює шпиталь. А ось... лише півроку тому вона показує американським лікарям польський табір українських полонених у Тернополі, де, тісно притулившись один до одного, лежали наші люди на підлозі, — голі, босі, голодні, брудні й смертельно хворі — поруч із покійниками! **О, хвилини справжнього захвату й щастя, коли, завдяки інтервенції тих американських лікарів, їй пощастило понад 2.000 людей від смерті врятувати! Від... смерті!** А ось у цій хвилині смерть заглядає їй у самі очі, а порятунку нема й бути не може!

Вона оглядається: той обідранець уже закінчив обшук жіночого трупа; ось він поклав щось собі до кишені й береться до здирання жіночих черевиків... Чи здиратиме й одяг?!? Отже, залишилося жити, ще дві-три хвилини... Сестра низько-низько схилиє свою голову й дивиться в землю... Ще раз перед її внутрішнім зором майнула личко донечки і... зникло... провалилось...

— Ей, ти!!! — почула вона зненацька густий пияцький бас над собою: — Хто ти така? Сестра?

У кількох кроках від неї, ледве стримуючи розгоряченого скакуна, спинився середніх літ вершник у новенькій шапці-будьонівці й зовсім необідраний.

І ось тепер аж два представники армії Будьонного перед нами! Подивіться уважно на їх обличчя, на їх очі! Це люди, що не мають інших бажань, окрім задоволення голоду, спраги та ще деяких інстинктів тварини. Це люди, що втратили всякий зв'язок з людяністю й мертві до всього, крім ненависти й жадоби крові, — люди, що горять вогнем помсти до кожного, хто не є **такий**, як вони...

А чейже наша сестра, що сидить на морожку, простягнувши чисті босі ноги, що має чисту сестринську хустку з маленьким червоним хрестиком і заплямовану болотом і кров'ю поранених братів сукню, не така, як вони... До того ж вона — з цього, до смерті приреченого потяга!

— Ей, ти! Що мовчиш? Відповідай, коли я питаю! Ти — сестра милосердя?

— Так! — почувалася тиха відповідь сестри, що уважно дивилася в обличчя вершника: тепер уже не знати, хто з цих двох зарубає її...

— А... яка ти сестра? Ти, певно, петлюрівка?

Очі вершника наливаються кров'ю, він усім тілом нахилиється вперед, обличчя спотворюється огидною гримасою: в голові його миттю народжується плян використання цієї петлюрівки в цьому ж таки житті, — вона ж бо не стара й собою непогана!

— Петлюр-рів-ка? Признавайся! — з уст його готова злетіти відома московська лайка, приперчена багатим лексиконом дикої дивізії, і кінь його робить скок майже в саме обличчя сестри.

— Я взагалі не українка. Я — полька, — доброю російською мовою відповідає йому сестра...

Дивна річ! Ця сказана по-російськи фраза впливає на вершника, як холодний душ:

— Гм... Полька, кажеш? А... перев'язувати рани вмєш?

— Я кваліфікована хірургічна сестра ще з часів світової війни — упевнено й по-російському каже жінка...

— Цікаво! А звідки ж ти так добре по-російськи говориш, якщо ти — полька?

— Ще раз кажу вам, що я військова сестра з 1914 року... Я в російському полоні була, там і російської мови навчилася, — і вона впевнено розповідає, де саме і як попала вона в полон разом із австрійським полемим шпиталем.

— А які ж то були частини царської армії? — тоном слідчого допитусе вершник.

— О, це я добре пам'ятаю, бо ж вони мене в полон узяли! То були Феодосійський та Брацлавський піхотні полки.

— Ти... правду говориш! Тепер бачу, що не брешеш! Бо сам я — вояк Брацлавського полку!

Обличчя його вмить загорілося теплом спогадів про минулі літа, і в очах з'явився блиск невисловленої ще думки...

— Знаєш ти що, сестра? Сідай... на коня! Я повезу тебе до нашого полку!

Боса жінка підводиться з землі й вухам власним не вірить... То цей... дикун повезе її до себе в полк? Не згвалтує її і не вб'є? Невже?... О, неville він має до неї крихітку людяности?!? Невже?!? І вона, уважно дивлячись у саму глибіню його очей, тихо й повільно вимовляє:

— Я... не вмію їздити верхи...

Тоді вершник свиснув... Тим свистом він підкликав підводу, що недалеко вантажила свіже сіно для армії Будьонного...

— Чуєш, ти! — тоном необмеженого господаря становища звернувся він до підводчика: — Завезеш оцю сестру до села Антонівки! Це тобі якраз по дорозі!

Жінка рвучко взула черевики і, не зашнурувавши їх, попрямувала до підводи... Але не встигла вона сісти, як прозоре повітря гарячого липневого дня розрізав несамопитий крик:

— Товаришу командире! Що робите?!? — це кричав на все горло той самий обідранець, який, переможно закінчивши «операції» біля жіночого трупа, ось уже пару хвилин стояв за спиною сестри, уважно прислухуючись до розмови: — Чейже наказ від штабу нашої армії, — в полон жодної душі не брати, усіх до тла знищити!!!

Морда дегенерата налилася кров'ю, очі вирячилися, руки цупко стискали держално шаблі...

— Смір-р-но!!! Я — командир, а ти — вояк, отже... знай своє місце! Не твого це розуму діло, і тому ти й не знаєш, що наш полковий фельдшер тяжко захворів, і нема кому наших ранених доглядати! Я... **знаю**, що роблю! І я за це перед штабом відповідатиму, а не **ти**!!!!

Обідранець мовчав...

— Дурню ти неотесаний! — додав командир, мабуть, для того, щоб його зовсім знищити: — А що як тебе — дурака поранять, — хто тобі перев'язку зробить?!?

Обідранець мовчав, остаточно знищений залізною логікою цього останнього аргументу... Хто ж, справді, доглядатиме його дорогоцінну особу?!?

— Трогай! — наказав командир підводчикові, але не встиг той «тронутися», себто рушити з місця, як виникла нова перешкода.

— Товаришу командире! — звернулася сестра до свого несподіваного рятівника: — Якщо ви хочете мене, як сестру, для догляду ранених мати... то... відпровадьте мене до тої Антонівки самі! Чейже ви добре знаєте, що я живою не

доїду, що мене перший зустрічний вояк з вашої дивізії зарубає!

— І знову ж таки ти... правду говориш! Ти, я бачу, баба з маслом у голові! — усміхаючись, сказав командир і, звертаючись до підводчика, знову вигукнув:

— Трогай!

Командир завернув коня й поїхав з підводою поруч...

8-ма — так звана дика дивізія армії Будьонного відступає під тиском українців та поляків...

Зоряна тепла ніч. Полки смерти отаборилися в лісі на відпочинок... Наївшись і напившись, сплять обідранці-головорізи... Дружнім хором хропе військо Будьонного, присвистуючи... Іржуть коні-скакуни, мирно хрумаючи свіжу травичку... Тихо пливе місяць дворогим човником по тьмаво-синьому морю... До світанку ще далеко...

А ось і наша сестра: сидить собі, скоцюрбившись, під тією самою підводою, на якій лежить тяжко-хворий фельдшер... Не спиться сестрі! Думки чорними круками посідали довкола неї, і позбутися їх годі! Розмовляючи з тими чорними круками, вона чує... чи, може, то їй так здається, що й фельдшер не спить... Ось він досить таки бадьоро перевернувся на інший бік і... не стогнав при цьому...

«Ану ж як йому завтра покращає?!?» — питає сестру один із тих круків, що хмарою посідали довкола: «тоді тебе... після огидних знущань... уб'ють... Так, так! І не побачиш ти своєї донечки ніколи!»

Сказавши це, чорний крук б'є крилом, немов би притакує... «Інакше й бути не може!» — додає інший: — «А як дивізія смерти рушить далі, і труп твій лишиться тут у лісі, — тоді ми всі клюватимемо твоє тіло... Так, так! Чи, може, ти думаєш, що вони справлять тобі домовину, що вони... поховають тебе — бідолашну?!?»

Ні, вона так не думає...

— Ви плачете, сестро? — чує вона чоловічий шепіт згори.

— Докторе, дайте мені отрути! Ви ж, напевно, маєте медикаменти при собі!

— О-тру-ти? А... навіщо?

І тоді, спазматично ковтаючи сльози й сама з власної відвертості дивуючись, сестра пошепки розказує цьому незнайомому чоловікові всю правду: що в далекій Америці вона залишила свою єдину малолітню донечку, що вона — українка, а не полька, і що вона твердо вирішила не дати себе

на поталу й знуцання цим дикунам... Ні, ні! Краща й мила смерть, заподіяна собі самій зовсім свідомо й власною рукою!

— Ви видужаєте, а мене вб'ють... Дай вам, Боже, щастя! А мені... дайте отрути! Тоді... згвалтування мене цими звірами не буде на вашім сумлінно! Чуєте, докторе?

Мовчанка... Хропе, присвистуючи, дика дивізія... Іржуть коні-скакуни, мирно хрумаючи пахучу травичку. Мінливо миготять таємничі зорі-світи, і тихо пливе дворогим човником місяць по тьмаво-синіх хвилях неозорого моря...

— Дайте отрути, докторе! Поки не пізно! Чуєте мене?...

Шепіт уривається, тремтить і благає... Сестра з болючою насолодою уявляє собі, як завтра на світанку ці дикуни знайдуть її труп ось тут під цією підводою... Е, ні!!! Щоб не накликати підозріння на цього доброго фельдшера, вона вже подбає про те, щоб труп її було знайдено не тут, а десь у іншому місці.

— Докторе! Ви... спите?

Мовчанка...

Забувши обережність, сестра рвучко підводиться і, ставши щільно біля підводи, заглядає у фельдшерове обличчя... Ні, він не спить, бо... вона бачить спрямовані на неї широко розплющені очі людини...

Довга павза, що триває... хвилину, яка має цілих шістдесят секунд, і яка родить... довір'я...

— Нахиліться до мене, сестро! Отак! Чи відомо вам, що я — теж українець?! Так, так! І... я зовсім не хворий! Я — здоровісінький! Я штучно роблю собі температуру, я симулюю всі добре мені відомі ознаки тифу... І все це для того, щоб... якось потрапити до шпиталю... А там... Може, таким чином пощастить мені вирватися від цих звірів... Розумієте?

Вона притакує головою й очима, а він пошепки веде далі:

— А вам, сестро, я пораджу... слухайте уважно й старайтесь якнайглибше зрозуміти мене! Ви будете в оточенні **пораних** звірів. Вам... уже не двадцять років, і, як медпрацівник із великою практикою, ви знаєте, що страждання, біль і терпіння будять зерно людяности навіть і в заскорузлій душі непоправного злочинця... А людина — це Бог і звір, скуті докупи, — так сказав колись дуже давно Сенека. Ваша добрість, людяність і дбайливість у стосунках із **пораними** злочинцями мусять покликати до життя заросле бур'яном зерно людяности в їхніх душах... Вони... як би вам сказати?... Їм стане навіть приємно самим собі доказа-

ти, що вони теж люди... Вони... самі захочуть бути людьми і... в першу чергу в стосунках із вами... Розумієте? Так, вона все зрозуміла...

— А пізніше... шукатимете шляхів для втечі, і я певен, що ви знайдете їх...

Хтось закашляв на сусіднім возі... фельдшер замовк, а сестра, сівши на своє місце під возом, завмерла... Чи не чув хтось? Але той, що закашляв, повернувся на інший бік і захропив, як Ілля Муромець...

— Сестро! — чує вона знову шепіт згори: — Такі зустрічі, як ось наша, не забуваються ніколи! Я... хотів би знати ваше справжнє ім'я і прізвище, якщо це не таємниця від мене...

— Ні, ні, це не таємниця від вас... Вам я вірю... Я вдячна вам і бажаю вам щасливо врятуватися! А прізвище мое — Скубова... Марія Скубова...

Звичайна селянська хата... На лавці під вікном лежить горілиць рясно закривавлене й обідране людське тіло...

Уривчасто, хрипко й ревучо стогне будьоновець... Утробою стогне... Над ним нахилилася скромна постать сестри Марії... Перемагаючи ненависть до ворога, звинними пальцями досвідчених рук звільняє рану з цупких обіймів закривавленого лахміття. Пінцети й вата, бінти й аптечні пляшечки... Специфічний запах йоду, спирту і ще чогось... Широко розплющені, по самі вінця наляті мукою очі, що шукають контакту з суворими очима сестри-жалібниці, благаючи про порятунок і співчуття...

— Ну, ну, вояче, не кричи так, бо я оглухну!... — з властивим їй милим гумором каже Скубова, відповідаючи поглядом людини на погляд пораненого звіра: — Кріпись! Бо тепер саме час показати твою мужність! Ще хвилин десять, і все буде в порядку!

А тим часом звинні руки дезинфікують рану. Жодного поспіху, ані натяку на метушливу нервозність! Її рухи еластично-моторні, швидкі, упевнені й молоді! Її очі напружено-уважні, суворі, рішучі й людяні, вона вся потонула в праці. Її просто нема...

Вона не чує, як зойкнули старі скрипучі двері, когось до хати впустивши, як клацнули вони, з розгоном за кимось зачинившись... Вона не бачить, що в хаті вже протягом кількох хвилин стоять двоє, які стежать за кожним її рухом: озброєна револьвером й одягнена в «гімнастборку», чо-

боти й штани-галіфе дебела жінка в супроводі озброєного вояка-будьонівця з дегенеративним обличчям потвори.

Ця жінка увійшла до хати з таким резгоном і так підкреслено-владно, як нічим необмежений і п'яний від усвідомлення своєї влади деспот. Чейже влада над життям і смертю людей буйним хмелем п'янить і мудріші голови! А в неї тупе, зарозуміле обличчя хтивої самиці, що так і каже: — «Ось, яка я — **особа!**» У неї загоріле й порепане від сонця й вітрів обличчя, пошерхлі губи й гострі, як жало, — жорстокі очі... У неї стрижене, давно нечесане і ще давніше немите волосся, яке, висмикуючись буйними патлами з-під новенької «будьонівки», падає їй на чоло...

Обоє завмерли біля порогу, пильно спостерігаючи...

Тишу в хаті порушують лише уривчасто-хрипкі зойки пораненого. Мовчазно працює, схилившись над ранами, Марія Скубова. Білий широкий бінт, окреслюючи півкола в повітрі, слухняними навоєм лягає раз біля разу на пошматоване людське м'ясо, сточуючи його дбайливо-ніжними пелюшками милосердя та людяности...

Озброєний шаблею вояк з обличчям потвори порушує мовчанку: він щось тихо говорить своїй «дамі», огидно підморгує в бік сестри.

— Мовчи! — відрубає «дама» і не глянувши в бік вояка, додає на його адресу відому московську лайку, рясно приперчену специфічним лексиконом дикої дивізії.

Здрігнулося повітря в селянській хаті, здрігнулися й почервоніли стіни. Здрігнулася сестра-жалібниця і, спинивши лет руки, завмерла... оглянулася... Уперше за все своє життя чула вона цю лайку з уст... **жінки**. І пекучий сором за жінку взагалі залляв їй обличчя багряним рум'янцем. На якусь коротку, як блискавка, мить очі обох жінок зустрілися.

Тоді та, що вилаялася, солдатським кроком наблизилася до тої, що почервоніла...

— Тебе треба було б убити негайно! Ти ж із **того** потяга!

— Товариш комісар! — хрипко вигукує поранений, і очі його палахкотять, як у лихоманці: — Ця сестра... Не руште її! Вона, як мати рідна... Не вірите?!? Он, гляньте, — мєлєка для мене випросила!

І показавши очима на глечик із молоком, що стояв на столі, він знеможено заплющив очі.

— Знаю! Чула! — відповідає жінка в штанах-галіфе: — Політкомісар дивізії смерті **все** знає, **все** бачить!

— Будеш жити! — виголошує вона після хвилиної павзи безапеляційний вирок приголомшеній сестрі... І хляснувши долонею по плечах тої, якій дарувала життя, політкомісарша зникла так само несподівно, як і з'явилась. А за нею слідом зник і вояк з обличчям потвори, нагородивши сестру на прощання поглядом оскраженілого садиста, що на цей раз був позбавлений приємности задовольнити свій кривавий апетит...

І знову зойкнули старі скрипучі, давно немазані двері... А зойкнувши, клацнули, з розгоном зачинившись...

На цей раз Марія Скубова чула і зойк, і клацання дверей, на цей раз вона бачила, кого саме ті двері випустили...¹⁾

Квітень, 1952 р.

¹⁾ Про М. Скубову читайте в її «Споминах» та в статті С. Панаса п. 3. «Хто ж тепер замінить Її?» в «Нашому кличі» чч. 22—23 за 5 й 12. VI. 53 р. та в «Народній Волі» за 29. V. 52. р.

БРАТИ

Помагайте, недолюдки,
Матір катувати!

Т. Г. Шевченко

I

Під тихими вербами

Одного осіннього лагідного дня, коли небо було заволочене кучерявими, мов білі ягнятка, хмарками, а сонце, з труднощами висмикуючись із-під їх пухнастого накриття, лише час від часу посилало землі свої усмішки, — вулицею села чимчикував подорожній. Середнього росту, невизначеного віку, невиразно-сірої зовнішності, — він не звертав на себе уваги селян. Отак собі подорожній, та й годі! Приношений сірий одяг, старий кашкет із великим дашком, насунутим на самі очі, гостроносе, трошки випнуте вперед обличчя... Час від часу він зупинявся, приглядався, прислухувався... Інколи й сам устрявав у розмови, підморгуючи жінкам, усміхаючись і показуючи рідко-посаджені, передчасно поспуті зуби... Біля колодязя — там де жінки-цокотухи сперечалися на тему хлібоздачі та хлібних лишків, він рішуче зупинився: у нього виникла негайна потреба роззутися та повитрушувати зі своїх черевиків пісок, що він і зробив із педантичною повільністю, сівши собі на моріжку поруч із колодязем... І рушив далі лише тоді, коли цокотухи, так і не вичерпавши цієї пекучої теми, розійшлися по хатах — до роботи.

Подорожній звернув, нарешті, на битий шлях — до річки і берегом її попрямував аж до краю села. Зупинився і глянув довкола... Ген-ген під ліском — у густім мереживі вишневих садків соромливо ховалися чепурні хатки невеличкого хутора. Гостроносе обличчя на довгій шиї ще більше випнулося вперед, а під сірим дашком кашкета вогниками загорілися маленькі зеленкуваті очі... Самі ноги понесли його до хутора. Але, зробивши кілька кроків, він зупинився,

подумав хвилинку і, повернувшись назад, повільним кроком пішов собі далі вздовж річки: мабуть, відклав відвідини вишневого хутора на інший час...

Ритмічно й упевнено, з ледь помітним перлистим плескотом тікали в далечінь дрібненькі хвилячки, а з ними вкупі відпливали й хвилини з людського життя, щоб не повернутися назад ніколи, назавжди пірнувши в глибини буття. Сумлінно чатували старі розлогі верби, невпинно й уперто прагнучи до води й низько-низько схиляючи над нею своє гілля. То тут, то там продовгасті ніжно-зелені листочки, непаче тремтячі нервові пальці, перехоплювали грайливі струмочки води, надаремне намагаючись затримати їх невблаганний гін у далечінь.

А подорожній усе йшов берегом річки, непомітно віддаляючись від села, потонувши в морі власних думок. Обличчя його лагіднішало, вирівнювалися глибокі зморшки на чолі й довкола уст, а маленькі зеленкуваті очі втрачали властивий їм вираз напружено-ретельного шукання. То, мабуть, спогади дитячих років ластівками кружляли над ним... Може, він родився на хуторі? Може, саме під отакими старими, похиленими вербами минуло його дитинство? Хто знає? У всякім разі, він не шукав нічого, цілком задовольняючись тим, що є: оцією річкою, оцими розлогими вербами, оцим заволоченим небом, а найбільше оцим сонцем, що, висмикуючись із-під набундючено-кучерявих хмарок, час від часу пестило краєвид несміливими, неначе в першій порі кохання, поцілунками.

Подорожній чимчикував собі далі, а спогади ластівками кружляли над ним... І ось на цьому ж таки березі, біля самої води він зауважив рибалку, який, зручно вмістившись на пні зрубані верби, нерухомо стежив за поплавцями кількох вудок. Мабуть, і над ним ластівками кружляли спогади, мабуть, і він був у полоні своєї чарівної самотності...

Могутня, вдягнена в грубе, селянське полотно постать, сильні, широкі плечі й посипана легким снігом першої сивини буйна чорна чуприна, — усе це чітко вирізьблювалося крізь ніжно-зелене тремтяче мереживо похилених верб і кущів, якими був так рясно вкритий високий берег річки.

Подорожній зупинився, залюбки спостерігаючи весь краєвид у цілому — з цією могутньо-збудованою людиною в центрі... Чи не заздрих він, бува, рибалці та його чарівній, спокійній праці, — отут на березі річки, під тихими вербами? Хто знає?... У всякім разі був він задуманий, лагідний і тихий, неначе щойно приборкана тварина. Де подівся гострий вираз його маленьких зеленкуватих очей? Де зникла

ста нещира усмішка, що показувала рідко посаджені, передчасно поспуті зуби й надавала йому схожості з якоюсь маленькою хижою тваринкою?

А тим часом, не почувавши себе об'єктом спостережень, рибалка-велетень високим теноровим голосом виводив, мабуть, ще раніше розпочату пісню:

— Візьміть Байду тай зв'яжіте
Тай за ребро гаком-гаком зачепіте!

Той голос, та пісня! Вони нагнали цілу хмару ластівок-спогадів і вони... хвилювали... Кольоровим килимом стелився той голос по річці, відпливаючи в безвість у музичнім контакті з отими дрібненькими хвильками-хвилинами...

— Взяли Байду та й зв'язали
Та й за ребро гаком...

Урвався килим, замовкла пісня... Звинним рухом правої руки рибалка вихопив із води вудку, а величенький мінливо-срібний карасик, опинившись у повітрі, виконував блискучі «сальто-мортале»: гострий гачок так боляче зачепився йому за уста...

Велика біла рука рибалки, знявши нещасного карасика з гачка, обережно вкладає його до мішка, що лежить поруч, — мовляв, нехай собі там конає вкупі з іншими товаришами недолі! І рух цей, як на кіно-екрані, показує подорожньому профіль рибалки: чорний спущений вниз козацький вус, чорна, де-не-де прорізана срібною ниткою борода, ще свіже смагляве обличчя і... велике темно-каре око під дугою розмашистої брови... Цей профіль незабутній! Де?... Де він бачив його?!

Подорожній здригнувся і миттю присів за кущем, спостерігаючи... Маленькі зеленкуваті очі спалахнули вогнем, і хижа усмішка скривила уста в потворну гримасу...

— Невже... це... він?!? Не може бути! — несвідомо шепотіли уста, а пекучі зеленкуваті очі вглядалися в обличчя рибалки так жадібно, немов би хотіли проковтнути його...

— А... руки? Вони — великі, це правда, але ж... вони білі та ніжні, як у кабінетного інтелігента, що зроду не брався до селянської праці! Якої ж вони бездоганно-гарної форми!

— Ой, висить Байда та й на риночку...
Та й не день, не нічку, та й не годиночку...

І знову казковим килимом стелиться пісня, відпливаючи в далечінь на гребнях отих дрібненьких хвильок-хвилин... Тихою бандурою хлюпоцеться річка, і ще тихіше шепочуть шось журливі верби співакові-велетневі в супровід...

Втягнувши голову в плечі, тихесенько, обережно вилазить подорожній з прибережних кущів на битий шлях, і, ще раз глянувши на велетенську постать співака, діловим кроком прямує вздовж річки назад — до села...

II

Жіноча вдача

— Здорова була, Марусе! — звертається він пів години пізніше до молодої чорнявої, рум'яної, як калина, дівчини, що пере в річці білизну, і, підморгнувши, додає: — Чи не знаєш, Марусе, де б тут рибки купити?

— Яка я вам Маруся? — ображено озивається дівчина, стоячи по коліна в воді. На ній кольорова, високо підтикана спідниця й вишита хрестиком сорочка, що зовсім одверто показує чарівні контури стрункого дівочого тіла.

— Я — Оксана! — рішуче додає вона: — А риби? ... Та хіба ж ви самі отамечки рибалки не бачили?

І мокрою смаглявою рукою, з якої стікають прозорі перлини води, вона показує саме туди, звідки прийшов подорожній.

— А я й не зауважив зовсім! А хіба у вашому селі... рибалка є?

— А якже! Є! Моєї дядини Явдохи другий чоловік! Отамечки — у хуторі їхня перша хата од краю... Під залізом... Бачите? — і балакуча дівчина показує на білу хату, що, випнувшись наперед з-поміж інших, дивиться просто на річку, весело поблискуючи на сонці чисто вимитими вікнами.

— Отамечки-о мої дядина з рибалкою живуть!

— Отамечки! — притакує подорожній: — А... чи давно твоя дядина з оцим рибалкою одружилися?

— Е, давно-о! Мабуть, уже років із десять! А мо й менш... Я... не знаю, бо я тоді малою була, — і дівчина з розгоном б'є праником по грубій полотняній сорочці: «Хлясь! Хлясь! Хлясь!»

— Це в їх другий чоловік! А перший — то мій дядько Василь... Вони в двадцятім році з тифу померли... Ну... побули мої дядина десь так із рік удовою та й... одружилися вдруге... із городським...

— Гм... Із городським, — кажеш?

— Атож! із городським!

Полотняна білизна аж пищить під ударами праника, а дівчина, поблискуючи грайливим оксамитом карих оченят, снує

далі нитку своїх спогадів: — Мої дядина, повдовівши, почали самі в город їздити. Яблука, вишні, мед, яйця продавали або вимінювали, ну і... спіткали собі там доброго чоловіка.

— А... що він робить тут цих десять років?

— Оце причепилися до мене, як та смола! Кажі їм, що роблять! — дівчина, здається, загнувалася і замовкла.

А подорожній не підганяв її, — очікував мовчки й терпеливо, бо добре знав, що жіноча вдача довгої мовчанки ніяк не витримає.

— «Хлясь! Хлясь! Хлясь!» — вимахував продовгасті дуги праник, а білизна пищала приборкана й слухняна в смагливих руках.

— Що роблять? — сама до себе сердитим тоном звертається дівчина: — І кажу ж я вам, що од самого початку все рибу ловлять, сад, пасіку доглядають і... книжки читають. Вони дуже вчені... Ну, а як риби багато наловлять, тоді несуть у город продавати, або й просто людям за борошно та за хліб вимінюють.

І знову співає праник своєї...

— Ви ніде й у світі такого меду не купите, як у них! А садок! Вишні, сливки, яблука! Там такий хороший садок, такий хороший, що хто і зна й який!

Дівчина викручує грубу селянську білизну, а подорожній мовчить, очікуючи її наступного слова.

— Дядина Явдоха поля не мають. Навіщо воно їм? За яблука, рибу та мед вони хліба все дістануть...

— Ну, а... звідки ж він родом — отой рибалка?

— Я б вам і сказала, так і сама не знаю! І кого б ви в нашому селі не спитали, ніхто вам доладу не розкаже, хто вони й звідки... До дядини Явдохи в прийоми пристали, і квіт!

— А... як його звать?

— І де ви на мою голову взялися? Мене он мати ляятимуть, що я ще й досі з білизною не впоралася!

Окреслюючи продовгасті дуги в повітрі, праник ще з більшим завзяттям співає своєї: — «Хлясь! Хлясь! Хлясь!»

— У нас у селі геть усі чисто по-вуличному називаються. Ну, й вони по-вуличному Рибалка Явдошин називаються. А як їхня хвамілія? Хто зна... Я й знала, а забула. А мої дядина, як за першого чоловіка Явдохою Яцеленковою називалися, то й тепер так називаються. Їх ніхто інакше й не кличе, дарма, що вже років із десять із Рибалкою живуть! Явдоха Яцеленкова, — і квіт!

— Ну, бувай здорова, Марусе — серденько!

— І яка ж я вам Маруся?! Кажу ж я вам іще раз, що я — Оксана! — дівчина розгнівалася і, забувши про білизну, довго-довго з німим докором у широко-розплющених оченятах дивилася у спину подорожнього, що діловим кроком прямубав до села з виглядом людини, що добре знає, куди й за чим іде...

III

Справа секретного порядку

— Стук — стук!

— Ви голова сільради?

— Я, — густим басом відповідає відгодований чолов'яга років п'ятидесяти, розвалившись у зручному кріслі біля вікна густо заставленої панськими меблями кімнати.

Чорні й блискучі, як маслини, очі, м'ясисте масне обличчя, старанно розчесане й масне (аж вилискується!) волосся... Велика, масивна незграбна постать. Голова сільради безцеремонно вимірює зневажливим поглядом сіреньку постать від голови до п'ят і від п'ят до голови.

— Гм... Ви... що? З неба звалились? Ви хіба не знаєте, що в обідню пору наші установа не хвункціонірують?

— Я — Зінченко! — сокирою відрубубе гість.

— «Що?!» — хотів спитати голова, але йому забракло повітря. Він так і залишився із роззявленим ротом, а невимовлене «що» галушкою засіло десь глибоко в горлі. Широке, з надмірно розвиненими щелепами обличчя надублось і почервоніло, а маслини очей вирячилися... Усе це тривало секунду-дві, протягом яких масивний голова збагнув, у чому річ, і як саме треба себе поводити.

Ще секунда, і він — на ногах. Схиливши свій повний стан в улесливим поклоні, сипле словами, як горохом із відра:

— Сідайте, пожалуста, товариш Зінченко! Будьте так ласкаві! Ми, конешно, знали, що ви маєте до нас приїхати, але ж... коли? По цьому вопросу нас не поінформіровано... Ми б же за вами на станцію найкращу підводу вирядили! Ну, і конешно, квартиру для вас підходящу і всяке таке... Та... воно, конешно, й сьогодні... Хоч і не ждали вас, але борщик із свининкою, варенички зі сметанкою і... спотикач есть! Ну, і всяке таке... Дозвольте представитись: голова сільради-красний партизан Кавун.

— Ключ від канцелярії! — сухо відрізує Зінченко і простягає свою маленьку руку, мабуть, за ключем... Але... натомість одержує рясно спітнілу руку Кавуна.

— Ключ!!!

— Я — січас! — і Кавун метушливо виймає ключа з кишені.

А за хвилину вони обидва прямують вулицею села до канцелярії: Зінченко вперед, а Кавун у двох кроках за ним із виглядом великого кудлатого пса, якого щойно вдарив хазяїн.

— Почекайте мене в сінях! — тоном, що не припускає жодних заперечень, уривчасто кидає Зінченко, відмикаючи двері канцелярії. — Розумієте... розмова телефоном секретного порядку!

— Розумію! Розумію! А якже ж! — і Кавун слухняно залишається чекати там, де наказано.

Чути, як Зінченко називає номер і... — Алльо! Алльо! — хвилева павза: — Говорить Зінченко.

З юнацькою моторністю, якої ніяк не можна було сподіватися від його аж надто масивної постаті, Кавун прожогом кидається до дверей канцелярії і, щільно притуливши до них своє вухо, вслухується всім еством своїм. Масне м'ясисте обличчя аж вилискується від напруження, а маслини очей загоряються полум'ям пекучого зацікавлення.

Він чує, як бубонить чоловічий голос у рурку, до нього долітають навіть і окремі слова, але про що мова мовиться, — ніяк не добре, дарма, що аж упрів від потуг, дарма, що його велике вухо до болю тісно притиснулося до дверей... Товариш Зінченко, певно, навмисне затулив рурку рукою і бубонить тихим, глухим голосом.

— «Справа секретного порядку! Пропав я!» — думає нещасливий Кавун, і серце його калатається, а думки, неначе те сухе, осіннє листя за вітром, безладно кружляють у його голові, одна одну наздоганяючи, одна одну випереджуючи: — «Сам чорт приніс його так несподівано! А може він уже не один день у мене в селі вештається і геть усе чисто рознюхав... А тепер телефонує... Не даремне ж кажуть, ніби він таку звичку має! А злий же, як сам Велзевул! А неприступний! Про борщик зі свининкою, про спотикач і слухать не схотів! Пропав я!»

Він ледве встиг відскочити від дверей і, ставши в позицію: «Що накажете? До ваших послуг завжди готовий», зустрів товариша Зінченка запобігливо-слухняним виразом своїх очей-маслин...

— Про те, що я — в селі, нікому — ні слова!!! розпорядився Зінченко, повертаючи ключа.

— Нікому — ні слова! — з підкреслено-врочистим патосом притакнув Кавун.

І не встиг він схаменутися, як Зінченка не було вже в сінях. Вийшовши на ганок будинку сільради, Кавун довго й розгублено дивився в спину сіро вдягненого чоловіка, що швидко прямував сільською вулицею до річки.

— І куди він пішов?! Хотів би я знати!

IV

Хмарці пороку назустріч

Причаївшись у хащах чагарників на березі річки, товариш Зінченко знову чатує, весь час тримаючи бородатого рибалку в полі свого зору. А рибка клює добре. Раз-у-раз, мотнувшись угору, вудка показує Зінченкові акробатичні вправи чергової, зачепленої на гострий гачок жертви. Старі розлогі верби, низько схилившись над водою, шепочуть щось журливо-тихе й таємниче, як сама загадка життя... Усім еством своїм верби прагнуть води... То тут, то там, де спущеному додола гіллячку пощастило вже досягнути води, — подовгасті ніжно-зелені листочки, неначе нервові, тремтячі пальчики, перехоплюють грайливі струмочки, надаремне намагаючись затримати їх неблаганний гін у безвість... А з ними разом тікають у безвість і хвилини, і, мабуть, саме вони й цікавлять товариша Зінченка, бо раз-у-раз, зиркнувши на ручного годинника, він устремлює гострий погляд своїх маленьких зеленкуватих очей у ту далечінь битого шляху, що веде до міста... «Так-так, так-так!» ручний годинник товариша Зінченка переконує його в тому, що він ось уже дві години чатує.

— Ой, Морозе-морозенку, ти славний козаче,

За тобою, Морозенку, вся Україна плаче...

виводить високий теноровий голос, і сумна мелодія тої пісні тьмавим килимом стелиться по річці, — з ритмічним плескотом води в контакті...

Співак-рибалка підводиться, потягається, виструнчує своє бездоганно збудоване тіло велетня і... раптом повертається обличчям до берега... Він почув звук... Це хруснула суха, торішня гілочка від необережного руху товариша Зінченка...

Обернувшись, рибалка мружить великі темно-карі очі, оглядається, прислухується... Його обличчя лагідно-ясне, задумане, благе...

— Не так тая Укра-ї-ї-на,
Як те горде військо...

— знову підхоплює він урвану нитку пісні, — підхоплює на весь голос, і знову килимом стелиться пісня по річці, вкупі з її хвильками відпливаючи в далечінь, — тільки на цей раз килим стає ширшим, малюнок — багатшим, густішим... Тихою бандурою хлюпоцється річка, і ще тихше шепочуть журливо-похилені верби співакові-велетневі в супровід...

Рибалка сів і замовк: задумався... А ген-ген далеко — на битім шляху, — куди ледь-ледь сягає гострий зір товариша Зінченка, з'являється малесенька хмарка сірого порошу... Вона... збільшується...

Втягнувши довгу шию в плечі й пригнувши голову, товариш Зінченко тихесенько вилазить із чагарників на битий шлях, раз-у-раз оглядаючись на велетенську нерухому постать рибалки. Ось він переходить на протилежний бік шляху і, пригинаючись, підтюпцем біжить сірій хмарці порошу — назустріч...

V

Зойк людини під вербами

Чверть години пізніше товариш Зінченко знову сидить у чагарниках і, затаївши віддих, дивиться на берег річки, не наче захоплений глядач із театральної залі на сцену... А під тихими вербами розгортаються події. Три озброєні агенти ГПУ, пригнувшись і допомагаючи собі руками, крадькома пробираються крізь хащі чагарників до самотньої постаті рибалки-велетня, що, потонувши в морі думок, зовсім забув про свої поплавці... Він і не бачить, що необережний карасик уже клює, зачепившись устами за гострий гачок...

Ще хвилина напружено-тихого простування вперед, і три постаті в уніформах ГПУ, мов яструби, одним стрибком накидуються на плечі рибалки ззаду.

Здавлений зойк людини розрізує чисте пелотно чарівного спокою під тихими вербами... Четверо людей спільним нерозривним клубком котяться до самої води... Висунувшись із хащів і витягнувши вперед своє гостроносе, на довгій шийі

посаджене обличчя, товариш Зінченко заклад, моз соляний стовп. Роззявлений рот, що показує рідко посаджені й передчасно зіпсуті зуби у всій їх непривабливості, гострий, як жало, погляд маленьких зеленкуватих очей, — усе це й справді нагадує хижку тварину, що ось-ось перекусить горло своєї жертви... Ось-ось!

У чисте, прозоро-ясне повітря гідким потоком летиться непристійна московська лайка, а клубок із чотирьох людських тіл вовтузиться, харчить і здригається... І раптом... що це? Одягнена в новеньку уніформу ГПУ постать, опинившись на якусь коротку, як блискавка, мить у руках велетня, стрімголов летить у річку... Шубовість у воду!

— Руки вверх! — і до скроні рибалки дотикається, крижано холодна цівка револьвера.

Вибравшись із річки на берег, жалюгідно-мокра, комічна постать в уніформі ГПУ, відпльовуючись, відхаркуючись і в «три поверхи» лаючись, з розгоном оскаженілої люті, кидається на допомогу товаришам, які, з труднощами перемагаючи спротив велетня, крутять йому руки назад.

Ще хвилина, і... товариш Зінченко хилить свою голову вниз — під захисне накриття кущів, бо... повз нього трое озбрєнених ведуть одного безборонного — зі скрученими й зв'язаними на спині руками.

А на річці концентричними колами розбігаються сполохані хвилячки, неначе та комашня в лісі, купу якої брутально порушив подорожній. — вони заклопотано поспішають повернутись у береги призначеного їм порядку, щоб знову з ледь-ледь помітним плескотом плисти собі в далечінь... А журливо-похилені верби, купаючи в сполоханій воді продовгасті пальчики своїх ніжно-зелених листочків, шепочуть щось ніжне, тихе й таке тасмниче, як сама загадка життя.

VI

Купка розбитого скла

У кутку на ослоні сидить Явдоха, пряма й нерухома, як свічка, мовчазно спостерігаючи, як присадкуватий червонопикий молодик в уніформі ГПУ витрушує, до дна спорожнює її скриню. Летить у повітря й падає на підлогу все її вишиване майно: рушники, сорочки, очіпки, керсетка, материна плахта й широкі кольорові спідниці... Інший в уніформі ГПУ з надмірною ретельністю мотлошить постіль, а

біля дверей залякла в мовчазній нерухомості озброєна по-стать вартового. Скупі пекучі сльозинки, стискаючи Явдошине горло, повільно стікають з її рум'яного, моложавого обличчя і капають на мережану сорочку, на кольорове намисто на грудях.

— Ой! Лищенко! — викрикує Явдоха, побачивши, що той присадкуватий, скінчивши зі скринцею, поліз до ікон...

Брязнуло скло. Розбилася кинута об підлогу старовинна ікона Іржавської Божої Матері...

— Що робиш, Іроде?! Чи на тобі хреста нема? Цією іконою мене батько й мати до шлюбу поблагословили!

— Малчать! — зіскочивши спритним рухом зі стола додолу, присадкуватий яструбом накинувся на купку розбитого скла... Під нею лежав пожовклий, вчетверо складений папірець.

Присадкуватий схопив... розгорнув... прочитав...:

— Адевайся, баба! Пайдьош с нами!

VII

Каїн

— Ти... пізнаєш мене? — гостро питає товариш Зінченко, з розгоном зайшовши до канцелярії сільради, де вже стояв Рибалка з побитим обличчям і зв'язаними на спині руками. З рота цівочкою текла кров на чорну, посипану першим снігом бороду, на грубу полотняну сорочку... Гострі жала маленьких зеленкуватих очей занурились у саму глибіню великих темно-карих.

— Ти! Пізнаєш мене? — зловісним шепотом удруге питає товариш Зінченко, повільним кроком наближаючись до Рибалки, який зверху вниз (з висоти свого велетенського росту) зневажливо оглядає мізерну постать ворога.

Біля дверей в нерухомих позах завмерли вартові.

— Ти... мовчиш?! — вже зовсім зловісно шепоче товариш Зінченко: — Ти... бороду відпустив? Ти сподівався, що вона врятує тебе? Ти (непристійна лайка) ... рибку тепер ловиш? У вишневім садочку доглядаєш бджіл? А... підвали ЧК... і слідство... і мене... і вирок смерти, який підписав тобі я, — ти забув?!

Зціпивши зуби, Рибалка твердо дивиться в Зінченкові зеленкуваті очі й мовчить: тільки мускул один тремтить біля уст...

— Знаєш ти мене чи ні? Відповідай, падло!
— Ні! — твердо вимовляє Рибалка.
— Ні-і?!? Не знаєш? — Зінченків голос тремтить, уривається, а з рота бризкає слина.
— Ні! Не знаю!!!

— Це ... чудово! Це — просто знаменито! Ну, а що ти скажеш з приводу цього документа?! — і товариш Зінченко, смакуючи ефект хвилини, повільно виймає з кишені й підсовує Рибалці під самі очі маленький пожовклий від довгого лежання папірець, невідривно стежачи за виразом його обличчя.

Рибалка здригнувся ... зблід ...

— Ну, пане старшино Петлюрівської Армії, як пощастило вам урятуватися від розстрілу? Може, ви ласкаво поділитесь з нами вашими цікавими спогадами?

І сховавши пожовклого папірця назад до бічної кишені, товариш Зінченко розвалився в кріслі, — так, ніби й справді приготувався слухати щось цікаве.

Тривала мовчанка ... Чути лише «тук-тук» стінного годинника.

— Мовчиш?!? Ну, то, може, я дещо тобі нагадаю ... Хочеш? Це було темної осінньої ночі ... за містом ... Це було саме в той час, коли ЧК розстрілювало вашого брата пачками. Але ... як ти міг урятуватися? — тут товариш Зінченко на якусь хвилину задумавсь: — Може ти, коли грянули постріли по ворогах революції, — упав разом з іншими, симулюючи смерть? Ну, а потім утік, використавши темряву й недбалість вартових? Ну, а пізніше ... фальшивий документ, борода, баба Явдошка, бджоли, рибка й вишневий садок ... Щож ти мовчиш, падло? Тобі ж краще, ніж будь-кому іншому відомо, що ми **вміємо** заохочувати до відвертості!

З цими словами товариш Зінченко схопився з крісла і, наблизившись до Рибалки, з розмахом ударив його кулаком по обличчю, але ... в цю ж таки мить він відскочив убік, неначе опечений: на правій щоці, під самим оком, блищав-вилицкувався плювок Рибалки.

На якусь хвилину товариш Зінченко так розгубився, що йому забракло повітря, і він не спроможний був витерти плювок, який цівочкою стікав з його пополотнілої щоки вниз ...

— Зраднику! Каїне! — використовуючи хвилеве замішання ворога, заговорив Рибалка: — Я ... **не забув тебе!** Тепер, як і тоді, ти посилаєш мене на смерть! Тепер, як і тоді, ме-

не гнітить думка, що ми з тобою обидва — сини України...
брати!

— Заберіть його! Геть! Геть! — заверещав, опам'ятавшись, товариш Зінченко, витираючи плювок хусточкою.

Рибалка хотів іще щось сказати, але трое дебелих вартових повалили його, зв'язаного, на підлогу і, надававши тумаків чобітьми, поволочили з канцелярії геть...

На ганку сільради — озброєні агенти ГПУ, а перед ганком стоїть підвода. На ній в колі чотирьох вартових сидять двоє: замотана в чорну хустку Явдоха та Рибалка зі зв'язаними на спині руками й побитим обличчям. На його полотняній сорочці багряними маками цвітуть плями свіжої, не засохлої ще крові.

Довкола — численний похмурий натовп селян... Обурено, на весь голос гавкає великий кудлатий Сірко. Лише він один протестує, лише він один не боїться... В отворі вікна канцелярії — обличчя товариша Зінченка. Його маленькі зеленкуваті очі палахкотять вогнем ненависти й тріумфу, вперто шукаючи зустрічі з очима Рибалки.

Підвода рушає з місця, повільно минаючи будинок сільради, і тоді погляди братів іще раз зустрічаються в останнім поєдинку... Ця зустріч очима здається їм обом такою нескінченно-тривалою, як сама вічність, і такою невблаганною, як сама смерть.

— Каїне! Зраднику! — на весь голос кричить Рибалка і, вчасно відхилившись від поличника вартового, продовжує: — За мою смерть ти, напевно, медаль дістанеш! Але незабаром прийде час, коли за братовбивчі злочини супроти нашого народу даси відповідь ти... і такі, як ти!

Численний натовп селян здригається, як одна людина. Підносяться вгору бородаті обличчя, вогнем помсти спалахують очі, стискаються п'ястуки спрацьованих рук.

Підвода торохотить і зникає в хмарі сірого пороху, прогнавши в канаву зозулясту квочку з курчатами... Тужливою нотою бринить у повітрі самотній жіночий плач: то глосить чорнява дівчина Оксана...

VIII

А життя, як річка, пливе собі далі...

Замовк захриплий від довгого гавкання Сірко. Завмерло десь у далечині торохкотіння підводи, і зникла хмара сірого пєроху. Вибравшись із канави на дорогу і, знайшовши на ній свіжі кізяки, зозуляста квочка заклопотано їх розгрібає, надмірно-голосно й дбайливо-ніжно скликаючи своїх розпорошених малих докупи...

Мовчазно, похмуро розходяться по хатах селяни...

Обернувшись від вікна, товариш Зінченко зустрічає запобігливо-услесливий погляд масних очей Кавуна. «До ваших послуг! Що накажете?» — без слів промовляє його масивна постать, наскрізь просякнута бажанням догодити.

— Отак, товарищу Кавун! — у дружнім тоні звертається до нього товариш Зінченко: — Пішов я, знаєте, сьогодні зранку пройтись, рознюхати, чим ваше село дихає, і... зовсім випадково виявив петлюрівського гада...

— Я всігда казав, що він — гад! — захоплено погоджується Кавун: — Але ж... не мав на це доказів... Воно, конешно, якби знаття, то я б... будьте певні! Я б його...

— Ну, до справ! — сухо обриває його товариш Зінченко: — Чи знаєте ви, чога я до вас приїхав? У вашому селі надто сильний куркульський елемент, і саме тому ви не виконуєте пляну хлібозаготівель... Куди ви, як голова, дивитесь? У чога справа?

— Несознательность, товариш Зінченко! До них промовляеш як чоловік, а вони... ну, чисто, як ті пні несознательні!

— Сьогодні на восьму годину вечора скликати збори сільського активу! — імперативним тоном наказує Зінченко.

— Есть — скликати збори сільського активу!

Примітка: За основу цього оповідання взято фактичний епізод із підсоветського життя в Україні. **О. З.**

СОЦІАЛІСТИЧНІ КАРТОПЛІНИ

— Товарищі! Завтра всі, як один — на перебирання картоплі в кагатах*)! Наша установа мусить відробити два дні. Жодні довідки лікарів про стан здоров'я не врятують від цієї легкої праці! Хто сьогодні на роботі — вважається за здорового і мусить завтра в п'ятій годині ранку з'явитися на збірний пункт. Усі — як один!

Так говорив рум'яний масивної будови блондин років 35-ти — парторг нашої установи, виступаючи в «поточних справах» після вичерпання нудної програми загальних зборів.

Вислухавши доповідь про доведення виробничих плянів до кожного варстату, сільсько-господарських — до кожного колгоспника, а наукових і бюрових — до кожного робітничого «стола», співробітники палко мріяли про доведення вбогих обідів до своїх шлунків, що млісно й настирливо наспівували «Марш додому!» І раптом... ще й он-яка новина! Категоричний тон парторга, який щойно повернувся переможцем із хлібозаготівель, не обіцяв нічого доброго тим, хто наважиться не з'явитися завтра в п'ятій годині ранку на збірний пункт...

— Хто не працюватиме завтра в кагатах, — буде позбавлений хлібної картки з усією родиною! — сокирою відрубав голова зборів: — Пам'ятайте, — усі, як один! Збори вважаю закритими!

— Як думаете, Софіє Ісаківно, — питаю я свою сусідку-стенографістку з довгими блискучими, спеціально-вишлеканими нігтями кольору крові: — Чи не доведеться вам сьогодні відрізати ваші нігті? Бо в протилежному разі, — скільки бруду й гною буде під ними завтра!

Софія Ісаківна підносить свої фарбовані бровенята трикутниками вгору і, зневажливо зиркнувши на мої нефарбовані, низько підстрижені нігті, мовчить... Ні звука!

*) Кагат — сховище для зберігання картоплі під землею, що має вигляд великого й глибокого продовгастої форми льоху.

Грудень... Люта зима 32/33-го року владно вступає в свої права...

Гострий, як лезо бритви, вітер обсмалює моє обличчя, спритно знаходить щілинки в моїм одязі, добираючись до самого мозку кісток, і боляче зіцплює пальці ніг... У передсвітанковій темряві біжу щосили на збірний пункт: втратити хлібні картки для себе й родини — це не жарт! Самі ноги стрілою несуть мене... Нарешті, захекавшись і обливаючись потом, досягаю збірного пункту саме в момент виходу нашої групи до станції.

Сорок хвилин їзди приміським потягом, і... ми на території державних сховищ картоплі. Як же їх багато! Вони всі нумеровані й розташовані правильними рядами на величезній площі форми шахівниці. Нас швидко приймають, як скот — за рахунком, швидко формують бригади — по шість осіб у кожній і... за допомогою драбини спускають униз — під землю — в кагати...

Ось зникла драбина й з розгоном зачинилася ляда вгорі... Ми — шестеро — опинилися в глибокій могилі... Гострий сморід крізь ніздрі гадюкою залазить у шлунок, у мозок і в душу... Нудно й моторошно. Хочеться кричати «рятуйте!» Але чималий ліхтар сумлінно показує нам хвилясті гори картоплі, що є джерелом того смороду і що чемно чекають наших рук!

— Гм, — каже моя товаришка Катря — маленька, худенька й гостра на язик чорнявка: — А Софія Ісаківна таки не з'явилась! «Ви ж панімаєте! «Хіба це робота для її наманікюрених пальчиків?!? Хіба цей «льориган коті», настоянний на гнилій картоплі, для її носика?!? Ось що значить крутити роман із самим парторгом!

Останнє речення Катря додає пошепки мені на вухо. При цьому вона морщить власного носика так, що на якусь мить робиться подібною до чванькуватої власниці найдовших у нашій установі нігтів-плеканців.

Одягнувши захоплені з дому хвартухи, беремося до роботи: непошкоджену картоплю відокремлюємо від трошки припсованої, а гнилою заповнюємо величезний цебер, що спускається згори на грубих шнурках. Комсомолка Клава починає співати якоїсь «комсомольської», але, поперхнувшись, уриває куплет на половині слова: каже, що сморід під час співу «аж до кишок сягає»... Чоловіки — молодий інженер К. — з колишніх аристократів і старий, похилений зав-

канц Б. — працюють мовчки, унурившись і похнюпившись: ні звука!

Що це? Вплив смороду на психіку? Чи, може, щось **інше?** Чому балакучий і солодкий, як сахарин, у стосунках із молодими жінками інженер К. не розсипає сьогодні своїх медоточивих компліментів на адресу пишногогрудої чорноокої Зої, хоч і колупає гнилу картоплю поруч із нею?

Про картоплю і про сморід ми — шестеро не говоримо **нічого**, а інші теми — не до речі, бо ж думаємо ми (я в цьому певна) саме **про картоплю** . . . Про те, від кого її забрано, і чому зсипано до кагатів непросушеною, і про те, що вона ось гние в . . . грудні, не дочекавшись весни, і про те, чому гние біля залізничних станцій під відкритим небом зерно, і чому саме цього року того зерна **так багато**, що державні зерносховища неспроможні вмщати його?! А ці питання топчуть стежку до **інших**: скільки голодних селян і який час мали б можливість **не** голодувати, якби в них не забрано силою те зерно й ту картоплю, що тепер ось гниють привселюдно?!

М'яко падають зігнілі трупи картоплин у глибинь великого цебра, що час від часу підноситься вгору на шнурах, а натомість з'являється інший цебер — порожній . . . При цьому до смердючого дна нашої могили досягає пасмочко свіжого морозного повітря, і на коротку мить ми бачимо клаптик заволоченого хмарами неба . . .

Мовчазно колупаємо гнилу картоплю, неначе ті хробаки труп . . . «Трупні» теми на самому кінчику язика, але . . . усі ми надто добре засвоїли собі енергійно втовкмачувану нам «істину» про те, що «голода **нет**», дарма, що на вулицях міста з кожним днем з'являється все більше моторошно-спотворених голодом хліборобів, що кричать і благають: «Хліба! Хоч крихітку! Хоч скориночку!»

Ми знаємо, що на дні цього смородом просякненого кагату оком компартії є Клава, а може й ще хтось . . . Хто зна? . . . Недаремне ж бо кружляє створена підсоветською дійсністю приповідка: «де зібралось докупити троє, — там один є, непевно, сексот*)». А нас же тут — шестеро!

Мовчимо . . . Лише хвилясті кучугури напівзогнилої картоплі говорять . . . Лише сморід без слів кричить . . . І так минають години . . .

*) «Сексот» — це скорочення двох російських слів: «секретний сотруднік». По-українському — таємний співробітник — ГПУ-НКВД.

Ей, чи ви ще живі там? Бригада кагату ч. 31! Виходь на-гора!*)

Нарешті! Нам спускають драбину, і ми — шестеро — вилазимо «на-гора» одне за одним — знеможені й мляві, неначе ті мухи пізньої осені... Свіже повітря п'янить і туманить мозок...

Уже вечір. Лютує вітер, припікає мороз-жартівник. Містично блимають численні ліхтарі, кидаючи тремтливі, боязкі пасма зрадливого світла на гори гнилої картоплі, що вирости біля кожного кагату за сьогоднішній день... Це, так би мовити, чергові «досягнення» соціалізму, так «переможно» побудованого на одній шостій кулі земної...

Помивши руки під кранами з холодною, як крига, водою, співробітники нашої установи бурхливим, нервовим потоком сунуть до виходу.

Млісно й настирливо скиглять порожні шлунки; сама згадка про теплу їжу й ласкаве ліжко забирає в нас рівновагу: «Та швидше ж бо! Швидше! До воріт і... додому!»

Але... гм... Біля самої прохідної **) вартовий наказує зупинитися й почекати: якась установа проходить першою, а наша черга — за нею.

— Якби не ходили руки мити, то ми були б першими! — з докором кидає тендітна Катря, дрібно витанцьовуючи імпровізований «танок голодного на холоді».

А вітер, як на зло, не вгаває: він зловтішно висвистує якоїсь північносхідньої мелодії, дмухаючи крижаним подихом у наші обличчя і в'їдливо досягаючи мозку кісток наших через йому одному відомі щілинки й дірочки нашого блаженського зимового одягу... Сині й синьо-червоні носи наших співробітників ще глибше занурюються в піднесені догори коміри, ноги всіх старих і молодих — завзято виконують «танок голодного на холоді», а серця й душі з'єднуються в єдинім бажанні «швидше додому!»

— Клаво! — каже солодким, як сахарин, голосом інженер К.: — Ти в нас дівка на всі сто! Чи не пішла б ти рознюхати, що там сталося? Чому так довго на вулицю не випускають?

*) Вираз, часто вживаний на вугільних копальнях Донбасу.

**) «Прохідна» — продовгастої форми будиночок біля воріт, через який варта впускає і випускає працівників на територію заводу, фабрики або державних сховищ.

Після хвилинного вагання Клава відокремлюється від натовпу і підтюпцем біжить до прохідної. Ми бачимо, як не-сміливо просовує вона свого гострого носика в щілинку дверей, як пролазить туди спочатку її голова, а потім і ліве плече, як зникає, нарешті, вся її вертлява постать: сірий будиночок прохідної проковтнув таки нашу Клаву!

А тим часом... вітер приносить на своїх широко-розгорнутих крилах маленькі крижані пушинки, що дуже мало нагадують сніг, бо вони гострі й колочі, як голки... Хвилини, як години! Вони теж гострі й колочі, як голки...

О, нарешті, нарешті! Висмикнувшись із дверей прохідної, Клава птицею летить до нас, і натовп жадібно схоплює її в свої цупкі обійми...

— Обшукують!!!

Цього єдиного, пошепки вимовленого слова було досить, щоб... у натовпі склався невеличкий рух. О, нічого особливого не сталось, — просто хтось раптом зауважив, що загубив хусточку й побіг її шукати, дехто пішов пройтися вздовж кагатів, щоб дещо завітисся, а сама Клава, заховавшись за сусідньою горою гнилої картоплі, чогось там вовтузилась... Але недовго. Ні, ні! За три хвилини вона вже була в центрі натовпу і з незалежним виглядом прикурювала цигарку.

— Оленко! Серденько! Ти ж мене не осудиш і, напевно порадиш, що робити? — з такими словами, відкликавши мене набік, звернулася до мене моя маленька, тендітна товаришка Катря. І враз пополотніле личко її сказало мені більше, ніж треба, щоб зрозуміти становище.

— Ти багато взяла?

— Та ні, Оленко, лише пару картоплин на вечерю! Хіба ж ти не розумієш? У мене ж дитина й стара мати, а платні моєї і на десять днів замало! А тут же картопля он як гние! —

— Усе це я розумію не гірше за тебе! Але... я розумію також і те, що, згідно з законом про охорону соціалістичної власності, тебе тепер не менше, як на п'ять років до в'язниці посадять.*)

— На... п'ять... років?!! — перепитала зовсім приголомшена Катря. — А я й не знала!...

*) Згідно з законом про охорону соціалістичної власності з 7. VIII. 1932 р. «усяка крадіжка з соціалістичного сектора, — незалежно від обставин і її матеріальної вартости, — карається не менше п'яти років ув'язнення в далеких таборах з конфіскацією майна обвинуваченого і вище, — аж до найвищої міри покарання», себто розстрілу.

— Певно! Бо ти ж часописів не читаєш! Ці ж картоплини — соціалістичні! Це ж усе — «священна й недоторкана соціалістична власність»!

— І цей гній?!? — карі очі Катрі випромінювали цілу гаму пекучих думок, гніву й протесту, і здавалося, що вона на якусь мить забула про небезпеку...

— Про гній іншим часом і в іншому місці! А тепер — ходім! Я придумала порятунок.

Ми з Катрею пішли повільним кроком до прохідної: це не викликало жодних підозрінь, бо ж ми прямували небезпеці назустріч. Зробивши невеличке півколо, ми спинилися на мить біля кущів, що поринали в темряві, ледь-ледь чорніючи на тлі безсніжної ночі. Там, у тих кущах, під захистом моєї, доброзичливо підставленої спини, Катря викинула чотири великих, іще непопсованих, соціалістичних картоплин, з яких вона мріяла зварити сьогодні вечерю...

Не минуло й хвилини після цієї «операції», як нашу установу покликано на прохідну, де сиділо якесь «начальство» в цивільному одязі, де були й озброєні вартові.

Нас запитали, чи не має хто в кишенях незаконно привласненої картоплі. Ми відповіли дружнім, упевненим хором: «Ні!» Мабуть, це зробило враження, бо... обшукували не всіх, а тільки «на виборку», і наша установа, з честю витримавши цей іспит «соціалістичної чесности», переможною, бурхливою лявою вилілася на шлях до залізничної станції. Але попередня установа таки залишила трьох порушників «священної, недоторканої соціалістичної власности», що стояли під вартою.

Вв-у-гу!! — шалено висвистував вітер, обсмалюючи наші обличчя крижаними поцілунками мерця і збиваючи з ніг мою маленьку, тендітну Катрю...

— Та чіпляйся ж бо за мене, Катрусько! Ми вдвох, узявшись за руки, ще й не такі вітри переможемо!

Напівзаплющивши очі, посуваємося вперед знайомими вулицями, перемагаючи несамовитий спротив вітру. Мов хижі птиці, летять нам назустріч нечисленні пішоходці, — міські мешканці та... селяни. Перші поспішають додому. А другі?!... Де прихилять вони свої голови наніч?! Адже є суворя заборона влади приймати їх на ночівлю!

Раптом із-за рогу якогось завулка вітер, бешкетуючи, викинув прямо на нас кілька моторошних людських постатей, що міцно трималися купи, як щось до такої міри єдине, чого ні смерть, ні сваволя вітру та влади роз'єднати не в силі...

Це була селянська родина: батько з несивою ще бородою, мати, по самі очі зап'ята платком, та трое дітей-підлітків... Під світлом ліхтаря промайнули голодом і холодом спотворені обличчя, розширені, перейняті смертельною розпукою очі, мотнулися розвіяні вітром поли стареньких кожушанок, підперезаних могузками.

— Хлі-і-ба! Подайте ж хоч скориночку, люди добрі! — цей благальний крик і лемент п'ятох **вкладав живу душу** в свавільну, стихійну дисгармонію вітру...

Ми з Катрею зупинились: витягши задубілими пальцями гаманці, висипали все, що в них було, в залякклі пригорщі найменшої дівчинки.

— Хлібця! — зідхнула вона з докором і в ту ж таки мить побігла наздоганяти свою родину. А вітер поніс це слово на своїх крилах, як стогін, як рев, як благання: — хлі-і-бця!!!

— Чи не здається тобі, Катрусе, що вже й вітер в Україні благає хліба?

— Що?! — неначе від сну прокинулася Катря: — Я... не знаю... Я все думаю про ті соціалістичні картоплини, які я сьогодні **зовсім надаремне** викинула в кущі... Адже мене не обшукували, і тепер я мала б **що** дати цим нещасливим...

— А я думаю про ту картоплю й про те зерно, що гниють і гнитимуть не знати, як довго... Скільки людей можна було б урятувати! Скільки селянських родин не виривалися б з коренем із рідного ґрунту!

— Хлі-і-ба-а!!! — вигукував — висвистував вітер: — Вгу-гу!

— Хліба!!! — кричала вся хліборобна й хлібородна Україна на порозі грізного, проклятого тисяча дев'яцот тридцять третього.

«ЩАСЛИВА» ГАННА

У неї були сильні мозолясті руки, висока міцно-збудована постать і босі надиво-повні ноги... У неї було закам'яніле, трохи зіпсоване віспою обличчя, карі широко-розплющені очі та налляті якоюсь рідиною мішечки під ними... На ній були жалюгідні рештки колишнього селянського одягу, що, правда, випраті й винахідливо полатані... Їй було понад сорок, і звали її Ганною. Уся її особистість носила на собі виразне тавро довготривалого голоду, знуцань і насильства...

У нашому довгому, як коридор, подвір'ї, що об'єднувало кілька по-советському щільно заселених будинків, Ганна з'явилася несподівано в ролі чиеїсь наймички десь наприкінці травня 1933-го...

Ідучи на роботу й з роботи або просто перебігаючи через подвір'я, я частенько бачила Ганну і щоразу заглядала в глибіню її широко-розплющених очей, які магнетом притягали мене і... лякали водночас...

Дивними були чоловічки тих очей: неприродно-розширені, нерухомо-закляклі, до божевільного крику перейняті якимось неймовірним, неповторним видовищем, вони неначебто відбили колись на своїх екранах точну фотографію якогось страшного злочину і, додавши до тієї фотографії ще й питальник «За що?» — кричали, благаючи про порятунок...

При зустрічах я завжди занурювалась у моторошну глибіню Ганниних чоловічків і... часто й багато думала про них... По якійсь дивній асоціації мені згадувалися чоловічки однієї злочинно вбитої людини, які на екранах своїх відбили обличчя вбивці, давши таким чином несподівану зброю в руки правосуддя супроти злочинця, що, спритно сховавши всі кінці в воду, думав уникнути кари...

Я з приємністю зауважувала, що Ганна відрізняє мене зпоміж метушливої комахні численних мешканців кількох будинків нашого подвір'я: я частенько ловила на собі погляд її дивних, широко-розплющених очей, що зовсім не вміли усміхатися... І я була глибоко переконана в тому, що Ган-

нині очі перестали усміхатися саме з того дня, коли вони відбили на екранах своїх чоловічків чийсь великий злочин...

День за днем повільним ритмічним маршем минала історична весна тисяча дев'ятсот тридцять третього... Незабутня весна! Проклята весна! На вулицях, базарах і в скверах, під мурами пишних «Торгсінів»*) і закритих розподільників щодня вмирали з голоду люди, і невпинним потоком обминали їх інші люди, заклопотано кудись поспішаючи...

Одного тихого червневого вечора, коли сонце, схилившись над обрієм, посилало людям свої пестливі прощальні усмішки, я поверталася з роботи додому... В подвір'ї мене ще здалеку зауважила Ганна і, рвучко поставивши відро з помями на землю, побігла мені навперейми.

— Я все хочу вас про щось запитати і... не смію...

— А я вже давно хочу з вами поговорити, Ганно, і... теж не смію, — відповіла я.

— Чи не треба вам, бува, білизну попрайти? Я, бачите, хотіла б хоч якийсь гріш заробити...

— Як? А ваші хазяї хіба не платять вам?!?

— Я за кусок хліба на дві родини працюю... А в цю неділю я маю вихідний день, то й могла б... якщо хочете...

— Чудово, Ганно, приходьте до нас у неділю! — радісно погодилась я.

У той час родина моя, тяжко працюючи, з труднощами покривала витрати на прохарчування. Ми одягалися, винахідливо перефарбовуючи, перелицьовуючи й перешиваючи старі недоноски. Усю хатню роботу завжди робили самі, а єдиною «розкішню», на яку ми з напруженням могли стягнути-ся, була... праля раз на місяць на один день.

Передбачаючи приємність почастивати Ганну обідом, ми заздалегідь подбали про те, щоб заощадити хліба та мати можливість зварити хоча б у неділю українського борщу з м'ясом та гречаної каші в значно збільшеній кількості.

І ось настала очікувана неділя... З самого світанку члени моєї родини розбіглися по чергах, хто — куди: хто по гас для примуса (чергу було зайнято ще з ночі!), хто — за пшоном, а хто — за камсою**), що замінила оселедці й смакувала нам якнайкраще, дарма, що їлася з кишками, головками й хвостиками. Дома лишилася лише я з Ганною.

*) «Торгсін» по-рос. — «торговля с іностраницами». У магазинах «Торгсін» можна було вільно купувати всякі харчі й крам за чужу валюту і... золото.

**) Камса — дрібнесенька, дуже солона рибка.

— Як?!? Це — мені? М'ясо?!? — схвильовано спитала мене Ганна: — Щоправда, мої господарі щодня їдять м'ясо, — і куряче, і гусяче, і теляче, але для мене завжди вариться в окремій посудині картопляна або пшоняна юшка... Зате хліба мені відрізують, не жалуючи, — спасибі їм! А ви... даєте мені те, що самі їсте! І говорите ви так хороше по-нашому, що мені сьогодні ніби сниться, що я знову в рідній хаті опинилася...

Ганна замовкла. Цупко стулені безкровні уста затремтіли, і на гречану кашу з м'ясом закапотіли скупі прозорі сльозинки... Я розгублено дивилася на неї, напружено шукаючи слів, — саме тих і таких слів, якими можна було б заспокоїти цю нещасливу жінку.

— Не журіться Ганно! Якимось перебудете цей тяжкий рік, а там може, й вам усміхнеться доля! Ви, Ганно, щасливі вже тому, що залишилися живою!

— Я — щаслива?!? — Ганна раптом рвонулася всім своїм міцно-збудованим тілом, як той давно застояний кінь від удару бичем. Різким рухом правої руки відсунувши миску з їжею набік, вона впала головою на стіл... Уривчасті спазматичні зойки виривалися з грудей її, хоч вона й не плакала... Так стогне смертельно поранена тварина...

У ту хвилину я багато віддала б, щоб повернути назад оте мое, справді, недоречне слово, що, злетівши зненацька з моїх уст, опекло Ганну полум'ям...

— То, кажете — щаслива я?!? — ще раз перепитала вона якимось злим, невластивим їй голосом, повільно підводячи від стола свою передчасно-посивілу голову, з якої щойно злетіла хустка: — Та мене ж куркулькою проголошено! Та мене ж із села вигнано! Ви, може, не знаєте цього?

Я це знала. Я була в цьому глибоко переконана, але не озивалась. Лише тихесенько пестила її сиве волосся, і ця тиха ласка топгала стежку в глибінь Ганниної душі, — до тих таємних екранів її чоловічків, що носили відбитку чийось великого злочину...

В хату зайшла тиша: глибока, вагітна змістом несказаних іще слів, вона була як та неспроглядна хмара, з якої ось-ось хлюне зливою давно-очікуваний дощ... Погасла піч... Прохолола їжа... Біліла в ночвах недопрата білизна... Хіба ж до них тепер?

— І мене, і чоловіка, і десятирічну донечку, — всіх нас із хати вигнано! Ми з далекого села... Вірите? Поки до Харкова пішки доплетались, то ледве всі троє на дорозі не кончилися... Думали в Харкові роботи шукати... Та де там!

Для таких, як ми, роботи нема... Тижнів два або й три рятували нас вишивані рушники та плахти, які мені пощастило ще до трусу зі скрині вихонити... Продавали це мое придане на базарі, а за гроші комерційний хліб купували... без карток... лише за одним «кіло» треба було годин із десять постояти... Та то байдуже! Стояли б і двадцять годин, якби гроші на хліб були... Але прийшов скоро такий день, коли рушників не стало... Ой, як же трудно було вперше в житті руку простягнути! Як трудно було вимовити оте: «Подайте хоч крихітку хліба!» Вірите? Чоловік мій аж плакав від сорому... Бувало не раз і так, що за цілісінський день жодна душа жодної крихітки хліба в наші простягнені долоні не кинула. Щоправда, дитині щось перепадало, ну і вона сама те з'їдала... А ми з чоловіком... Ой, які ж то були муки пекельні... Краще не згадувати!

Тут Ганна на якусь мить замовкла, неначебто спіткнувшись зненацька об якийсь поріг...

— Вірите? Я тепер ночами думаю і... не нарікаю на людей за те, що не давали... Хіба ж я не розумію, скільки хліба може дати голодним та людина, яка сама по картці 300 грамів на день одержує? А нас же — а рук же тих простягнених була сила силенна!

Знову павза... І знову якийсь поріжок у Ганниних думках. Знову мовчки спостерігаю.

— А що, як думаєте, чи багато є таких родин, як мої теперішні хазяї, що по закритих розподільниках щодня м'ясо та всякі ласощі запівдарма одержують?

Це питання, як видно, дуже цікавило Ганну, бо вона так і уп'ялася в мое обличчя своїми дивними моторошними очима...

— Гм... Таких, як ваші хазяї — чимала кількість, але... вони не давали й не дають голодним... Вони... Ну, як би вам пояснити? Це все комуністи, відповідальні працівники, енкаведисти, — одним словом **советська влада**... Отже... ви ж розумна жінка, Ганно! Я думаю, що ви мене розумієте...

— А якже! якже! — майже радісно відгукнулася Ганна, збагнувши миттю сенс лише натяком зачепленої думки: — **Розумію!** Я й сама так думала. Так от, чуєте, тинялися ми втрьох по базарах і вулицях, терплячи пекельні муки від голоду, — мабуть днів із десять... Але одного разу вночі, коли ми поснули всі троє під чийось тином на Москалівці, чую рух біля нас... І не встигли ми опам'ятатися, як чийсь сильні руки повкидали нас до авта на купу холодних, як лід

мертвяків. Хвала Богові, зверху нас уже нікого не кидали. . . І вивезено нас тоді ген-ген далеко за Харків . . . І тамечки в полі під деревом помер мій чоловік . . . **Тихо** помер . . . Я вже бачила, що він доходить і руки йому зложила, і помолилась за душу його . . . Схилившись йому до вуха, покликкала востаннє: «Іване!» Він відгукнувся (чув, — значить!) і . . .

Чоловічки Ганниних очей розширились до болю, до божевільного крику, і вона замовкла, уп'явшись своїми нерухомо-закляклими очима в кут. Вона, напевно, **не бачила** тими очима того, що було поруч . . . Зате бачила **інше** . . . і вперто дивлячись у кут, вела далі:

— І покинула я свого Івана під отим деревом воронам на харч. **Це ж гріх!** Як думаєте? А сама, взявши дитину за руку, знову до Харкова помандрувала . . . А мандруючи, думала . . . Тоді рішилася я своєю Юстинку (мою єдину дитину!) на базарі покинути . . . Жаль мені серце на дрібні клапти покрав, але . . . що мала робити? Була моя дитина вже дуже слаба, і не могла я чекати, поки опух від живота до серця підступить . . . Чуло моє материнське серце, що без їжі вона ось-ось закрие свої оченята . . . А які гарні в неї оченята були колись — до голоду — якби ви тільки знали! Ви не думайте, що Юстинка мала личко, поцятковане віспою, як у мене! Ні! Ні! Вона гарна й розумненька дівчинка! Вірите?

— Вірю, Ганно!

— Так от, — була в той час серед селян чутка, ніби влада осиротілих селянських дітей до приютів забирає. Отож, покинувши на базарі, зроблю я її сиротою, ну і . . . попаде вона до приюту, а там їй їсти дадуть . . .

Тут у Ганни в горлі заклекотіло, забулькало, з грудей вирвався зойк, від якого в мене отерпли пальці, і . . . сльози, прорвавши, нарешті, греблю Ганниної терпеливості, повинню вмили її обличчя . . .

Я не спиняла її, я не казала «не плачте!» Я знала, що довго стримуваний біль душі мусить вирватися назовні. У нас — жінок він виривається сльозами, і сльози лікують наш біль . . .

Улавши головою на стіл, Ганна плакала, здригаючись усім своїм міцно-збудованим тілом. А я знову ще тихше пестила рукою її передчасно-посивілу голову і терпеливо чекала. Я знала, що вона неодмінно розкаже мені про те, **як** покинула вона свою Юстинку на базарі . . . Не розказати, не спорожнити до дна свою душу вона вже . . . **не може!**

— Чуєте?!? На Благовіщенському базарі покинула я свою маленьку, — уривчасто, пошепки вела Ганна далі: — Кажу

їй, — «Стань отутечки, моя доню, та зачекай на мене! А я піду хлібця куплю!» — «А звідки ж у вас гроші?» — питає. «А я на вулиці трояка знайшла!» брешу їй. Бачу, — повірила, стала слухняно на вказане місце й стоїть... Тоді я щодуху — щосили пішла геть, не оглядаючись... Іду, біжу, сльози мені шлях затуманюють, а вона — маленька все перед очима в мене стоїть. Не витримала я... Спинилася, і... самі ноги понесли мене назад — на базар — туди, де я своє дитятко єдине напризволяще покинула...

Ганна спазматично ловить повітря, голос уривається, а великі сильні мозолясті руки тремтять дрібно-дрібно... Мовчки подаю води. П'є жадібно, заклинаючись, і... знову веде далі...

— Прийшовши вдруге на базар, сховалася я за ворітьми великого будинку та й звідти поглядаю на мою Юстинку. Я її бачу, а вона мене — ні... Стоїть на тім самім місці, на всі боки оглядається, мене шукає... та раз-у-раз кулачками сльози витирає... Якась бабуся дала їй чималий шматочок хлібця. Юстинка, бачу, проковтнула його, не жувавши, та й ну ще дужче — на весь голос плакати...

Скільки годин я тамечки вистояла, — не знаю... Коли бачу, починають люди з базару розходитись... Цілий натовп всякого люду суне попри ті ворота, де я заховалася. Як та хмара, що затуляє сонце, так і вони затулили від мене мою Юстинку... Не бачу її, млію з розпуки... Аж, нарешті, розійшлися... і тоді побачила я, що базар — порожній, а на нім — кільканадцятьоро покинутих дітей селянських. Вони всі плакали, боязко збиралися докупити, тулилися одне до одного, — молодші — до старших, ну чисто, як ті курчата, що раптом лишилися без квочки. Але голосніше всіх плакала моя Юстинка. Чи вірите мені?

— Вірю, Ганно!

— Присягаю вам, що з-поміж плачу дітей я чула її плач, її крик «Мамо, де ж ви?!?» Я бачила її всю, — маленьку й перестрашену, з великим животиком і русявим волоссячком... Я бачила, як вона оглядалася довкола, мене шукаючи... Батька ж не могла вже шукати, бо знала, що ми його в полі під деревом... воронам на харч покинули...

І саме в цій хвилині пригадала я собі, що я ж обіцяла їй повернутися з хлібцем... Обіцяла і... одурила! Юстинка вже знає, що мама одурила її! Як опечена, вихопилася я з-за воріт і птицею полетіла до своєї дитини.

Уже й небагато лишилося мені бігти, уже й мала я гукнути їй «Не плач Юстинко! Мама — осьде!», коли... у цю ж

таки мить де взялося вантажне авто межі мною та купкою селянських дітей... Я мусіла спинитися на місці; думала, — воно проїде собі далі, коли дивлюсь, а воно завертає до гурту дітей. Тоді я прожогом повернулася назад і знову сховалася за ворітьми... На власні очі бачила, як зіскачили з того авта три міліціонери, і як вони тих дітей, неначе кошенят, до авта повкидали. Моя Юстинка потрапила до авта останньою: її схопив рудий високий міліціонер іззаду за полотняну сорочечку... і я бачила, як вона повисла в його руці над повним уже автом, і я чула її крик, коли вона, падаючи, вдарилася грудьми об край авта...

Усе це зникло швидко, як страшний сон... Я й не зчулася, як те авто, загуркотівши, зникло мені з очей... Тільки пригадую собі, як стояла я сама — самісінька край дороги й довго ще дивилася на базар: він був уже зовсім порожній... Ні авта, ні тих страшних міліціонерів, ні гурту дітей селянських, ні Юстинки! Нікого й нічого!... Пустка...

— І з тої пори ви Юстинки не бачили?

— Не бачила!

Я дивилася Ганні в очі: вони пом'якшали, втративши властивий їм вираз моторошної перейнятості якимось неповторно-страшним видовищем: неначебто все те, що відбулося на екранах її чоловічків, вилялося відразу повинню слів та зливою сліз у мою закриту від людського ока хату, в мою відкриту для Ганниного горя душу...

Ми обидві сиділи мовчки... Ганна знову, не кліпаючи, уп'ялася в кут кімнати, а я була так приголомшена, що боялася порушити необережним словом цю сувору мовчазність великого людського горя.. Минали довгі хвилини, а Ганна вперто й нерухомо дивилася в далечінь своїх спогадів і не бачила того, що було поруч... Мабуть, і мене не бачила...

Раптом підвелася, глянула розгублено довкола, звичним рухом зав'язала на голові хустку і попрямувала в кут до корита з білизною, а на столі лишилася миска з м'ясом та кашею.

Білизна пищала, плакала й хлюпала приборкана й слухняна в Ганниних великих сильних руках... Я мовчки господарювала в хаті...

— Оце зароблю у вас грошей і наступного вихідного дня поїду до Золочева. Буде за що квиток купити, буде й на гостинчика для Юстинки!

Я глянула на Ганну і остовпіла: вона це чи не вона? Її звичайно закам'яніле обличчя жило, сяяло й світилося, а її зм'якшені великі розумні очі випромінювали цілий каскад

золотих ласкавих промінчиків... Так буває, коли на небі крізь безнадійно-густі та грізні хмари зненацька проб'ється іскристе проміння переможного сонця...

— А чому ж саме до Золочева ви поїдете?

— Бо в Харкові я вже геть чисто всі приюти обходила: кажуть, — нема моєї Юстинки! А в Золочеві ж, чуєте, теж дитячий будинок є... Це ж під Харковом! Мабуть, таки туди й завезено її...

З тої пори Ганна частенько забігала до мене: заскочить, бувало, увечері на хвилину, щоб про Юстинку поговорити, щоб порадитись...

Вона не знайшла Юстинки ні в Золочівському, ні в інших дитячих будинках Харківщини. Не допомогло й моє листування в цій справі...

Приблизно через півроку сталася подія в житті Ганни: мабуть, хтось доніс на її хазяїв, що тримають у себе колишню куркульку — нечлена спілки домашніх робітниць. Прийшов інспектор спілки, склав про це протокола, оштрафував хазяїв Ганни, і...

— Що ж я маю тепер робити? — в розпачі питала мене Ганна: — знову ходити з простягнутою рукою?

— Ні! Ночуйте сьогодні в мене, а там видно буде.

Я порекомендувала Ганну, як дуже добру пралю, своїм знайомим, а ці останні — іншим родинам. і... Ганна з часом зробилася фаховою пралею. Нею були задоволені, і дні її були «на розхват»... Щоправда, працювала тяжко, але ж була нагородована, ще й гріш почала складати. Мешкала десь на передмісті, наймаючи «кут» себто ліжко, столик і четверту частину кімнати. До мене рідко навідувалась.

Десь улітку 1936 року хтось рішуче постукав до моїх дверей. Відчинивши, я побачила дуже бідно, але вже «по-городському» вдягну Ганну. Привіталися.

— Сідайте, Ганно! Давно вас не бачила.

Розмова, розуміється, знову була про Юстинку. Ганна вже працювала в пральні й хотіла взяти дочку офіційно на своє утримання. Я написала заяву з проханням відшукати Юстину Безлуценко, яку мати хоче й має змогу взяти на своє утримання. Ганна з труднощами підписала своє ім'я та прізвище. За допомогою одного знайомого мені пощастило спрямувати цю заяву на певні рейки, але... наслідки були дуже сумні: Юстини Безлуценко в дитячих будинках УССР не знайдено.

Пам'ятаю місяців через три під час нашої наступної розмови мені довелося прочитати цю відповідь Ганні аж двічі:

мовчки, з німим жахом фіксувала вона своїми, надто широко-розплющеними очима цей невеличкий папірець, що приніс їй таку страшну вістку.

— А як думаєте, може, вони тих опухлих дітей селянських зовсім не до приюту повезли?!? Може, їх повикидали вмирати десь у лісі, або в полі, як викидали в той час разом із мерцями живих іще селян?!? Як думаєте?!? Скажіть мені!!!

Моторошні чоловічки Ганниних очей гострими свердликами уп'ялися в саму глибіню моїх очей і нищпорили на дні моєї душі, благаючи відповіді:

— Скажіть мені правду, якщо знаєте!

— Цього я не знаю, Ганно!

БЕЗ ЛІКАРІВ І СВЯЩЕНИКІВ, БЕЗ МОГИЛ І ХРЕСТІВ

Повний текст промови, виголошеної з нагоди 20-ої річниці великого голоду в Україні на жалібній Академії 20-го вересня 1953 року в залі «Мангаттан-Сентер» у Нью-Йорку.

Тоді по селах їли людське м'ясо
І хліб пекли з розтертої кори . . .
Дивилися голодні діти ласо
На спухле тіло вмерлої сестри . . .
Так ми, хоч і покинули печери,
В двадцятім віці стали людожери . . .

Тоді по хліб до міста йшов селяк
І там лягав, вмираючи, на брук . . .

Ось якими словами описує голод 1932—33 р. в Україні сл. п. Юрій Клен.

Тоді вся підсоветська Україна була відкритою сценою, на якій невпинно демонструвався історичний кіно-фільм голодової трагедії українського селянства з волі та наказу червоної Москви.

Тоді кожний обласний центр був відкритою сценою фільмування голоду по даній області. Тоді Харків, як і личить столиці УССР, був центром максимального скупчення смертників, столицею голодового конання селянських мас.

Ходімте ж зі мною! Я поведу Вас незарослими стежками моєї пам'яті на місце великого злочину, що відбувався **привселюдно!**

Нехай потужний літак із фантастичною швидкістю мчить нас назад: із 1953-го в 1933 рік, із Нового — в Старий Світ, із Нью-Йорку — до Харкова!

Забудьмо ж про все, чим тяжить над нами наше «сьогодні»! Скиньмо ланцюг турбот з нашої душі й віддаймо всю нашу увагу нашим **Покійникам!**

Вікна й двері нашої душі наростіж!

КАРТИНА І.

Вітрина

Травень 1933-го.

Ми з Вами на Миколаївському майдані — в центрі Харкова . . . Прислухайтеся! Ви почуєте, що стогін «хліба» є лямбда-мотивом столичного гомону. Придивіться! І Ви побачите, що це стонуть рясно розсипані в натовпі, голодом спотворені селяни-обідранці.

Перед нами білий (з колонами) присадкуватий будинок Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету — скорочено «ВУЦВиК-у» . . . Цей будинок, як біла птиця, що сіла собі в самому центрі Харкова, широко розпустивши крила. . .

— А що роблять ті люди, що обсіли праве крило будинку ВУЦВиК'у, неначе ті бджоли мед? — питаєте Ви.

— Вас це цікавить? Ходітьте!

І за хвилину ми з Вами вже стоїмо в змінно-рухливому натовпі недохарчованих харків'ян і . . . дивимось, як і натовп, на вікна.

— Та це ж розкішні вітрини з харчами, що можуть конкурувати з нью-йоркськими! — кажете Ви.

І справді! Велика осетрина розкинулась на полиці від краю і до краю вікна. Мариновані оселедці в діжечках конкурують на першенство зі своїми вудженими братами та сестрами, що згуртувалися золотавими спинками в плетених кошичках . . . Тут є подібні до гадюк міноги, сушена навага, рожевий балик і ніжна скумбрія . . .

А поруч — не гірша від рибної м'ясна вітрина, де гори ковбас на чолі з українською, де апетитні ковбики й ніжно-рожева шинка приваблюють пажерливі погляди недохарчованих харків'ян.

І це ще не все! На третій вітрині ціле море тістечок, вибагливих печив та ласощів. Там пишасться масло «екстра», там є цукор, цукерки і мед! А в самому центрі, як господар становища, біліє-ясніє борошенце з червоною етикеткою «000» (три нулі).

— Усе це виглядає знаменито! — кажете Ви. — Але чому ж ці люди лише дивляться, ковтаючи слинку, а не заходять купувати?

— Дуже просто: це — крамниця «Торгсін», де продають виключно за чужоземну валюту та золото.

Саме в цю мить хрипкий, моторошний стогін людини примушує нас подивитися вниз — під вітрину.

Це стогне, перевертаючись горілиць, у силі віку селянин. Його очі заплющені, його уста запечені й спрагли, його руки спрацьовані, мозолясті й напляті якоюсь рідиною, а сходжені, порепані ноги понабрехали, як ті колоди... Глибоко зідхнувши й хрипко випускаючи віддих назовні, селянин витягається, виструнчується і... закликає нерухомий і чужий до всього.

Отак зовсім просто, без драматичних ефектів умер цей син нашої родючої землі з голоду під пишною вітриною «Торґсіну», під гостинним крилом ВУЦВик'у.

З мозолястих рук цього теплого ще покійника Ви переводите погляд Ваших очей вгору — до білого борошенця «три нулі», і... щось думаєте, а я не заважаю Вам.

Сптворені голодом селяни сидять і лежать, — нерухомі й моторошні — під всіма вітринами «Торґсіну», утворюючи **єдину цілість** із працею рук своїх, що їй виставлено там на показ, що її продають лише за чужу валюту та золото...

А он гляньте на ту селянську родину, що влаштовується під рибною вітриною! Зовсім молодий ще батько в полотняних штанах, мати з обличчям затортурованої святої та двоє діточок дрібненьких, що скиглять уривчасто, тоненько й хрипко... О, вони, як видно, **довго** ходили й **довго** просили, благаючи порятунку від натовпу столиці! Їхні торби — порожні, їх сили вичерпані до дна...

Ось батько лягає, скоцюрбившись, (тісно під вітринами!) і кладе свою давно нестрижену, скуйовджену голову на коліна матері, яка, притуливши обох малят собі до грудей, завмирає в цілковитій нерухомості. Ця група чотирьох творить враження чогось до такої міри **єдиного**, чого ні советська сваволя, ні сама смерть **неспроможні роз'єднати**. **Це — типова селянська родина, це — ґрунт нашої Нації.**

— А куди ж дивиться советська преса? — з обуренням питаєте Ви: — Де вона?

— Осьде! — і я показую Вам рукою на великий сірий будинок, що міститься через вуличку — напроти: — Отут і є редакція «Комуніста». Чейже бачите напис! Купіть собі сьогоднішнє число «Комуніста»! І Ви побачите, що він, захлинаючись, вихваляє колгоспну систему господарювання та досягнення колективізації, кличе нищити куркулів, як класу, і сумлінно робить вигляд, що не бачить того, що бачить...

— А чому ж не забирають до шпиталів цих нещасливих? — питаєте Ви.

— Бо є заборона забирати цей «соціяльний хлам»*) до шпиталів.

Як моторошно, як страшно вмирати селянинові з голоду під крилом будинку робітничо-селянського уряду УССР, під вітринами, що так цинічно виставляють пограбовану працю рук його, та ще й у полі зору редакції «Комуніста»!

— Що?!? Вам спало на думку зайти до «Торгсін»? Якщо Ви маєте доляри, то весь «Торгсін» — до Ваших послуг!

Як затишно і чисто, як блискучо і пишно в крамниці «Торгсін»! Як елегантно вдягнені, як запобігливо ввічливі продавці! А мальовничий швайцар із довгою, декоративною бородою!... Як ретельно дбає він про те, щоб не зайшов сюди, бува, голодний селянин! А які тут солідні мури! Яке грубе скло! Тут не чути ні плачу дітей, ні останніх зідхань та молитов тих, що закінчують свій життєвий шлях по той бік грубого муру!

КАРТИНА II.

Штучні сироти

Ми з Вами на центральному базарі Харкова, що має назву «Благовіщенський», а скорочено — «Благбаз»...

Море людей... На тлі цього моря наше око вмить ловить острівці селян-обідранців, що, сидячи й лежачи рядами, продають свої скарби останні: хто — скатерку, хто — вишиваного рушника, а хто — плахту-красуню. А скуповують це все спритні людя за шматочок хліба, за пару зварених картоплин...

— Ну, а чому ж не йдуть робити, поки ще сила є? — питаєте Ви.

— Є категорична заборона приймати цей «соціяльний хлам» на роботу — відповідаю я: — А чи відомо Вам, що Благбаз це місце, де матері-селянки щодня покидають своїх дітей?

— Як?!? Чому?

— Робиться це з надією, що ось, може, советська влада сироту до захисту забере і там .. нагодує... Ось якими

*) Згідно з офіційною советською термінологією тих часів, саме так називалися призначені до фізичного знищення хлібороби.

словами селянка Ганна Безлуценко розказала мені про цю подію:

— Чуєте? На Благбазі покинула я свою Юстинку. Кажу їй, — стань, моя доню, отутечки та почекай на мене! А я піду хлібця куплю. Бачу, — стала моя маленька слухняно на вказане місце й стоїть . . . Тоді я щосили, щодуху пішла геть, не оглядаючись . . . Іду, біжу, плачу, сльози мені шлях затуманюють, а вона — маленька все перед очима в мене стоїть . . .

Матері! Чи відчуваєте Ви весь неказаний словами трагізм отакої-от хвилини?

Чи бачите Ви тих **штучних сиріт** у брудних, полотняних сорочечках, з тонесенькими ручками й ніжками, з великими, роздутими животиками, з глинястими личками й божевільними від жаху оченятами? . . . В морі чужих облич кожне з них марно шукає обличчя мами. Кожне з них плаче, голосить, кричить . . . А втомившись кричати, вони інстинктивно тулитимуться одне до одного, як ті курчата, в яких яструб щойно забрав маму-квочку . . .

Штучні сироти штучного голоду!

КАРТИНА ІІІ.

«Смичка города с селом»

Так назвали московські комуністи те «зворушливе єднання» села з містом, яке нібито утворив советський соціалізм.

М'яко обертаються гумові колеса таксі: ми з Вами їдемо на Товкачівку . . . Чому саме на Товкачівку, скажу **пізніше**. А покищо . . . перед Вашими очима розгортається безнадійно-сіре полотно життя столиці УССР — полотно, на тлі якого сама смерть невинно вишиває свої власні візерунки чорними, як чорнозем, хрестиками.

Повінь голодних заливає столицю і бурхливими потічками тече по майданах і вулицях . . . Скрізь і всюди — жалюгідні постаті хліборобів із порожніми торбами . . . Одні кричать і благають: «Хлі-і-ба!», другі мовчки й знеможено сидять попід мурами, — це «доходяги», треті — байдужі до всіх і до всього — займають «зручні» позиції в затишних куточках і заглибинах мурів — це **мертві** . . .

— Чому ж міське населення не організує допомоги? — питаєте Ви.

— Тому, що офіційно **голоду нема**, і твердити, що він є, та ще й організовувати допомогу для «соціального хламу» це — контрреволюція, за яку Ви заплатите життям. Що ж до приватної допомоги, то й вона неможлива, бо кожний трудящий одержує лише свій маленький, явно-недостатній кусочок хліба на картку. Чи бачите Ви оці черги, що гадюками в'ються по місту?

— Так!

— Це все **стоять** «щасливі» мешканці соціалістичного Харкова за тим, що їм **«дають»**. **«Що дають?»** — це питання, від якого можна оглухнути... «Дають хліб на картку, пшоно, керосин, «камсу» — дрібеньку й страшно солону рибку, яку ми захиляно ковтаємо з кишками, хвостиками й головоками, тощо... Інколи «дають» і черевики або по чотири метри матерії на сукню, але за цим «промкраном» доводиться **стояти добами**, щоб... **не дістати**, бо... не може ж вистачити черевиків для всіх!... Придивіться до суконь жінок! Щоправда, вони — різнокольорові, але все це перефарбоване, перелицьоване, перешите й скомбіноване зі старих недоносків. Як думаєте, — **скільки хліба** може дати голодному людина, що сама одержує 300 грамів по картці!?! Робітник одержує дещо більше, але більше й їсти потребує...

— Чи є люди, що харчуються й одягаються нормально?

— Так! Є! Є навіть і такі, що харчуються й одягаються розкішно, але це — влада, апарат червоного насильства з родинами. Вони голодним **принципово** не допомагають, бо дивляться на них, як на «соціальный хлам», призначений до фізичного знищення.

— «Хлі-і-ба! Хоч крихітку!» — цей стогін хмарою стоїть над містом. Утекти від нього — нікуди...

Людина села просить у людини міста крихітку хліба і, не одержуючи навіть і крихітки, вмирає привселюдно.

Ось Вам і «смичка города с селом», якою так пишаються творці советського соціалізму!

КАРТИНА IV.

Комерція

Крутиться, в'ється і гнеться спіралями кількатисячна черга голодних на пустирі за Товкачівкою... Крутиться, в'ється, гнеться і пнеться стрілою **вперед** — до мети — до кіоску з комерційним хлібом.

— Що таке комерційний хліб?

— Як? Ви не знаєте?!? Така назва походить від слова «комерція». **Робітничо-селянський уряд УССР робить комерцію:** пограбований від селян хліб продає... голодним селянам по **три** карбованці за кіло... Тому й хліб цей називається комерційним. **Правильно** називається. Але... щоб мати щастя з'їсти ціле кіло такого хліба, трьох карбованців замало: записавшись із вечора, треба пильнувати своєї черги всю ніч, а від шостої години ранку починаючи, треба вже **стояти** в черзі, цупко тримаючи свого попереднього сусіда в обіймах, треба стоїчно зносити дощ, град, стусани й прокляття, а в окремих випадках доводиться заплатити за мрію про хліб **життям**.

— Що це?!? — з жахом питаєте Ви, показуючи очима на нерухомі тіла, що лежать рядочком над урвищем.

— Це — трупи... Точніше — жертви сьогоднішньої черги «за комерційним», — відповідаю я: — кожного разу, коли виснажена нестерпним очікуванням черга голодних **приходить у контакт зі щойно привезеним хлібом, виникає шквал, гураган, облога кіоску:** сильніші пруть щосили, слабші падають, і тоді сильніші по їхніх тілах здобувають для себе кращі позиції... Тріщать ребра й кості... «Соціальний хлам» сам себе винищує, — ідучи таким чином **назустріч** директиві червоного Кремлю. Робітничо-селянська міліція залюбки спостерігає видовище: її функція — відкинути трупи набік, коли стихія самовинищування сама вщухне... І тоді вже черга в «зразковому» порядку, обнімаючи одне одного за стан, — під наглядом міліції десятками заходить до кіоску: «Хліб! Хліб! Одне кіло — в одні руки».

Ось один із тих щасливих, що вже (!) дістали «комерційного», сідає на морожку, щоб... їсти. Гляньте, як рвуть його пальці той хліб, як він давиться, захлинається, харчить і ковтає, не розжувавши... Але не встигає «щасливий» власник кілограма хліба закінчити свою пишну трапезу, як... рештки хліба безсило випадають з його рук... Він корчиться, реве утробним голосом і блює, повертаючи назад із такими труднощами здобутий хліб...

Ось у дверях кіоску з'являється міліціонер і, намагаючись висловлюватись «па-руські», каже:

— Так што, граждани, хлеба імеется только на 13 десяткоф! Астальные — рразайдісь! Штоб і духу вашава тут не била! Рраз-два!

Він швидко відраховує 13 десятків, а черга людей, яка щойно крутилась, звивалась і гнулась, стрілою випинаючись до мети — до кіоску, раптом перетворюється в знеможених

громом прибитих «доходяг»... Куди вони розходяться? А просто так — у простір... у безвість... кудись під тин, щоб хоч полежати трохи.

А в натовпі «доходяг» уже сновигають спритні людиці, що пошепки пропонують купити в них кіло хліба за... 30 карбованців. Це — **чорна торгівля чорним хлібом**, що провадиться під захисним крильцем робітничо-селянської міліції. Це — теж **комерція**, що сприяє винищуванню «соціального хлама».

КАРТИНА V.

Без могил і хрестів

Ніч. Ми з Вами спостерігаємо життя столиці УССР з висоти балькону шостого поверху. Ледь-ледь блимають зорі вгорі... Ледь-ледь чується принишклий гомін великого міста внизу...

Ось чорним кажаном підлетіло накрите брезентом вантажне авто до наших воріт... зіскочили міліціонери... З'явився двірник нашого будинку, і за його допомогою полетіти тіла живих і мертвих до авта... Ще хвилина, і авто, проїхавши пару кроків, спинилося біля сусіднього будинку, де виконало ту саму «операцію»...

Стогін і лемент живих, прикиданих мертвими, розрізує тьмаве повітря травневої ночі. Такі деталі «операції» аж ніяк не зворушують працівників «робітничо-селянської» міліції, що виконують волю «робітничо-селянського» уряду УССР. З повними, накритими брезентом автами мчать вони за межі міста — в поле — в ліс... Там викидають «вантаж» до глинищ, ярів і канав або й просто залишають нещасних у лісі... І так щонаочі... Після такого «експерименту» лише **одинацям** щастить знову доплентатися до Харкова...

Не свічки, а зорі присвічували нашим хліборобам у ці останні хвилини, не лікар, а смерть-визволителька рятувала їх від страждань своїм холодним, як крига, дотиком, не священник, а Бог приймав їхню сповідь-молитву і... душі...

Чи усвідомлюємо собі, що таке «**7.000.000**»?!! Це кількість, що дорівнює населенню Нью-Йорка, це — вся Австрія, це — три Словаччини!

Брати і сестри! Пам'ять семи мільйонів жертв штучного голоду, організованого в Україні червоною Москвою, — пам'ять семи мільйонів, що загинули в мурах **без лікарів і священників, без могил і хрестів**, вшануймо вставанням та хвилинною мовчанкою!

З ГАРМАТ ПО ГОРОБЦЕВІ*)

(Уривок із I-го тому роману «Страх»)

На сцені — жодних прикрас... Нічим не застелений продовгастий стіл президії, кілька стільців біля нього та гола лавка зі свіжого, не почорнілого ще дерева в лівому кутку сцени... Оце й усе, якщо не рахувати портретів живих і мертвих вождів революції, які вже спозадавна оселилися на стінах нашого клубу...

За столом, як звичайно, президія місцевкому на чолі з Брухом, а на голій дерев'яній лавці — нікого... Порожньо...

— Не знаєте, який порядок денний сьогоднішніх зборів? — питає мене горбатий Чапля, займаючи місце поруч зі мною.

— Хто ж може це знати, коли не оголошено? — питанням на питання відповідаю я: — Але, мабуть, це щось таке, що виходить за межі буденного життя нашого колективу...

— Так, так! Ваше припущення цілком імовірне, бо... наш голова місцевкому любить ефекти і, треба віддати йому належне, вміє їх організовувати...

— Увага! — тихо й упевнено вимовляє Брух, і цього досить, щоб стоголосий людський гомін погас, як той огонь, на який зненацька вилито цілісіньке відро води... Замовкли й ми з Чаплею.

— Дозвольте мені від імени місцевкому позачергові збори нашого колективу вважати відкритими!

Павза... Тиша... Чути, як прочищує собі носа Брухів заступник — рум'яний самовпевнений атлетичної будови технік Барсов... Чути, як шелестить папером кокетливо вдягнена, як дзиґа, вертлива секретарка місцевкому Рая, готуючись до відповідального процесу протоколювання.

— Сьогоднішні збори будуть ділові й короткі, — веде далі Брух: — Наш колектив має висловитися з приводу яскравого випадку антисемітизму, що мав місце в стінах нашої установи на початку тижня...

І знову павза... І знову тиша... Тільки на цей раз вона глибша, густіша, нашорощеніша... Вона гнобить... Вона

*) Дія відбувається восени 1937 року.

вагітна таємницею не сказаного ще слова, і саме тому п'ятсот пар очей так і прикипіли до Брухових уст, з яких ось-ось має злетіти прізвище обвинуваченого... Це має бути один чи одна з нас. Але... хто? Хто ж саме?

Брухові напіврозкриті уста показують нам лише загрозливий оскал його хижих жовтої кости зубів і... нічогісінько більше... Оскалившись, він витримує павзу, смакуючи ефект хвилини... О, він бажає повільно ковтати п'янке вино усвідомлення своєї влади над нами...

Штучно й нудно розтягуючи слова, він повчальним тоном педагога розказує нам про антисемітизм взагалі, про масові вияви його за царату, про «еврейські» погроми, систематично організовані царською «охранкою» за допомогою «чорної сотні»... Про те, що той антисемітизм живе й тепер: він лише приचाївся, заховався і знитився, але він, безумовно, існує (це слово Брух наголошує) і час від часу то тут, то там... виявляє себе...

Витримавши чергову павзу, Брух полум'яно закликає всіх, як колектив інженерно-технічної інтелігенції в цілому, та кожного з нас зокрема, як чесного советського громадянина, — якнайрішучіше і якнайболячіше вдарити по виявах антисемітизму в стінах нашої установи. Він полум'яно закликає до чуйності в справі виявлення ворога, що приचाївся, заховавшись у щілини...

— Бдітельность*), бдітельность і ще раз бдітельность! — захлинаючись, виголошує Брух, показуючи нам увесь асортимент своїх вовчих зубів у всій їх хижій непривабливості...

Павза. Брух утомився. Вийнявши з кишені хусточку, він повільно витирає рясний піт з обличчя, а керована ним маса інтелігентних працівників завмирає в мліснім очікуванні його наступного слова... Ось-ось злетить, нарешті, з його уст фатальне прізвище «іменинника» сьогоднішніх зборів.

Без поспіху заховавши хусточку до кишені, Брух бере зі стола невеличкого папірця і каже:

— До місцевкому подано заяву ось якого змісту...

Стало так моторошно тихо, немов би зала була заповнена п'ятсотма мерцями...

— Кхи! Кхи! Акхи! — закашлявся Брух, спльовуючи мокроту набік.

Ніколи раніше не зауважував я, щоб Брух кашляв... Можливо, саме тому кашель той здавався мені ненатуральним, навмисним...

*) «Бдітельность» — по-українському чуйність.

— До місцевкому... Акхи! Від креслярки Беби Цацкіної заява. 17-го жовтня 1937 року в розмові зі мною співробітника нашого сектору Ірина Сосновик назвала мене жидівкою. Я почуваю себе ображеною і прошу місцевком захистити мене. Беба Цацкіна.

Очі всіх вигребущо нишпорять по рядах, шукаючи тих двох дівчат... Зокрема я напружено шукаю Орісю. Де ж вона? Нишпорю очима по рядах і... не бачу...

— Онде — в третьому ряді праворуч скраю! — шепоче мені на вухо Чапля.

Миттю пізнаю змії чорних кіс на тлі рябенької полинялої сукні... І... це все. Обличчя «іменинниці» не видно, бо ж ми з Чаплею сидимо в задніх рядах.

Одним оком зиркаю й на Чаплю, бо ж розумію, що йому, як начальника сектору, в якому виявлено антисемітизм, перспектива розгляду цієї справи не обіцяє нічого доброго... Бачу, — сидить між Чапля незграбний і горбатий, нерухомим поглядом фіксує ту спину дівочу, ті коси чорні та довгі... Жоден м'яз не зрадить, не затремтить на закам'янілім обличчі начальника обох дівчат: Чапля вмє панувати над собою...

— Товаришко Цацкіна! — каже Брух: — Я прошу вас вийти на сцену та докладно розказати масам, як усе це сталося!...

Маленька чорненька й моторна Цацкіна козирем вилітає на сцену...

— Я дуже добре ставилася до Іри від першого ж дня нашого знайомства... Бачу... бідна дівчина, неотесана селянка... ну, і я... завжди давала їй поради, як треба жити у великому місті...

— А я тобі раз-у-раз відповідала, що твоїх порад мені не потрібно! — дзвінкою струною забринів дівочий голос у залі.

— Громадянку Сосновик! Замовчіть! Я не давав вам слова! — Брух підскочив зі свого почесного місця голови зборів, як опечений: — Будь ласка, товаришко Цацкіна, продовжуйте! Ми всі, як один, слухаємо вас дуже уважно.

І тоді всім нам, як одному, стало ясно, що не випадково одну дівчину названо товаришкою, а другу — громадянкою.

— Ну, я їй кажу: — Іра! Навіщо тобі твої коси здалися? Це — немодно! Піди до мого дяді — парикмахера, і він тобі, по моїй протекції, за дешеву ціну модну зачіску з кучерями зробить... А вона (грубіянка!) мені відповідає: — Ти — жидівка, тому й кучерява... а мені кучерів не треба! Вони мені не подобаються!

Тут Цацкіна замовкла: вичерпалась...

— Ну, і що ж ви їй на це, товаришко Цацкіна? — з ласкавою ввічливістю спитав рум'яний Барсов.

— Ну... що ж я мала казати? Я образилась і пішла від неї геть, а наступного дня з самого ранку подала до місцевому мою заяву.

— А де відбулася ваша розмова? — знову спитав Барсов.

— На вулиці... недалеко від нашої установи... Ми саме йшли з роботи додому.

— Громадянку Сосновик! — голосно вигукнув Брух із наголосом на слові «громадянка»...

Орися миттю підвелася. Висока, струнка й пряма, як свічка, рішучим кроком попрямувала на сцену. Без вагання, чітко й упевнено бриніли «цок-цок» того кроку дівочого...

Пішла й стала собі поруч із Цацкіною... І тоді всі побачили бліде, як білий мармур, личко та чорні дуги розмашистих брів, які мотнувшись угору, сполоханими ластівками нерухомо завмерли над її великими темно-карими, тепер особливо суворими очима. Тоді всі побачили і тверду лінію цупко стулених свіжих, нефарбованих уст і маленькі дівочі груди, що грушками випиналися з-під рябенької полинялої, в кількох місцях полатаної сукні, і грубо-шкірі полатані черевики, і два рядки червоного селянського намиста на шії.

Вона неначебно й не злякалася, вийшовши на сцену та відчувши на собі тягар п'ятисот пар уп'ятих у неї очей: стояла струнко, з нормально-піднесеною головою, міцно стискаючи кулачки маленьких смаглявих рук...

Брух не поспішав: він повільно оглядав Орисю спочатку від голови до п'ят, а потім від п'ят до голови так, як умів оглядати людей лише він... Закінчивши оглядини, тихо й зневажливо буркнув собі під ніс:

— Займіть своє місце!

Білим довгим, як у музики, пальцем Брух показав на голу дерев'яну лавку, що біліла свіжим нефарбованим деревом у лівому кутку сцени, слухняно когось очікуючи... І тоді вмить пригадалося мені влучне зауваження Чаплі про те, що наш голова місцевому любить ефекти і вміє їх організувати...

Супроводжувана поглядами п'ятисот пар очей, Орися пішла до лавки й сіла.

— Встать! — фальцетом заверещав Брух! — Встать! Ви, громадянку, виявляєте непошану до мас! Ви мусите відповідати масам стоячки!

— Та ви ж самі щойно наказали мені зайняти моє місце! А коли я виконала ваше розпорядження, то ви ще й кричите на мене!

Брух опікся... Він не знав, що перед ним пуг'янок дикої троянди, що виросла десь у хащах густого лісу, зберігши подаровані їй самим Богом колючки... Брух ті колючки швидко обламає, але... покищо...

— Гм... Ви, як бачу, не зрозуміли мене, — тоном терпеливого педагога сказав Брух: — Отже, поясню: ви маєте відповідати на всі запитання, стоячи біля лавки. А коли говоритиме хтось інший, тоді ви можете сидіти на лавці. Ясно?

— Тепер ясно, — з притиском на слові «тепер» відповіла Оріся.

— Громадянку Сосновик! — в урочистім тоні почав допит Брух: — Чи чули ви, що розповіла зборам Цацкіна?

— А якже! Чула!

— Ну, і що ж ви на це скажете?

— Що я маю казати? Цацкіна правду говорить.

— Отже, ви справді назвали Цацкіну жидівкою?

— Так. Назвала. Але я не хотіла образити її. Цацкіна дуже надокучила мені своїми непроханими порадами... ну, і... в тій хвилині, я, їйбогу, зовсім забула про те, що заборонено казати «жид»... У нас по селах не знають слова «еврей»...

— Як вам подобається така теляча наївність?!? — театральним жестом звертаючись до зборів, спитав Брух: — Бона, бачите, «забула», що заборонено казати «жид»! Знаме-ни-то! Секретар! Записати це до протоколу!

— Єсть записати до протоколу! — слухняно пискнула Рая, не підводячи голови від паперів і ретельно щось занотуючи.

— Хто має запитання до громадянки Сосновик?

Загальна ніякова мовчанка, від якої мені стає соромно за всіх і в першу чергу за себе.

«Мовчи» — шепочуть мені мікроби страху, що за останній час так розмножилися в моїй крові: — «Ти однаково не врятуєш її! Рятуй лише себе і мовчи!»

«Скажи! Спитай!» — наказують мені червоні, творчі тільки моєї крові, і... я рвучко підводжуся з місця.

— Я маю два запитання. Перше: скільки років має Ірина Сосновик?

— Дев'ятнадцятий! — чую відповідь Орісі зі сцени.

— Точніше! Скільки місяців на дев'ятнадцятий?

— Три.

— І друге запитання: — як довго перебуває Ірина Сосновик у місті?

— П'ять місяців... Ні, мабуть, нема ще п'ятьох...

— Обидва питання та одержані відповіді прошу точно занести до протоколу! — попросив я і сів.

— Хто ще має запитання? — вів далі збори Брух.

— Я! — відгукнувся Загірний — старий масивної будови чоловік, що, не маючи ні технічного фаху, ні освіти, ні партквитка, займав «хлібну» посаду заступника начальника сектора постачання.

— Я також маю два запитання! — густим переконливим басом заявив Загірний: — Соціяльне походження громадянки Сосновик і... чому ще й досі не в комсомолі?

Стоячи біля дерев'яної лавки, Оріся ворухнулася рвучко, хотіла щось відповісти, але Брух спинив її владним рухом своєї білої з довгими пальцями руки. Повільно взяв зі стола якесь папери і, відшукавши щось потрібне, сказав:

— Ось анкета громадянки Сосновик, з якої я зачитаю вам її власноручну відповідь на перше питання товарища Загірного: «Дочка незаможного селянина». До цього додано довідку з 1926 року. Ну, а на друге питання нехай Сосновик відповідає сама.

Блідє Орісине личко вкрилося вибагливими пасмами гарячкового рум'янцю, брови сполоханими ластівками мотнулися вгору.

— Питаєте, чому я ще й досі не в комсомолі? Я... наймичкою працювала в родині, де було четверо дорослих і шестеро дітей... Я... часу не мала, щоб на комсомольські збори ходити... За самий харч працювала... Заснути ніколи було, бо колиска з хворою дитиною біля мого ліжка стояла... Я...

— Ну, якщо ваш хазяїн аж так експлуатував вас, то чому не скаржилися на нього? — різко спитав Брух...

Оріся з неприхованою ненавистю глянула йому прямо в очі...

— Якби я поскаржилась, то хазяїн мене відразу вигнав би на вулицю.

— Хто має ще запитання?

— Я! — озвалася вульгарно нафарбована Серафима — жінорг*) нашої установи: — А чому це ви, громадянко Сосновик, лише в нас оформилися членом спілки? Чому, пра-

*) Організатор жіноцтва.

цюючи наймичкою, не вступили до спілки й від неї захисту не шукали?

Серафима переможно озиралася довкола: ось, мовляв, на яке дошкульне запитання спромоглася вона — сумлінна активістка й жінорг.

Орися (чи це не сон?) усміхнулася переможно, показуючи два ряди бездоганно-посаджених, продовгастих і сліпучо-білих зубів...

— Малá я була в той час, щоб до спілки вступати. Нагадаю я вам, що до спілки лише після вісімнадцяти років приймають, якщо ви, Серафимо Олександрівно, цього ще й досі не знаєте!

Легким шелестом пробіг по залі сміх...

— Молодець-дівка! — вигукнув хтось із хлопців, а Серафима миттю сховалася, похапцем сівши на своє місце і знившись.

Після «блискучого» питання Серафими, ніхто вже нічого не запитував, і Брух урочисто проголосив:

— Переходимо до обговорення справи! Прошу висловлюватись коротко й ділово! Хто просить слова?

Підвівся Загірний. Масивний, кремезний, кріпко-збудований, він упевнено заговорив густим басом, поблискуючи масними, як смалець, і чорними, як маслини, очима:

— І де це видано, щоб дочка незаможника отакечки себе поводила? — питаю я вас. Назвати Бебу Цацкіну жидівкою! Та це ж нечувана образа! Я... я... ви мені вибачте, товариші, я — старий і трохи хвилююсь... Але скажу вам одверто, ч о м у я першим попросив слова. Усім вам добре відомо, що я і найстарший віком і найдавніший співробітник нашого тресту... Десять років я працюю в цих стінах, і з усім моїм сумлінням я повинен тут прилюдно заявити, що за весь час моєї нічим незаплямованої служби в нашій тресті випадків антисемітизму не було... Як ні, — то ні! Я, товариші, люблю правду, і такого ганебного вчинку, щоб хтось єврея жидом назвав, я рішуче не пам'ятаю. Не було такої ганьби в наших стінах! І... не було б тої ганьби й сьогодні, якби до нас не впала з неба та «зірка талановита», та... «до-неч-ка не-замож-ни-ка»... Ви мені вибачте, товариші, але я — старий не вірю в те, що Сосновик є дочкою незаможника! Не вірю і квіт! Бо ж незаможники — то сіль землі, то ґрунт і опора нашої влади на селі, а Сосновик у нас уже п'ятий місяць працює, а до комсомолу ще й досі не вступила. Чому? — хотів би я знати... На цю тему, напевно, висловиться

секретар комсомольської організації, а я, старий, звертаюся до зборів у цілому й до кожного з вас зокрема з гарячим большевицьким закликком, — якнайсуворіше покарати Ірину Сосновик! Виключити її зі спілки, звернутися до директора з нашим колективним проханням, щоб звільнив її з посади, щоб не плюгавила вона нашу установу своєю присутністю! Ми всі обурені! Ми всі, як один, протестуємо! Ми проголошуємо Ірині Сосновик бойкот! Висуваю пропозицію — не подавати їй руки, не вітатися з нею й не розмовляти! Не місце антисемітам у наших гурті чесних советських працівників!

Загірний сів, витираючи хусточкою рясний піт зі своєї блискучої лисини... Як не кажіть, а виголосити отаку-от промову з ентузіазмом і патосом юнака для старого чоловіка, що вже років десять терпить від дихавиці та склерози, — річ нелегка!

Не встигли ще замовкнути останні акорди енергійних окличників Загірного, як попросив слова товариш Саф'янов — секретар комсомольської організації. Це був рум'яний, здоровий і веселий юнак із цілою копицею недбало зачесаного жовтявого волосся. Промовець із нього був досить таки нудний. Він довго перемелював тему про антисемітизм взагалі, намагаючись за всяку ціну попасти в тон і стиль програмової промови Бруха (мовляв, наша комсомолія теж на висоті!) і, нарешті, закінчив так:

— Власне кажучи, для мене поведінка Ірини Сосновик від самого початку була підозрілою. Замість того, щоб прагнути до комсомольських лав, вона уникала їх, штучно затягаючи вступ до організації... Мовляв, не руште її, бо вона страшенно завантажена опануванням креслярської штуки та до того ще й наукою на вечірніх курсах... Аж тепер її крутійства зробилися для мене очевидними... Від імени комсомольців нашого тресту вимагаю виключення Сосновик зі спілки та проголошую їй бойкот! Вітаю виступ безпартійного большевика — товариша Загірного, як вияв чуйности до клясового ворога. Нехай не буде місця антисемітам у наших рядах!

Третім виступив мій сусід — горбатий Чапля.

— Як усім вам добре відомо, Ірина Сосновик з'явилася в моему секторі місяців чотири тому, — почав він удавано-спокійно, нишпорячи по залі своїми сполоханими короткозорими очима: — Вона працювала спочатку прибиральницею і, миючи одного разу підлогу в залі креслярів, мала щастя сподобатися старшій креслярці Марії Степанівні Ромашко, яка й почала жартома пояснювати молодій дівчині дещо з

креслярської штуки. Виявилось, що наша прибиральниця — грамотна, метка й дуже здібна дівчина, зокрема, в галузі мистецьких рисунків. Це справді — самородок, у чому я переконався, побачивши зненацька її малюнок... Я — сам мистець і великий прихильник просування вперед молодих пролетарських талантів. А тут чую — дочка незаможника... Ну, як же не допомогти?! Я доповів місцевкомові та директорові і, зустрівши з їх боку прихильне ставлення до молодой талановитої початківки, написав рапорта. Незабаром Сосновик опинилася в моєму секторі на посаді учениці-креслярки... З часом, при її таланті, вона могла б бути майстром мистецького креслення... Це моя об'єктивна оцінка її здібностей. Але ж, товариші, сьогодні мені раптом відкрилися очі, сьогодні я побачив і усвідомив, яку гадюку ми пригріли біля нашого пролетарського серця... Назвати Цацкіну — жидівкою! Та це ж ганьба для нашої установи в цілому та в першу чергу для сектору, який очолюю я... Саме тому я від душі приєднуюсь до пропозицій попередніх промовців і прошу виключити Сосновик зі спілки, а рівно ж і зняти з посади! Серед советських креслярів не може бути місця антисемітові!

Коли горбатий Чапля незграбно вмощувався на своє місце поруч зі мною, я пильно подивився йому в саму глибіню очей, але... він миттю урвав цей контакт, устроївши роблену-уважний погляд своїх короткозорих очей на сцену.

Четвертою виступила Серафима, намагаючись побудувати свою промову від імени обуреного жіноцтва; фактично ж це був жалюгідний переспів щойно співаних мелодій.

Я не слухав ні її, ні наступних промовців. Я сам готувався до виступу, напружено обдумуючи кожне речення, кожне слово та раз-у-раз поглядаючи на Орисю... Вона нагадувала мені зацьковану псами й загнану в сліпий кут тваринку, що все ще не хоче здатися на волю переможців. Сиділа струнко на голій дерев'яній лавці в кутку сцени, здивовано й суворо вглядаючись в обличчя кожного наступного промовця, і... кожний (без винятку!) каменував її...

На цей раз я швидко приборкав жалюгідні протести мікробів страху... Я вже знав, що я виступатиму, і жодна сила в світі (навіть негайний арешт і смерть від тортур) не могла вже спинити мене. Я лише уявляв собі, яке враження зробить мій виступ: адже я за довгі роки праці в тресті не виступав ніколи, старанно ховаючи моє минуле, мої переконання й мою душу під слимаковою хаткою совет-

ського інженера. Я терпеливо й напружено очікував принагідної хвилини, щоб узяти слово неодмінно останнім, добре знаючи, що враження від останнього промовця залишається, як правило, зверху, домінуючи над психікою маси і впливаючи на її рішення...

— Отже, за виключення зі спілки однодушно висловилося одинадцять промовців! — підсумував, нарешті, Брух: — Воля нашого колективу виявлена, і... зважаючи на пізній час, я пропоную припинити обговорення цілком уже з'ясованого питання!

Я підвівся так рвучко, що горбатий Чапля аж стрепенувся від несподіванки...

— Я прошу слова!

— Запізно прокинулися, товаришу Мещерський! — в'їдливо процідив крізь зуби Брух.

— А мені здається, що ще не пізно, бо ж покищо це лише ваша пропозиція припинити обговорення, якої ще не ухвалили... Я, як член колективу, висуваю іншу пропозицію — продовжувати обговорення і, якщо хочете, то можу й обґрунтувати її, — відповів я.

Колишня впевненість і плинність досвідченого промовця прокинулася від довготривалого сну, і я цілком запанував над собою...

— Гм... Цікаво послухати, чим саме і як можете ви обґрунтувати вашу... цікаву пропозицію? — маслянисто-солонким тоном спитав Брух.

— О, дуже просто! — з недбалою впевненістю відповів я: — Якщо є особи, що бажають висловитися, — то це яскравий доказ, що воля мас іще не досить виявлена.

— Але ж окрім вас (а ви, очевидно, спали досі!) ніхто не просить слова! Отже...

— Я прошу слова! — Це забринів усім відомий низький грудний голос декляматорки й старшої креслярки Марії Ромашко...

— І я! — І я! — хором озвалися з різних кутків залі заступник головнобуха Шмультський та консультант правління тресту Завада.

— Отже... — сказав Брух, і була в його тоні розгубленість, і відчувалося, що він шукає виходу зі становища і прагне виграти ще хоч хвилинку...

— Отже, — упевнено підсумував я: — як бачите, воля мас не досить іще виявлена!

Шаленим гоном текла в моїх жилах застоюна кров: червоні творчі тільця моєї крові, подолавши останній спротив жалюгідних мікробів страху, святкували свою першу й справді велику перемогу. Я не боявся нікого й нічого, і мені було байдужісінько, що станеться зі мною завтра. Я був знову я і, зціпивши кулаки й зуби до болю, був готовий кинутись у бій...

Широко-розплющені сірі очі Марії Ромашко обливали мене всього весняною зливою вогнистих промінчиків. У тасмничих глибинах тих очей було здивовання, вдячність і ще «щось», чого я ніяк не вмів би назвати словами, але наявність чого до болю солодко й гостро відчував усім еством своїм.

— Отже?!? — перепитав я голосом переможця.

— Отже, — роблено-спокійним тоном відповів Брух: — голосуємо обидві пропозиції. Перша — моя (слово «моя» він особливо підкреслив): припинити зайве обговорення, бо питання — цілком ясне... Хто з а цю резолюцію, — прошу піднести руки!

Уся зала, до краю заповнена співробітниками нашого тресту, була в полі мого зору... Я сподівався цілого лісу рук з а пропозицію Бруха, бо... чи ж могло бути інакше?!? Ми ж бо давно вже звикли голосувати за пропозицію комфракції односторонньо. А в умовах Єжовщини ця звичка придбала характер страшного неписаного закону... Але... на цей раз сталося щось неймовірне: угору слухняно знялася й замерла на якусь мить очевидна меншість рук... Скандальна для Бруха меншість! Я глянув на Бруха. Обличчя його закам'яніло й здавалося зовсім байдужим: лише білі довгі, як у музики, пальці, що без потреби пересували на столі якісь папери, ледь-ледь тремтіли, і в тім тремтінні була моя перемога. Усе це тривало безконечно-довгу мить...

— Голосую пропозицію товариша Мещерського. Хто за те, щоб продовжувати обговорення цього — на сто відсотків ясного питання?

Угору знялася переважна більшість рук...

»Це червоні тільця їхньої крові диктують їм такий нечувано-відважний чин, як голосування проти резолюції Бруха!» — думав я, не довіряючи власним очам: — «Це значить, що можливі й спротив мас! Можлива боротьба з драконом!»

Я стояв, як загіпнотизований, забувши про те, що я маю зараз же, в наслідок оцієї ось перемоги маси над Брухом, —

виступати з промовою... А не виступав я давно... Дуже, дуже давно! Зокрема, в цьому колективі я не виступав ніколи!

— Воля має — закон! — драматично розвів руками Брух:
— Продовжуємо обговорення. Слово має інженер Мещерський. П'ять хвилин для вас досить?

— Більше, ніж досить!

Заля завмерла... Усі ці люди були певні, що я не вмію пари з рота випустити, бо ж я й справді не випускав її з рота ніколи... Прощай, слимакова хатка! Так старанно збудована, так довго й ретельно збережувана, — вона раптом розбилася на дрібненькі кусочки, розбилася несподівано й безповоротно. Я — справжній я мав виступити зараз із промовою перед масою добре відомих мені слимаків, зовсім забувши про Сталіна, про Єжова і... про страх... Я бачив лише сірі широко-розплющені очі Марії, які, спалахнувши недосяжними зорями, уп'ялися мені в обличчя... Я зауважив також і те, як власниця тих очей різко повернулася в мій бік усім своїм звинним тілом...

— Слово має товариш Мещерський!

Тиша зробилася прірвою, на самому крайчику якої стояв я — справжній я... На якусь коротку, як блискавка, мить я усвідомив, що я маю скочити з високої скелі вниз — у відкрите, крижано-холодне море, щоб... плисти... І я справді скочив і справді поплив, раптом і радісно знайшовши незабуті ще рухи вправного плавця...

— Одинадцять моїх попередників категорично вимагали виключення Сосновик зі спілки. Усі вони дуже обурено й красномовно говорили про злочин, лише поверхово спиняючись на злочинцеві. Саме тому я й дозволю собі спинитися в кількох словах на цій дівчині в старенькій, полатаній сукні та стоптаних черевиках на босу ногу. На цю тему я міг би говорити багато, але, взявши до уваги, що я маю лише п'ять хвилин, я наведу вам лише три риси, що характеризують цю дівчину. Перша риса, якої нам, як зборам, що покликані винести вирок, не слід випускати з поля нашого зору, це — зелена молодість Орисі Сосновик. Три місяці по вісімнадцяти роках! Вона — наймолодший член нашого півтисячного колективу. «Геть звідси!» — кричимо ми — старші, освіченіші й розумніші за неї: — «Не місце тобі серед нас!» Захлинаючись від зневаги до неї, ми забуваємо, яку суму і як їх непростимих помилок наробили ми з вами, коли були в її віці! А що якби за наші «злочини» зеленої молодости суспільство карало нас так жорстоко, як караємо ми со-

годні Сосновик? Захлинаючись від зневаги та ненависти, ми забуваємо також і про те, що видруковано великими літерами в наших профквитках: «Профспілка є школою комунізму». Шко-ло-ю! А якщо так, то ми з вами, як правомочні загальні збори членів спілки, мали б винести таке рішення, яке виховувало б Сосновик у бажаному дусі, а не вбивало б її! Адже для кожного з нас ясно, що чекає молоденьку вродливу дівчину після того, як ми викинемо її на вулицю з вовчим квитком! Адже з тавром антисемітки вона вже не зможе влаштуватися на роботу в жодній советській установі!

Ми легковажно підрізуємо молоду, сильну й здорову рослину при самому корені, і байдуже нам до того, що рослина ця обіцяє бути могутнім, рясним і плодючим деревом. Ми робимо вигляд, що нам нічого невідомо про її виключну талановитість... А тим часом ця талановитість — загально-визнаний факт, а водночас і та друга характеристична риса її вдачі, на якій я хотів спинити вашу увагу. Чи не слід було б зберегти талановиту людину на користь суспільства й держави?!?

Тут я зробив маленьку павзу і глянув зненацька на Орісю. Обіпершись обома руками об голу лавку, вона вся витягнулася вперед, а великі темно-карі очі під сполоханими ластівками брів нерухомо уп'ялися в моє обличчя і, мабуть, скрім мене не бачили нікого. І був у цих очах такий несамо-вмитий крик душі, що мені здалося, що я виразно чую його тут — у цій до краю переповненій залі: «Як?!? То ви — дванадцятим промовець не каменуєте мене?!?»

Я чув той крик до болю чітко... Я гостро відчував і оте дивне, «щось», яке виливалося весняною зливою іскристих промінчиків із широко-розплющених сірих очей Марії Ромашко, і яке, заповнювало все ество моє млісним чуттям справжнього, неповторного щастя. У той же час іще 497 пар людських очей зачаровано дивилося мені в рот, очікуючи мого наступного слова: чейже заговорив слимак, якого роками мали за безсловесного! Але до них і до всіх на світі мені було байдуже. Лише дві пари жіночих очей були незабутні, — такі різні й рідні якоюсь чудовою, ново-знайденою рідністю...

О, ця незабутня павза в моїй промові! Вона тривала секунду-мить, але вона увійшла в історію мого життя, як ціла вічність неповторного щастя!

— Вимагаючи виключення Сосновик зі спілки, ми ігноруємо не лише її крайню молодість, не лише її виключну талановитість, але також і те, що вона походить з українського

села, і що лише чотири місяці минуло з того дня, як вона опинилася в місті.

— Це жодної ролі не грає! — надтріснутим фальцетом обірвав мене Брух: — Ближче до справи, — інакше я позбавлю вас слова!

— Деяку ролю це грає і ось чому, — упевнено, з металом у голосі відповів я: — Річ у тім, що в українським селі ще й досі збереглося українське слово «жид», яке вживається в звичайному розумінні назви людини, що належить до єврейської нації. Саме тому я ручуся, що в устах Сосновик слово «жидівка» не мало сенсу образливої лайки на адресу Цацкіної, а висловилася вона так лише тому, що, прийшовши недавно до міста, ще не встигла засвоїти нового слова «єврей».

— Ваш час уже вичерпано! — знову обірвав мене Брух.

— Ще ні! — зиркнувши на ручного годинника, відповів я: — Минуло чотири хвилини, а я маю — п'ять...

— Отже, швидше давайте вашу пропозицію! Чи не хочете ви, бува, винести колективну подяку громадянці Сосновик за насаджування антисемітизму в нашому тресті, де, як виявляється, існують його палкі прихильники?

Обминувши мовчанкою прозорий натяк Бруха, я скупчив усю свою мозгову енергію на формулюванні пропозиції: адже одна хвилина мого часу, як та остання краплина дощу мала ось-ось зникнути на завжди в океані буття, і тоді...

— Я пропоную збором резолюцію, яка виховуватиме Сосновик у... бажаному дусі, — резолюцію, яка збереже для суспільства молоде життя талановитої людини. Ось моя пропозиція: заслухавши заяву товаришки Цацкіної про те, що товаришка Сосновик назвала її жидівкою, ми висловлюємо товарищці Сосновик нашу колективну догану з попередженням, що, в разі повторення подібних інцидентів, — її буде виключено зі спілки...

Я сів. Очі Чаплі, на мить заглибившись у мої, знову метушливо втекли на сцену...

— Я прошу слова! — Це бринів усім відомий низький грудний голос декламаторки й старшої креслярки Марії Ромашко.

— І я! — І я! — чулися вигуки в залі.

— Я ще раніше просив слова! — підвівся лисий, як коліно, заступник голоvbуха Шмультський...

— Слово має товаришка Ромашко! — з маслянистою урочистістю проголосив Брух.

— Одного весняного вечора, коли наша нова прибиральниця Ірина Сосновик мила підлогу в залі креслярів, я жартома показала їй наші рисунки й пояснила дещо з основ креслярської штуки... Наступного вечора вона соромливо попросила мене «показати ще», а за тиждень, побожно тримаючи рейсфедер у своїх пошерхлих від брудної роботи пальцях, вона вже копіювала нескладний рисунок... Дівчина виявила виключні здібності до мистецького креслення, і з тої пори я рішуче взяла її під свою опіку... Це завдяки моїй інформації про Орисин талант товариш Чапля написав про неї рапорта директорові... Це завдяки моему впливові, вона пішла на вечірні курси для малописьмених... Вона сидить зі мною поруч, і я керую її працею креслення...

Я знаю цю дівчину, і я можу сказати про неї більше, ніж будь-хто інший... Вона весь час віддає праці: до четвертої години — служба, а від п'ятої до десятої вечора — курси. Вона виключно скромна, живе лише на ті 120 карбованців, які одержує тут... Гляньте на її полатану сукню, на її грубошкірі полатані черевики... Вона не йде шляхом найменшого спротиву, як це роблять інші вродливі дівчата...

— Ближче до суті справи! — попросив Брух.

— З охотою! Я саме й маю навести тут один епізод, свідками якого були всі 23 співробітники нашого сектору, і який показує справжнє ставлення Сосновик до євреїв...

— Так ви б з цього й почали! — з докором кинув Брух: — Шкода часу на «болтологию» про сукню й черевики Сосновик!

— Місяць тому десь у десятій годині ранку знепритомніла під час роботи Берта Ісаківна — роками найстарша співробітниця сектору... Усі, в тому числі й я, розгубилися. Орися миттю скочила на рівні ноги, схопила склянку і, наливши холодної води, піднесла її до побілілих уст ледве живої Берти Ісаківни... Товариш Чапля подзвонив телефоном до нашого медпункту, і... незабаром з'явилася сестра з медикаментами... Але не в тім річ... **Річ у людянім жесті Орисі...** Якби вона ненавиділа євреїв, то й не кинулася б рятувати Берту Ісаківну... Як українка, що родилася й виросла в селі, вона не вміє розуміти слово «жид» в лайливому сенсі. Я переконана, що слово «жидівка» зірвалося знеацька з її уст — перше, ніж вона встигла пригадати собі незасвоєне ще слово «єврейка». Я закликаю всіх голосувати за резолюцію товариша Мещерського!!! Я вважаю, що колективна догана з попередженням буде досить суворою ка-

рою для малограмотної сироти-селянки, що опинилася в оточенні освічених людей... Не забувайте, що вона ще дитиною пішла в наймички... Хто ж і коли дбав про її виховання? Про це маємо подбати ми — великий колектив інженерно-технічних сил, ми — старші за неї, освіченіші, культурніші, розумніші... А що ми збираємося зробити? За помилку у вислові покарати молоду дівчину гірше, ніж смертю? Як думаєте, що станеться з цією молодого вродливою дівчиною, коли на підставі нашого рішення її виключать зі спілки та ще й з роботи звільнять?!? Чейже кожний знає, що з «вовчим білетом» антисемітки її жодна установа на роботу не прийме! Отже... в яку безодну штовхаємо її?!? І... за що?!?

Останні слова Ромашко прошептала тим особливим, трагічним шепотом, на який була здібна під час деклямацій лише вона, і було чути той шепіт і в найдалших закутинах залі:

— За що?!?

— Ваша пропозиція? сухо спитав її Брух, який, мабуть, уже гнівався сам на себе за ту дивну поблажливість, яку він виявив до цієї славної декляматорки, дозволивши їй говорити понад норму часу.

— Догана з попередженням, — твердо вимовила Ромашко і сіла.

— Ну, тепер, нарешті, і я дочекався слова! — роздратовано заявив Шмультський, різко підвівшись...

— Ви помиляєтесь! Я попросив слова раніше вас, — упевнено заявив консультант правління тресту Завада. Це був високий старий уже чоловік із буйною чуприною сивого, догори зачесаного волосся. Трошки заокруглена спина, сіре, вкрите сіткою дрібненьких зморщок обличчя і твердий, як криця, погляд чорних, зовсім іще молодих очей...

Брух, мабуть, і сам не знав, хто з цих двох попросив слова перше, але... Завада — це ж головний консультант правління тресту, без якого вся наша установа дихати не може, це — права рука головного інженера, і Шмультський — ніщо в порівнянні з такою персоною... Отже...

— Слово має консультант правління тресту товариш Завада.

— Коли я йшов на збори, я не знав, навіщо я йду, як не знала цього і вся наша маса... Просидівши тут без обіду три з половиною години й терпеливо вислухавши промови чотирнадцятьох осіб, я зрозумів, що тут б'ють... з гармат по... горобцеві, який нещасливо скочив не на ту ніжку...

Завада говорив тихо, флегматично розтягаючи слова і так упевнено й спокійно, неначебто розмова відбувалася не в напруженій атмосфері до краю переповненої залі, а... десь у затишній кімнаті за чайним столом.

— Правду вам сказавши, весь епізод виїденого яйця не вартий, але, оскільки від нашого рішення залежить доля молодого талановитого людини, я вважаю своїм обов'язком сказати кілька слів...

Павза... Нашорошена тиша... Чути, як двічі кахикнув Брух, як шелестить папером секретарка місцевому Рая... Широко-розплющеними, хоробливо-загостреними очима фіксує Оріся обличчя Завади: битиме її камінням цей недосяжно-учений чоловік чи, може, скаже якесь слово в оборону?

— З цілковитою відповідальністю заявляю, що в українській мові слово «жид» не має образливого сенсу. Якщо ж проаналізуємо назви, які існують для єврейського народу в мовах усіх передових народів світу, то переконаємося, що ці назви цілком аналогічні з українською назвою «жид». По-французьки «juif» (жюіф), по-англійськи «jew» (джу), по-німецьки «Jude» (юде), але коли прочитати літеру «j» так, як читають її французи, то німецька назва бринітиме, як «Жуде»... По-польськи, як і по-українськи, «жид». Гоголь, що писав по-російському, і Шевченко, що писав по-українському, — обидва вживали слово «жид», а не «єврей»...

— Неправда! — фальцетом вигукнув Брух.

— Я за свої слова в і д п о в і д а ю і завтра можу принести вам твори цих двох велетнів літератури, де ви самі, товаришу Брух, без особливих труднощів знайдете це слово... Але, оскільки в російській мові, в наслідок тих чи інших причин, слову «жид» надається образливого сенсу, то ми не вживаємо його. Ми всі вже з в и к л и не вживати його. Дівчині-селянці, що не на ту ніжку ступила, вживши слово «жидівка» в українським, себто не лайливим сенсі, треба було б роз'яснити помилку, що й мав зробити наш місцевком, як організація, покликана виховувати маси в комуністичному дусі.

— Ваша пропозиція? — нетерпеливо спитав Брух.

— Моя пропозиція — жодної догани! Для дівчини цих зборів більше, ніж досить, щоб вона вже до кінця життя затишила собі, що слова «жид» вживати не можна. Не забуваймо, що вона — сирота, і що ми всі заміняємо для неї втрачених батьків!

Завада сів.

— Мені цікаво, матиму я сьогодні слово чи ні? — роздратовано спитав Шмольський, і лисина його почервоніла, і рясні крапельки поту з'явилися на скронях.

— Покищо — ні! — ножем відрізав Брух: — Слово тепер одержую я для позачергового запитання громадянці Сосновик.

Моторошна тиша грізною хмарою нависла над залемою.

— Громадянку Сосновик!

Орися підвелася і стала струнко, міцно стискаючи кулачки маленьких смаглявих рук...

— Деякі промовці проливають сльози з нагоди вашого нещасливого сирітства. Ви маєте п р а в д и в о відповісти мамсам, коли, як і при яких обставинах померли ваші батьки!

Орисине свіже личко вмить пополотніло... затремтіли нефарбовані губенята, і на очах з'явилася вологість непроханих сліз...

— Тільки... без брехні! — лиховісним тоном попередив Брух.

— У... 1933 році весною...

— Он як!!! Рая! Записати це до протоколу! А... чи не були б ви так ласкаві, громадянку Сосновик, поінформувати збори, де саме й від якої хвороби померли ваші батьки?

— Тут... у місті... на вулиці... з голоду померли...:

Хмара грізної тиші стала ще густішою, ще чорнішою... З яскравістю блискавки я уявив собі селянські трупи на вулицях нашого міста, які, як живий докір, муляли око щодня, бо ж було їх у 1933-му році так багато, що «бідна» міліція не вправлялася вивозити їх геть... У цю мить мені здавалося, що це ж саме Орисиних батьків я бачив, а поруч із їх холодними трупами — її Орисю... Так, так! Вона була тоді до смерти перестрашеним дівчатком в обідраній спідничці й полотняній сорочці з дивними мішечками під очима...

— Кажете, — з голоду померли? — пошепки перепитав Брух: — А ви, бува, не помиляєтесь, громадяночко Сосновик? А може, це вам приснилось?

— Приснилось?!? Мені... приснилось? — голос Орісі бринів сміливо, надтріснуто-дзвінко і з викликом: — А ви, товаришу Брух і всі ви — п'ятсот учених людей, що сидите тут і дивитесь на мене (тут вона справді звернулася до нашої маси) — ви в 1933-му році не бачили, як мерли селяни на вулицях вашого міста?!?

Орісі раптом забракло повітря... Вона жадібно схопила його і, набравши повні груди, вела далі:

— Не лише тато й мама, а й дядина Хвеська і баба Оришка — наша сусідка —, усі ми гуртом по вулицях ходили, просили в людей хоч крихітку хліба і... всі з голоду померли, тільки дядина пізніше... А я...

— Замовчіть, громадянко Сосновик! Я надто довго дозволив вам розмовляти! Але це нічого! Тепер я бачу вас наскрізь... Я... розкусив вас...

Брух зробив чергову павзу, відкашлявся і почав говорити. Це був добре вишколений промовець і за словами до кишені не лазив...

— Поперше, — хто дав вам право ставити запитання мені або масам? Що ми бачили в тому або іншому році на вулицях нашого міста? Тут, громадянко Сосновик, питання ставлю я, а ви маєте лише відповідати на них! Подруге, — оцю вашу безсоромну заяву про голод і звернення до мас я розцінюю, як одверту агітацію проти советської влади. Зі свого боку, як голова місцевому, роз'яснюю, що, окрім воєнного комунізму, коли справді були деякі труднощі в справі прохарчування населення, за советської влади, починаючи від НЕП-у*) й до сьогоднішнього дня ніколи жодного голоду не було. Ясно? А громадянці Сосновик я поставлю ще одне манесеньке запитаннячко (останні два слова Брух вимовив з особливою солодкаво-маслянистою приємністю).

— Чи був ваш батько колгоспником?

— Ні! Не був! — гострою сокирою відрубала Орися відповідь на «манесеньке запитаннячко» Бруха.

— А... чому ж не був? Що заважало?

— Або я знаю?! Я ще тоді малою була... Хіба ж тато зі мною радились?

— Як же це можливо, щоб незаможний селянин до колгоспу не вступив?!?

— Не вступили і квит! Свій маленький клапоть землі дуже ретельно обробляли... Ще й шевцювали потроху... Ну, отак і жили... Бідували...

— Бідували, а до колгоспу не йшли?

— Ні, не йшли!

— Ну, і що ж далі? — запитав Брух, мабуть, забувши про те, що він мав обмежитись лише одним і то «манесеньким запитаннячком».

*) «НЕП» — нова економічна політика, запроваджена Леніном з кінця 1921 р. для відбудови зруйнованого господарства СРСР.

— Що ж... далі? — розгублено повторила Оріся: — Далі на тата наложили такий великий податок хлібом, що вони аж ніяк не подужали заплатити і...

Оріся замовкла, втопивши очі в підлогу, неначе саме там — на підлозі клубної сцени перед її внутрішнім зором одна за одною воскресали сцени з минулого...

— І? — підганяв Брух.

— І нас усіх шестеро, — з дідом і бабою та ще з моїм маленьким братом Івасиком із хати вигнано, а хату й геть чисто все господарство до колгоспу забрано.

— І що ж далі?

Уперто вдивляючись у підлогу сцени, Оріся слухняно вела далі, потонувши в морі гірких, як полин, спогадів і, мабуть, забувши про те, що діється з нею тепер...

— Далі? Далі дід і баба, і брат Івасик іще в селі померли, а ми троє, дядина Хвеська та наша сусідка — баба Оришка помандрували до міста милостині просити.

— Ну, і що ж далі? — не відставав Брух.

Оріся безпомічно розвела руками:

— Мабуть, днів із десять по вулицях тинялись, вишивані рушники на хліб вимінюючи...

— Годі про це! — обірвав Брух: — Скажіть тепер, що ви зробили після... після смерті батьків?

— Коли міліціонери тата й маму покидали до авта, неначе дошки...

— Я вас не про це питаю!

— Зараз почуєте й те, про що питаєте! — злісно й без жодного страху огризнулась Оріся: — Лячно мені стало у вашім страшнім місті лишатися без тата, без мами, і пішла я назад — тільки не до свого села, а до сусіднього, — і там до голови колгоспу наймичкою найнялася... за хліб на десятих робила...

— Сідайте, громадянко Сосновик! Більше я до вас запитань не маю, бо мені тепер усе так ясно, як на долоні... Батьки ваші були підкуркульниками і вкупі з куркулями чинили спротив колективізації села, і за це їх і знищено, як класу... **А голоду жодного не було! Не було!**

Повільно, з підкресленою чіткістю вимовивши «не було», Брух витримав красномовну павзу, яка мала ще краще втовкмачити нам у голови, що «голоду не було»... Хоч, правда, цю «істину» ми всі ще з 1933 року добре собі засвоїли...

Павза була надто тривала, а тиша гнобила передчуттям неминучої бурі... Тиша пекла вогнем несказаних слів...

— Недобитки куркульні, неначе ті миші, пролазять у найменші щілини нашого державного апарату, — карбуючи слова, почав Брух: — Скрізь і всюди сіють ненависть між братніми народами великого СРСР, який так переможно здійснює ідеал незнаного ще в історії людства братерства народів...

Такий початок не віщував Орисі нічого доброго, і я мимоволі глянув на неї. Втягнувши голівку в плечі й зігнувшись, вона, здавалось, очікувала, що велика каменюка, відломившись від скелі, ось-ось розчавить її молоду голівку... Ось-ось! І т і к а т и — н і к у д и !

Брух говорив довго і з насолодою (п'ятихвилинний реґлямент існував не для нього)... Про гнилу психіку дрібного власника, яку третя п'ятилітка має знищити, як один із виявів решток капіталізму в свідомості людей; про антисемітизм, що ходить у парі з українським шовінізмом, про недобитки петлюрівщини, які ще й досі існують, причаївшись у мишачих норах советських установ... Ці ідеї він розгортав упевнено й плинно, — так, як і личить досвідченому промовцеві обкому партії. Усе це разом узятє віщувало лижє неоправне тим одиницям, які насмілилися взяти під свій захист оцю селянську дівчину з чорними довгими, аж по самі коліна косами, що, зігнувшись, сиділа самотньо на голій дерев'яній лавці в лівому кутку сцени...

— Бдітьність, бдітьність і ещо раз бдітьність! — в екстазі вигукував Брух, показуючи нам загрозливий оскал своїх вовчих зубів: — Існують моменти, коли ворог, забувшись, вилазить зі своєї нори і, прикриваючись плащиком різних нібито гуманних, а інколи й «наукових» ідейок, контрабандою проводить ворожу агітацію... Отже, треба бути чуйними! Треба вмiти розпізнавати вовків під шкурами овечок!...

Тут Брух закашлявся, і кашель його не здавався вже штучним... Ні, ні! Брухів кашель був глибоким, дошкульним, виснажливим: на очах йому виступили сльози, обличчя почервоніло, і тіло тряслось, як у лихоманці.

— «Перестудився!» — подумав я з приємністю.

— Товаришу Мещерський! — несподівано звернувся до мене Брух: — Акхи! Ураховуючи контрреволюційну агітацію з боку громадянки Сосновик на тему голоду, якого, як усім нам добре відомо, не було з о в с і м, — ви, мабуть, уже переконалися, що зробили помилку, взявши її під свій захист... А тому... чи не знімете ви з голосування запропоновану вами резолюцію?

Мікроби страху раптом загомоніли: «Зніми! Зніми свою пропозицію! Ось тобі чудова нагода вийти сухим із води!» Але в цю ж таки мить я зустрічаю спрямований на мене полум'яний погляд широко-розплющених сірих очей Марії Ромашко, і...

— Ні! Я не знімаю! — мій голос бринить твердо, і я цілком задоволений його соковитим упевненим тембром.

Брух явно заскочений: цього він ніяк не сподівався.

— Цікаво знати, чому ви не знімаєте вашої пропозиції?

— Загально-відомо, що советська влада дуже добра, зокрема до дітей, — карбуючи кожне слово, почав я: — Діти державних злочинців, наскільки мені відомо, виховуються в спеціальних дитячих будинках, звідки вони виходять ідейними борцями за перемогу комунізму на всій кулі земній. А Сосновик — ще дитина! З неї можна ще виховати зразкову советську громадянку. Ось чому я не можу відмовитися від резолюції, що є засобом виховання... Тим більше, що...

— Ну, досить! Ще раз питаю: не знімаєте?

— Не знімаю!

— Ваш мотив — абсурдний, бо Сосновик — член спілки, а значить — не дитина! Це поперше. А подруге: прилюдна антисоветська агітація про вигаданий голод, походження з родини підкуркульника, що чинив спротив колективізації села, — усе це говорить за те, що їй не місце серед трудящих нашого колективу, не місце в лавах спілки!

У цю хвилину Орися виструнчилася і сиділа на голій дерев'яній лавці пряма й урочиста, як свічка. Де поділася похилість лінії плечей і вигляд приреченої, на яку ось-ось упаде каменюка з високої скелі? В останню хвилину ця дівчина перемогла себе, і я був гордий за неї... А каменюка вже летіла...

— Товариші! Хто за резолюцію, запропоновану безпартійним большевиком — товаришем Загірним, який виявив високий рівень клясової свідомості, який спромігся розпізнати вовче нутро ворога під шкіркою невинної овечки? Хто за те, щоб Ірину Сосновик виключити з лав нашої спілки, — прошу піднести руки!

Довкола мене миттю виріс ліс людських рук, і гущавина того лісу ніяк не дивувала мене. В полі мого зору було обличчя Загірного: його вкрита крапельками поту лисина вилискувалась переможно, м'ясисте спітніле обличчя надулося від гордоців за Брухів комплімент, який чули всі. Чорне, як маслина, око було звернене в мій бік і блищало, як у

кота, який щойно подолав чималий кусень смаженої курятинки...

— Хто за резолюцію товариша Мещерського, щоб обмежитися лише колективною доганою?

— З попередженням, — додав я.

— З попередженням! — насмішкувато погодився Брух.

Я рвучко підніс руку. Те ж саме зробили Ромашко й Завада.

— Один... два... три! — іронічно підрахував Брух: — Рая! Запиши до протоколу: резолюцію про виключення зі спілки Ірини Сосновик прийнято абсолютною більшістю голосів! Збори вважаю закритими.

На сцені в ту ж таки мить з'явився патлатий культкомовець Митя. Ударивши по клявішах роялю, він загравав бравурно-веселого марша, хвилі якого повинню залляли нечисте повітря залі...

« ВСЕНАРОДНЕ СВЯТО »

У двері підвального помешкання настирливо стукав чорнявий хлопчина років тринадцяти... Довго стукав. Час від часу спинявся, прислухуючись, і, не зловивши жодного звука, знову ще дужче стукав.

Однаковісінькими перлинами ритмічно й невтомно нанизував час одноманітне намисто хвилин, але ніхто не відчиняв хлопцеві. Він, нарешті, аж упрів, стукаючи, дарма, що день був морозний. Витерши з чола піт, подумав хвилинку, глянув довкола і, зауваживши на ганку поліно, радо схопив його обома руками і почав ним щосили гупати. Благенькі двері, здригнувшись, застогнали жалібно...

— З якої ти школи? І як ти смієш тут бешкетувати? — суворим і владним тоном спитала його стара, замотана чорною хусткою жінка, з'являючись на порозі так несподівано, що хлопчина, поточившись, мало-мало не вдарив її поліном у груди.

Якусь хвилину обоє мовчали: захеканий хлопець, цупко тримаючи поліно в обох руках, пильно дивився в обличчя старій жінці, яка, звівши шнурки чорних іще брів докупи, обурено спостерігала неповнолітнього порушника свого спокою.

— Зараз же кинь поліно!

Слухняно зложивши зброю, хлопець, як в'юн, прослизнув у сінці.

— Ви, бабусе, не лайтесь! А йдіть — но швидше зі мною до хати та послушайте, що я вам скажу.

З цими словами непроханий гість попрямував до кімнати, а старій жінці не залишалось нічого іншого, як увійти до свого мешкання за ним слідом.

У напівтемній кімнатці було брудно, вогко й холодно. На підлозі безладними купами лежали хатні речі, посуд, меблі та одяг.

— Зрозумійте, бабуню, що я біжу з Поста Сортувального. Ось уже третій день, як там навантажують вагони арештантами з першої в'язниці. Тому я вже три дні до школи не ходжу, а зранку й до вечора там чергую. Аж нарешті, сьо-

годні знайшов я свого татка, а тепер щодуху біжу до мами, щоб сказати їй, що татко наш живий іще, і можна з ним попрощатися.

Обличчя жінки витягнулося, великі карі очі під шнурками чорних іще брів нерухомо уп'ялися в хлоп'ячі широко-розплющені оченята, а він, захлинаючись і ковтаючи закінчення слів, нестримно вів далі:

— Ну, а тепер зрозумійте, чого я до вас прибіг і чого так сильно стукав! В одному вагоні з татком є зовсім молодий дядя, що кинув у натовп записочку... Я миттю наступив на неї ногою, щоб, бува, вартовий не побачив... Коли дядя той зауважив, що його записочка — в моїй кишені, він крикнув: «Занеси сьогодні ж таки моїй матері!» На звороті записки була ваша докладна адреса, яку я вивчив напам'ять: Катерині Петровні Нельгун, другий поверх, помешкання «4»... Я одразу й побіг туди, але якась молода, кучерява й сердита прогнала мене геть. Тоді я — бігом до двірника, і вже він мені розказав, що вас, як маму «ворога народу», викинуто вчора в підвал, у якому ніхто ніколи не мешкав... Ой, бабусю, якби ви тільки знали, як мені ніколи! Тут треба до мами летіти, а ви, як на зло, не відчиняєте.

— Де ж записка? Давай!

Хлопчина лізе за пазуху і... подає старій жінці малесенький брудний клаптик паперу: — Ось!

Рука — Павлова. Так, цю записку міг писати лише її Павло, якого вона сама колись навчила писати, і який сьогодні був уже студентом останнього курсу електротехнічного факультету і... арештантом. Чому ж так скачуть Павлові літери, чому так трудно стулити їх до купи в окремі слова? І чому ті слова ніяк не сполучуються в речення?

Тремтить її рука, а наляті сльозами очі ще раз і ще раз пробігають по рядках трьох дуже коротких речень.

«Мамо! Приходьте негайно попрощатися на Пост Сортувальний! Принесіть хліба, цукру й цигарок! Чекаю. Павло.»

Слово «попрощатися» висмикнувшись із гурту всіх інших, стає перед матір'ю на весь свій страшний зріст і затуманює собою все: і цей підвал, куди її викинено саме напередодні «всенародного свята» виборів до верховного совету ССРСР, і посаду вчительки, з якої її звільнено, як матір «ворога народу», і... хлопчика, якому вона не відчиняла так довго, тому що їй тепер було до всього байдуже... До всього, крім Павла!

— Попрощатися?!? Як це... попрощатися? — побілілими устами шепоче мати: — Та я ж не встигла навіть теплого одягу йому передати!

— Чи чуєте мене бабусю? Бо, їйбогу, зараз утечу від вас! Побіжу до мами, і тоді ви не знатимете, де саме наш вагон шукати...

— Наш... вагон?

— Так! Слухайте ж мене уважно! Той вагон, в якому сидять ваш син та мій татко, знаходиться зовсім недалеко від того місця, де вивантажують в'язнів з авт... Зрозуміли? Ну, так от: треба пройти від того місця трошечки далі праворуч і шукати наш вагон на крайній правій колії.

— На крайній правій? — перепитала мати.

— Так! Ну, а тепер я побіг! — і хлопчина прожогом вилетів надвір...

Стара вчителька — мати арештанта Нельгуна біжить вулицями багряного від кривавої паради міста так швидко, як молоде дівча. В торбині — дві хлібини та цукор, в боковій кишені — цигарки. Усміхаючись, глумливо дивиться на матір «великий» Сталін з кожного будинку... Дивиться і Єжов на чолі інших «соратників», що натовпом другорядних і розміром менших портретів оточують цих двох — Сталіна і Єжова... Скрізь і всюди — Сталін і Єжов, Єжов і Сталін... Дивиться й Ленін, усміхаючись, але не в нім тепер сіль!...

Сьогодні Харків потопає в крові... Ціле море червоних плякатів, полотен і гасел! Цілий ліс прапорів! І все це багряніе свіжою, щойно пролитою кров'ю мільйонів, і все це гучним хором слухняно вихваляє «наймудрішого» — «великого вождя, друга, вчителя і батька — творця найдемократичнішої в світі Сталінської конституції»...

— 12 грудня 1937 року! — урочистим басом виголошує гучномовець: — Ця знаменна дата*) увійде в історію людства, як незнаний ще досі тріумф бльоку комуністів і безпартійних, як нечувана ще перемога найдемократичнішої в світі Сталінської конституції.

Мати не слухає далі... Вона біжить... Самі ноги стрілою несуть її до трамвая ч. 16, що повезе її на Пост Сортувальний, де навантажують до етапних потягів тих мешканців

*) Советський уряд офіційно проголосив день перших виборів до верховного совету СССР за Сталінською конституцією (12 грудня 1937 року), — всенародним святом по всьому СССР.

Харкова, яких названо «ворогами народу» і виключено зі списку виборців за Сталінською конституцією... Швидше! Швидше!

Ось вона підтюпцем мінає будинок, в якому відбувається церемонія виборів до советського парламенту. Червоних полотен, плякатів, прапорів і гасел тут більше, колір крови густіший, бас гучномовця — читкіший і соковитіший, усмішка Сталіна — зрозуміліша, а цинічне обличчя Єжова — страшніше й переконливіше. Це ж саме тут під музику оркестр позбавлені людського «я» люди слухняно запечатують до ковертів задалегідь (у мільйонах примірників!) приготовані картки з прізвищем бажаного для компартії депутата. Церемонія чи... комедія виборів?

Щохвилини під'їжджають сюди особові авта, з яких із великими труднощами висаджують інвалідів, калік, дуже старих і тяжко хворих: попід руки, з підкресленим респектом ведуть їх голосувати. Це — захід для досягнення стовідсоткової участі населення у виборах за Сталінською конституцією.

Усі знають, але всі мовчать про те, що саме перед виборами очолена Єжовим установа провела широку акцію вилучення з наявного складу населення сотень тисяч молодих та середнього віку чоловіків і жінок, а прізвища їх були задалегідь передбачливо викреслені зі списків виборців. Серед них був і Павло Нельгун — студент останнього курсу електротехнічного факультету; сьогодні його і таких, як він, навантажують до вагонів, що повезуть їх кудись — у далекі й холодні краї... Це — теж один із заходів для досягнення нечуваного тріумфу «найдемократичнішої в світі» Сталінської конституції.

— «Сталінська конституція», — захлинаючись, вигукував соковитий бас гучномовця: — це незнаний ще в історії людства зразок справжнього соціалістичного демократизму!»

Давно неремонтований вагон трамвая число 16, прямуючи на передмістя Харкова — Іванівку, торохтів, скрипів, стогнав і скаржився: Ось уже цілих три дні, як він «ходить» туди й назад переповнений людьми до такої міри, що кожної хвилини це спресоване людське м'ясо загрожує висадитися в повітря, розірвавши його (нещасливий трамвай ч. 16) на дрібненькі шматочки. Навіть і в день «всенародного свята» спочинку нема! Замість того, щоб під музику оркестр голосувати, харків'яни, як очманілі, хмарою сунуть на Іванів-

ку... І ні жодна душа **раніше** не вийде! Усі ідуть до останньої зупинки, неначе домовились.

12-го грудня 1937 року старенький трамвай ч. 16 торохтів розгойданими завісами, скрипів, стогнав і скаржився. А спресоване в його нутрі людське м'ясо їхало мовчки, з похмурим стоїцизмом прислухуючись до власних болів і металевого скавуління трамвая... Молоденька кондукторка вже не лялалась, щоб «граждани» квитки купували: неможливо ж і пальцем поворухнути, а не те, щоб гроші вийняти! Коефіцієнт тиснення добровільно спресованих людських тіл у трамваї ч. 16 саме в цей день «всенародного свята» досягає незнаной ще в історії трамвайного руху кульмінаційної точки.

Обвішаний з усіх боків ще й висячими пасажирами трамвай ч. 16 мчить щодуху до крайньої зупинки, не спиняючись... Мчить, супроводжуваний скрізь і всюди довгими поглядами пішоходців... Більшість харків'ян знає, **куди** він мчить...

— Іванівка! — дзвінко вигукує кондукторка... Довго — довго спорожнюється нутро «шіснадцятки»: люди витрушуються на сніг і повітря такі червоні й разпарені, неначе з лазні: ух! А ось і Катерина Петрівна Нельгун виходить із трамвая останньою...

— Скажіть, будь ласка, як мені на Пост Сортувальний пройти? — звертається вона до кондукторки.

— **Нікого не питайте, а просто за народом ідіть**, то якраз і вийдете туди, куди вам **треба!** — з притиском на слові «треба» — відповідає молода жінка старій.

І тоді стара, не питаючись, мовчки пливе за народом, який **мусить знати**, куди йде сам і куди веде інших.

— Гляньте, мамо, — пів Харкова тут! — необережно вигукує хлопчина років п'ятнадцяти, оглядаючись довкола. Вигукнувши, втягає голову в плечі й мовчить, бо мама сіпає його за рукав, ще й дивиться так красномовно, неначе карбованці дарує.

Згинаючись під тягарем власного болю, пливе Катерина Петрівна мовчки за народом мовчазним, що несе в своїх грудях той самий біль, що й вона... Слова тут небезпечні й зайві, але все ясно й без них: саме в день «всенародного свята» народ пливе туди, куди покликав свою матір Павло Нельгун, щоб **попрощатися**... Попрощатися! Назавжди!

Перша година дня. Морозно й соняшно. Біло й сліпучо-ясно довкола. Чорними гадюками в'ються рейки залізничой

колії, чорними воронами злетілися сюди докупи вантажні (так звані «скотські») вагони... І як же їх багато!

Вони стоять групами й поодинокі, послужливо очікуючи моменту, коли прийде черга схопити в свої обійми в'язнів. Схопити й замкнути! Замкнути й нести їх у своєму череві до далекої Півночі або Північного Сходу!

Ось ліворуч від залізничної колії — широка асфальтова дорога, по якій їде вантажне авто, а за ним — у далечині маячить друге. Край дороги — натовп, до якого приєднується й Катерина Петрівна разом із ново-прибулими. Усі мовчки й дуже терпеливо чогось очікують.

За людськими спинами Катерині Петрівні вже не видно й дороги... Коли раптом, здригнувшись, заворушився натовп: неначе електричний струм пробіг... Це спинилося чергове вантажне авто з в'язнями...

З... в'язнями? А де ж вони? Боже мій, де ж вони? Сотні, тисячі пар людських (переважно жіночих) очей прагнуть бачити їх, спрагло шукають їх. Але їх нема! Нема чи, може, не видно? Видно лише дебели спини озброєних вартових, що сидять на «бортах», спустивши ноги в середину авта.

Ось почувлася уривчаста команда: Розвантажуватись! Ось брязнуло залізо, зіскочили на землю чотири охоронці й відкинуто задній борт авта... І тоді натовп ворухнувся і зойкнув, побачивши, нарешті, в'язнів. Усі вони стояли на дні авта навколішках, а на трьох бортах (за винятком спущеного) сиділи ще охоронці.*)

Удруге зойкнув і відсахнувся натовп: зо три десятки живих мерців із жовтими, як глина, обличчями висипалися на сніг, як ті сірники з коробочки.

Хто з них був старий, а хто — молодий, розпізнати було годі: всі були бородаті й здебільшого сиві або напівсиві. Деякі, упавши на землю, неспроможні були підвестися: очевидно, позаклякали ноги від довгої їзди навколішках. Але енкаведисти швидко підвели їх, поставивши на рівні ноги ударами крісів... Не минуло й двох хвилин, як усі нещас-

*) Це відомий єжовський спосіб транспортування в'язнів звичайними вантажними автами: звернені назовні спини вартових мали спеціальне призначення — закривати поставлених навколішки в'язнів від цікавого ока пішоходців під час їзди вулицями міста. Адже у великих містах, і зокрема в Харкові, в'язнів могли бачити й чужинці: працівники чужоземних консульств, туристи, члени делегацій, тощо... А вигляд в'язнів за Єжовщини не підлягав публічному показові: це була державна таємниця.

ливі стояли в один ряд так, що кожний задній дивився в потилицю переднього. І тоді натовп як слід розглянув їх: не лише обличчя, але й одяг, взуття і руки. Більшість була вдягнена по-літньому: в колись білі, а тепер чорні від бруду костюми, літні з відкритими комірцями сорочки, тощо. Вони витанцьовували дрібно-дрібно якийсь дивовижний танок... І був той танок у їхньому житті **останнім**, бо ж везли їх (отак одягнених) на «північні курорти», де морози досягають не 35-ти, як у Харкові, а 70-ти ступнів.

Ще під час метушні розвантажування декому з в'язнів почастило кинути в натовп задалегідь приготовані записочки з лаконічною вісткою про себе та адресою рідні.*) О, з якою ж пекучою жадобою, з яким божевільним криком душі розглядали тепер в'язні цей — переважно жіночий — натовп! Кожен, нишпорячи очима, метушливо шукав, якщо не маму, то дружину, сестру або наречену... І якою зливою поглядів відповідав їм натовп! Кожна шукала, якщо не сина, то брата, чоловіка, батька або нареченого. Якби силу тих поглядів можна було висловити криком, це був би рев розпуки й божевілля, який слід було б передати на хвилях етеру за кордон. Але... шалений обмін поглядами тривав дуже недовго і відбувався мовчки.

Ось по обох боках ряду в'язнів вишукувалися два ряди озброєних енкаведистів із крісами напоготові. Коротка, уривчаста команда, і... всі три ряди рушили одночасово до найближчого скотського вагона з «гостинно» відчиненими дверима.

— Та-а-тку! — чорноока, тонесенька, як гілочка, дівчинка років чотирнадцяти з чорними, аж по коліна довгими косами прожогом кинулася до зовсім уже сивого, бородатого чоловіка в літньому одязі, що нагадував більше прапрадіда з потойбічного світу, ніж татка.

— Катрусє!!! — синьо-жовте обличчя мерця засяяло й заіскрилося, коли він кинувся дівчаткові назустріч із широко розкритими обіймами: — А мама ж де?

Удар дерев'яною частиною кріса по обох, простягнених до донечки руках батька і багатоповерхова московська лайка на додачу... Відкинуте брутальною рукою вартового дів-

*) Такі записочки, як правило, того ж таки дня потрапляли за адресою. Кожний (і кожна) з родичів «ворогів народу» вважав своїм найсвятішим обов'язком таку записочку занести до рідні арештанта. Лихо ріднило людей.

чатко лежить на землі, а довгі коси — чорними зміями розрізують білий килим іскристого снігу.

— Татку! Татку! Маму теж арештовано! — кричить Катруся наздогін таткові, якого під збільшеною охороною запихають уже до «гостинно» відчиненого вагону.

Натовп, як одна людина, мовчазно й нерухомо спостерігав цю сценку від початку й до кінця... І тривала вона хвилину, але запам'ятовувалася назавжди.

А ось під'їхало ще одно вантажне авто з дебелими вартівими на бортах і захованими покищо в'язнями. Знову здригнувся й захвилювався натовп: надія побачити свого найріднішого знову майнула в повітрі. Побачити! Попрошатися!

«Чого ж я тут стою? — неначе від сну прокинувшись, спитала себе Катерина Петрівна: — Адже мого Павла **вже повантажено** до вагона! Він десь тут недалеко — праворуч від місця, де розвантажують авта, — так же сказав мені хлопчик.»

Пішла вперед правим боком залізничних шляхів за порадою хлопчика... Але вагонів тут була така сила, що Катерина Петрівна розгубилася: де ж вона має шукати свого Павла? Подумавши й ще раз пригадавши собі поради хлопчика, вирішила шукати сина в тому потязі, що стояв крайнім з правого боку.

Деякі вагони цього потяга приваблювали до себе увагу численних родичів «ворогів народу» широко-розчиненими дверима, крізь які можна було бачити спресований натовп в'язнів. Проти кожного з таких вагонів — на віддалі кількох метрів стояв натовп щасливих, що вже відшукали своїх рідних і тепер поспішали наговоритися з ними востаннє перед розлукою. Відбувалася **розмова** «ворогів народу» зі своїми родичами, якщо можна назвати розмовою строкатий хор людських голосів, в якому кожен за всяку ціну намагається перекричати всіх інших, прагнучи, щоб його почув тільки **один**.

Бородаті мерці з жовтими, опухлими обличчями, незграбним рухливим натовпом скупчившись біля відчинених дверей, вдивлялися в обличчя своїх найдорожчих тим особливим поглядом, який прагне запам'ятати собі кожну найменшу рисочку, щоб узяти той спогад із собою, як найбільшу цінність, якої навіть і НКВД неспроможне відібрати... Вони теж несамовито кричали, бо кожен намагався перекричати всіх і бути за всяку ціну в духовім контакті з тим (чи з тими) зі своїх рідних, хто ще залишався на волі... Кожний вигукував своє «щось» — щось, на його думку, найважливіше,

яке треба було неодмінно сказати перед розлукою. Ті в'язні, до яких ніхто не вийшов, кидали в натовп записочки до родин, благаючи занести за адресою.

Біля кожного вагона — озброєний вартовий, що не дозволяв наближатися до в'язнів... Здебільшого, всі вартові були суворі й неприступні, мовчазні й невблаганні: мабуть, вони думали, що тією невблаганністю виконують свій «священний» обов'язок перед «соціалістичною батьківщиною». Але, як виняток, були й добрі, людяні вартові, що тихцем, (щоб начальство не бачило) дозволяли передавати в'язням їжу троші й навіть одяг...

Де взяти перо, щоб описати той крик і плач, що насичував свіже морозне повітря на Пості Сортувальному в день «всенародного свята» перших виборів за «найдемократичнішою в світі» Сталінською конституцією? Адже кричали й плакали всі — жінки, діти й чоловіки, що, не соромлячись, витирали прилюдно сльози...

Стара вчителька — мати «ворога народу» теж кричала. Вона спинялася біля кожного відкритого вагона і, набравши в груди повітря, вигукувала щосили:

— Прощу спитати, чи є у вашому вагоні Нельгун Павло!

Інколи доводилося вигукувати це речення двічі й тричі, поки хтось із в'язнів почув її. Тоді, всім еством своїм прислухуючись, завмирала на мить: а ну ж, саме в цьому вагоні Павло! А ну ж за хвилинку вона вже побачить його!

— Павло Нельгун є? — вигукував якийсь в'язень у вагоні, а за хвилину, висунувшись трошки вперед, додавав страшні й короткі слова: — Нема! Шукайте, бабусе, далі!

І вона шукала далі, жодного вагона не обминаючи. Якщо вагон був зачинений, то вона намагалася звернути на себе увагу того в'язня, що дивився крізь заґратоване віконце вгору: прокричавши своє запитання, чула як у вагоні луною йшло:

— Нельгун Павло є?

А за хвилину крізь ґрати вниз — до неї падало, як тягар, що його неймовірно трудно було піднести:

— Нема!

Мати «ворога народу» йшла далі вздовж потяга і, знову набираючи повні груди морозного повітря, кричала. І знову її відповідали коротесеньким словом «Нема!» Так пройшла вона повз 50 вагонів до кінця потяга (рахувала, минаючи вагон за вагоном), а Павла не було.

«Отже, 50 вагонів — це один, готовий уже до від'їзду потяг. У кожному вагоні — 50 в'язнів. 50×50 дорівнює 2 500,

а в трьох потягах, що формуються сьогодні на Пості Сортувальному, має бути не менше 7 500 «ворогів народу».

Зробивши механічно цей нескладний підрахунок, стара вчителька розгублено спинилася край потяга... Що робити? Короткий зимовий день погасав: уже ховалося за обрієм скупе грудневе сонце, і різкішим робився вітер, свавільно граючись каскадом сніжинок і обіцяючи незабаром метелицю...

«Але ж мій Павло — тут! Я мушу знайти його, бо він же чекає мене! Я кричатиму тепер ще дужче, ще голосніше! Я обійду всі вагони! Я... я знайду його!»

Лише в цю-ось хвилину стара мати звернула свою увагу на те, що по коліях туди й сюди їздять маневрові паротяги, пересуваючи групи вагонів з місця на місце і формуючи з них довжелезні потяги, з яких кожний має, напевно, більше, як п'ятдесят вагонів... Страшний здогад блискавкою розрізав темряву невідомости... Щоб утекти від нього, стара мати звернулася за поясненнями до якоїсь інтелігентної жінки, яка, як виявилось, чергує тут невпинно від самого світанку.

— Ті вагони з в'язнями, що стояли зранку на крайній правій колії, вже давно забрано кудись маневровим паротягом, а сюди подано майже готовий уже склад потяга... Я це точно знаю!

— Коли? — хрипким зойком вирвалося з грудей матері.

— Та десь біля пів дванадцятої...

Здогад миттю зробився фактом: прийшовши на Пост Сортувальний після дванадцятої, стара вчителька не застала вже на крайній правій колії того вагона, в якому були Павло та хлопчиків татко... Боже мій! І як же вона число вагона прогавила спитати?! Але... питання, чи записав хлопчик число вагона...

Що ж робити?!? Як кричати, щоб Павло таки відчув її присутність тут — на Пості Сортувальному? Де шукати його, коли маневрові паротяги понаганяли ще більше вагонів, навантажених «ворогами народу», і тепер усі колії були заповнені групами вагонів, що, чіпляючись до купи, швидко формувалися в безконечно-довгі потяги?...

Стемніло... Вартові з гуркотом зачиняли двері всіх вагонів, розганяючи людей невблаганним:

— Р-р-разайдісь! Контра! (відома московська лайка).

У мерехтливій темряві засніженого зимового вечора поплила чорна маса осиротілих харків'ян назад — до зупинки трамвая ч. 16 на Іванівці... Неспроможний вмістити всіх

трамвай ч. 16 знову гуркотів, стогнав і скаржився, а тисячі родичів «ворогів народу» чорною хмарию ішли в прикрашене кров'ю місто пішки, — ішли шукати порятунку та справедливості під «соняшним промінням» Сталінської конституції.

Стара мати не пішла з натовпом. Ні, ні! На цей раз вона не поплила за народом, як зранку... Вона лишилася. Вона бігала від вагона до вагона, раз-у-раз вигукуючи хрипким, застудженим голосом:

— Павло! Па-а-вло-о! Па-вли-ку! Твоя мати тут!

Вона ще сподівалася, що він почує, пізнає її голос і відгукнеться... Хвилинами їй здавалося навіть, що у відповідь на свої вигуки вона чує голос сина...

Але, ні, ні! То була лише мрія пекуча. То був лише вітер стоголосий, що гудів і висвистував метелицю. То були лише рясні пушинки снігу, що, слухняно кружляючи за вітром, шепотіли щось на вухо, як відповідь матері, як вислів жалю й співчуття...

— Павли-ку! Па-вли-ку!

Минали години... Стара мати невтомно ходила по коліях між вагонами, і голос її, застуджений безупинним криком на морозі та вітрі, бринів ледве чутно й губився в неосяжних просторах повітря на Пості Сортувальному...

— Павлику! Відгукнися ж! Твоя мати тут! — шепотіла вона ще через годину, коли голосу вже зовсім не було: — Де ж ти?

— Кто дал вам право позно вечером хадіть по залізнично-дарожним путям? — крикнув високий, кремезної будови агент НКВД, схопивши стару жінку ззаду за плече.

— Мое горе дало мені це право, — горе матері, в якій ви забрали єдиного сина.

— Замалчать! Арестую!

— Дуже добре! Арештуйте! Тільки швидше, благаю вас!

Така заява дещо спантеличила енкаведиста. Він зник, щоб усі боялися його, але з нього був поганий психолог, і тому він не знав, що інколи буває в людини страшний спокій цілковитої безнадії, дивна готовість до найгіршого, виключна відважність крайньої розпуки...

Якусь хвилинку енкаведист напружено думав, і на чолі його вузеньким миттю набігли зморшки. Швидко втомившись від незвичного зусилля щось незрозуміле збагнути, він рвучко схопив стару матір за комір іззаду і щосили штовхнув:

— Вон атсюда! Штоб і духу тваево здесь не било!

Поточившись, упала... Енкаведист спостерігав... Він бачив, як стара жінка підвелась і, не обтрусивши з себе снігу, попрямувала в бік міста...

Куди? Та знову ж туди, де потопає в крові соціалістичний Харків, де усміхається до «щасливого» населення «наймудріший», де під музику оркестр запечатаються до ковертів у сотнях тисяч примірників заготовані типографським способом картки з бажаними для ЦК ВКП(б) прізвищами депутатів.

На цей раз у трамваї ч. 16 було зовсім порожньо. Та сама кондукторка обтрусилась з одягу старої жінки сніг:

— Упали?

— Так, упала! — тихо відповіла стара вчителька і, занурюючись у блакитно-сіру глибину очей кондукторки, додала: — Чи відомо вам, що «з усіх цінних капіталів, які є в світі, найціннішим є люди, кадри»?

— Так, — упевнено відповіла їй кондукторка, даючи сигнал до від'їзду: — мені це відомо, бо ж так сказав Йосип Вісаріонович.*)

Трамвай торохтів, гудів, стогнав і скаржився, дарма що досягав центра майже порожнім: мабуть, не скаржитись було йому трудно... Свіжою кров'ю ілюміноване місто приймало його — втомленого, убогого й пошарпаного в своє теж убоге й злиденне, але штучно підмальоване лоно, де ухарські советські пісні й мотиви млісного танго зміщувалися галасливим строкатим хором із вигуками й блювотою п'яних, з рясно приперченою московською лайкою і басом гучномовця:

— Я другой такой страни не зна-а-ю,
Где так вольно дышет человек...

— — — — —
Ат Маскви до самих — до окраїн,
Кримських гор — до северних морей
Человек праходит, как хазяїн
Неаб'ятной родіни сваей.

І ввижалися старій матері ті, які саме сьогодні — в день «всенародного свята» сталінських виборів попливуть у скотських вагонах спочатку, напевно, до Москви, а звідти вже прямим шляхом — «до самих — до окраїн... до северних морей», попливуть, як раби «неаб'ятной родіни сваей»... По якійсь дивній асоціації думка ця викликала спогад про гли-

*) Ім'я й по-батькові Сталіна.

бокий підвал, до якого її викинено саме вчора — напередодні «всенародного свята». Швидше — туди — в підвал! А ще краще було б у глибоке підземелля, де не чути цього соковитобо басу гучномовця, де не видно багряно-червоних прапорів, що стали вже зовсім мокрими (від снігу чи від свіжої крові?) і вилискуються сьогодні в морі огнів ілюмінації, і лопотять шалено на хвилях вітру...

Геть звідци! Швидше, швидше — в підвал! Під землю! Прямуючи яскраво-ілюмінованим подвір'ям до свого нового помешкання, стара вчителька раптом спинилася: самі ноги прилипли — прикипіли де землі... Що це? Хто це?

В глибині дверей підвалу стояла жіноча постать, зручно обіпершись об одвірок. Мабуть, вона довго стояла, бо в самій позі, в поставі рук і ніг відчувалася втома...

Коротка хвилинка спостережень, і без вагань пішла стара вчителька прямо на постать — до своїх дверей!...

— Нарешті! А ще трошки пізніше ви не могли додому повернутись? Де ви цілий день пропадаєте? — тигрицею накинулася на неї сімнадцятирічна Муся Ципльонкіна — відома в їхньому житлокоопі комсомолка й активістка: — Чому вас дома нема?

— А вам яке до цього діло?

— Як це «яке мені діло?» Мені до **всього** є діло! — загараторила Муся, висипаючи накопичену лють, як горох із мішка: — Ви, громадяно Нельгун, є ганьбою для нашого житлокоопу! Так, ганьбою! Бо всі мешканці давно вже вионали свій громадський обов'язок, віддавши свої голоси за кандидатів бльоку комуністів і безпартійних, і тільки ви — одна вперто ухиляєтеся від голосування. Дільнична виборча комісія ще в дев'ятій годині вечора післала мене сюди — за вами... В чому справа? **Чому** не голосуєте?!?

Дикий, несамовитий крик свавільною птицею готовий був вирватися з грудей старої жінки: він розпирав їй горло, він опікав уста... А сімнадцятирічна, яскраво-нафарбована Муся вичитувала їй цілу нотацію в повчально-зневажливім тоні, недвозначно підкреслюючи, що громадянка (а не товаришка!) Нельгун є матір'ю «ворога народу», а тому...

Притискаючи собі до грудей торбину з двома хлібинами та цукром, мати «ворога народу» стояла мовчки, а несамовитий крик людини, якій уже **нічого** втрачати, розірвавши греблю її терпеливості, **вже** виривався **назовні** зливою пекучих слів...

— Нам усе відомо! Знаємо, хто ваш син!

— Мій син?!? — несамовито крикнула мати, відчуваючи, що це якраз і є саме те слово, яким повинна вибухнути нестримна злива її слів на адресу «робітничо-селянської влади», Московського Кремлю, Сталіна, голосування і «всенародного свята» взагалі. Але в ту ж таки мить, коли вона вигукнула «мій син?!?», гостра, як вістря голки, думка електричним струмом охопила її мозок і душу: **не можна** давати волі своїм розбурханим почуттям! Наробити крику — це значить бути негайно арештованою! **Хто** ж полетить тоді завтра — ще до світанку на Пост Сортувальний, щоб при денному світлі знову шукати Павла?!? А може й не все ще втрачено?!? Як же сміє вона відрізувати собі й Павлові цей останній шанс побачитися і попроситися?!? Ні, ні! Вона — вчителька і **вміє** володіти собою!

— Не тратьмо часу надаремне, товаришко Ципльонкіна! — сказала вона з робленим спокоем у голосі: — Ще ж нема дванадцятої години, і я не спізнилася.*) Ходімте вдох.

І вони пішли.

Одержавши готові картки з надрукованими вже прізвищами депутатів до верховного совету й совету національностей, стара вчителька — рішуча й сувора, звівши докуди шнурки чорних іще брів, пішла до залі з червоними фіранками, де, окрім лисого наглядача за порядком, не було нікого. Усі вже проголосували. Без двох хвилин — дванадцять! Саме час для голосування матері «ворога народу»!

Опинившись під захистом одної з численних червоних фіранок, власниця **останнього** голосу мала віддати його, механічно поклавши картки до ковертів і заклеївши їх. У цьому й полягала таємність сталінських виборів.

Одна — блискавично коротка мить, і... стара вчителька, вийнявши з кишені червоного олівця, **викреслює** прізвища депутатів...

Великий годинник урочисто б'є дванадцять. Урочистим жестом правої руки мати «ворога народу» кидає запечатані коверти до відповідних скриньок у присутності дільничної виборчої комісії.

— Зазначте, що громадянка Нельгун Катерина, нарешті, проголосувала! — каже голова до секретарки, яка миттю ставить хрестика в списках виборців проти названого прізвища. Нельгуна Павла в тих списках, розуміється, нема й

*) В день виборів до верховного совету ССРСР — 12 грудня 1937 р. голосування відбувалося від 6-ої години ранку до 12-ої години ночі.

бути не може. Не випадково ж бо «найдемократичніша в світі» Сталінська конституція зазначає, що божевільні й арештанти права голосу не мають!

П'ята година ранку 13-го грудня 1937 року. Сіра мла світанку з кожною хвилиною біліє, ясніє і здається вже прозорою, як водянисте молоко. Край дороги — там, де вчора розвантажували в'язнів, стоїть Катерина Петрівна Нельгун і дивиться порожніми очима на зовсім порожні рейки Поста Сортувального. Пустка. Нема! Нема ні вагонів, ні людей. Лише вітер дбайливо замітає сліди великого злочину.

Рипить сніг. Хтось іде, і Катерина Петрівна здригається. Кожний звук у цій передсвітанковій тиші здається страшним, як останній акорд смертного вироку.

Рипить сніг... Це йде з ліхтарем старий заспаний залізничник.

— Коли? — питає Катерина Петрівна, показуючи рукою на рейки.

— Цієї ночі, — між першою і четвертою годиною всі три потяги вирушили в далеку путь...

Примітка Авторки: Три довжелезні потяги, що вирушили з Поста Сортувального в далеку путь із живим вантажем уночі з 12-го на 13-го грудня — 1937 року це — **історичний факт**. Навантажування вагонів в'язнями відбувалося три дні: 10, 11 і 12 грудня. Для даного оповідання використано **фактичний епізод на тлі «всенародного свята»**.

ОГЛЯНУВШИСЬ НАЗАД...

(Різдвяна новеля)

Я бачу зоряне небо, запудровані снігом будиночки глухих завулків Холодної Гори*) й загаптоване вибагливим мереживом інея гілля дерев... Бачу пухнастий килим глибокого, недоторканого ще снігу і... сліди на нім... Бачу три жіночі постаті, що чимчикують одна за одною, по-гусячому, повагом прямуючи кудись навмання — у відкрите засніжене поле, де так свавільно висвистує вітер...

Вперед — гусаком іде висока, ставна жінка років 35-ти. На ній модне манто хутром-назовні, білі високі валянці й кокетливий капелюшок, з-під якого буйною хвилею висмикуються запудровані інеєм кучері. У неї зарум'янене морозом обличчя, великі блакитні очі й ніс картопелькою.

За нею слідом, енергійно допомагаючи собі палицею, суне зігнута постать бабусі. Вона вдягнена дуже бідно, по-старечому, але валянці в неї — добрячі... Її обличчя, як печене яблучко, — усе в глибоких рівчачках, її глибоко-заховані під чолом чорні очі гостро вдивляються в тьм'яво-синій присмерк з-під запудрованих інеєм навислих брів.

Останньою іде середнього росту молода кароока жінка в синій вовняній шапочці, чорнім плащі та півчеревиках, у які раз-у-раз западають холодні, як крига, сніжинки. Боже мій, який же то дошкульний дотик! І як до болю цупко стискає мороз-жартівник задубілі пальці її ніг!

Як лиховісно висвистує вітер! Як влучно знаходить він щілинки й дірочки в одязі трьох жінок, владно пробиваючись до їх тіла! Але й цього йому мало: він прагне дс кісток — до мозку кісток!

Усі три жінки мають одну спільну рису: вони — горбаті... Я бачу це все, як на кіноекрані. Я дивлюсь-вдивляюсь і в отій третій — молодій кароокій, що перемагає глибокий сніг ногами в півчеревиках, я пізнаю... себе.

*) Холодна Гора — передмістя Харкова.

Ось уже три години тиняємося ми, старанно уникаючи залюднених вулиць. Три години! І кожна з них має 3 600 секунд, і кожна з тих секунд пече й жалить, як та оса.

— «Куди йти? Де перебути ніч? Як дочекатися ранку?» — ці питання чорними круками кружляють над нами. А кружляючи, кричать про те, що наші знайомі й друзі, що мешкають на Холодній Горі, не пустять нас переночувати. Але... ми й без круків дуже добре знаємо, що стукати до дверей і сердець наших друзів — даремна річ.

О, кляті півчеревики! Муко моя! Це ж саме вони натягають ниточку мого терпцю до стану павутинки, бо... я бачу, як уперто й наполегливо, як витримано й спокійно чимчикують глибоким снігом обидві мої супутниці, а я... Славильною птицею виривається з моїх грудей стогін...

Жінка, що гусаком веде нас кудись навмання, раптом і рішуче спиняється. Від несподіванки бабуся стукається своєю похиленою головою об її горб, а я в свою чергу — об горб бабусі.

— Далі — не йдемо! — категорично виголошує наш «гусак»: — Для мене ясно, що одна з нас після цієї ночі стане калікою навіки. Це — поперше. А подруге: де гарантія, що на глухій вулиці ми не потрапимо на мільйонера? Чейже вони всюди за нами полюють! Навіть і відкрите поле не врятує нас, бо ж на тлі білого снігу нас буде видно здалеку. А потрете: промандрувавши цілісіньку ніч на морозі та вітрі, чи будемо ми здібні вистояти завтра в черзі не менше восьми годин?

— Усе це до нудоти відомі аксіоми! — подразнено відгукуюсь я, дрібно-дрібно витанцьовуючи дивний танок змагання з морозом: — Коротше, благаю вас! Що саме ви пропонуєте?

— А ось що! Я залишаю мій мішок вам, а ви обивді почекаєте мене... ну, та хоч би й у цьому садочку... До речі, згляньте: хвіртка до нього відхилена. Без мішка я стрілою змотаюся на Катеринославську, викличу дзвінком двірника першого-ліпшого великого будинку, зроблю на нього враження туалетом і «чаєвими», ну і... може, він і погодиться пустити нас до ранку під сходи. Як думаєте?

— Ваща ідея — блискуча! — захоплено погодилась я, а слідом за мною притакнула й бабуся.

Один звинний рух, і невеличкий запудрований снігом мішок м'яко гупнув об землю, розчавивши пухнасту недоторканість білого килима. Одна хвилина, і висока, струнка і звинна постать жінки, позбувшись горба, зникла з наших

очей, розвіявшись, як дим, у тремтливім хаосі сніжинок, якими так пустотливо грався хуртовинний вітер.

* ** *

Півгодини пізніше бородатий, подібний до Распутіна двірник, пустивши нас до будинку з чорного ходу, заклопотано ховав до кишені щойно одержані «п'ятірки», гостинно запрошуючи нас сісти на підлогу під сходами.

— Отутечки! Біля теплих батарей! У мене, бувало, безпритульні діти десятками від смерти рятувались, ну, а сьогодні й ви . . . — Тут він поперхнувся, зиркнувши на пишне манто одної з нас: — Тільки ж глядіть мені! Може, бува, «чорний ворон» по когось приїде, і вас під сходами агенти НКВД застукають, то . . . знайте: усі три, як одна, маєте казати, що зайшли сюди самовільно, тихцем і заховались без мого дозволу. Я ж бачу вас наскрізь, хто ви такі! Чуєте?

— Чуємо! — слухняним тріо відгукнулися ми, і заспокоєний двірник зник, пообіцявши збудити нас рівно в п'ятій.

Бувають у житті хвилини, коли почуття відрази мовчить, проборкане й загнuzдане іншими, сильнішими почуттями. Сівши на власні клунки, ми притулилися спинами до теплих батарей. О, щастя! Ніжне тепло хвилями вливалось в наші просякнуті морозом тіла. Я сиділа в центрі, і цих дві чужих жінки віддавали мені ще й своє власне, органічне тепло . . . Вони обидві, чііх імен я не знала, здавалися мені найріднішими, і мимоволі згадувалися родичі, знайомі та друзі, що перестали зі мною вітатися саме з того дня, як дізналися про арешт мого чоловіка, — усі одночасно, немов по команді . . .

Не спалось . . . Тихо-тихесенько, мов плескіт струмочка в лісі, точилася розмова трьох під сходами. Тепліше ставало й на душі. Ми познайомились. Виявилось, що дама в манті була дружиною видатного інженера-бельгійця, ув'язненого ще місяць тому; що в бабусі арештовано єдину донечку й зятя, який «сидів» тепер в спільній з моім чоловіком камері. Виявилось, що дружина бельгійця принесла оце передачу вдруге, а вперше — два тижні тому здала чисту білизну*) й наступного ранку одержала назад брудну з . . . плямами крові на ній.

— Ой! зойкнула бабуся, здригнувшись усім тілом: — То, виходить, — це правду кажуть, що їх там тортурують, щоб до вини признавалися . . .

*) За Єжовщини харчові передачі в'язням були категорично заборонені.

— Я цього **не** тверджу! І... я ж не казала вам, що їх тортурують! — спохопилась дружина бельгійця.

Голуб довір'я, що завітав до нас під сходи, раптом знитився і заховав свою голівку в пір'ячко...

— Ну, певна ж річ, що ви цього **не** казали! — поспішила я заспокоїти свою гарно вдягнену сусідку: — А ось від мене зовсім передач не приймають, дарма що ношу їх регулярно в призначені, згідно з розкладом, дні. Ось уже скоро два місяці, як мій чоловік у тій самій білизні вошей годує...

— Гм... — мугикнула собі під ніс дружина бельгійця: — це дуже й дуже... цікаво... Бачите, в чому річ... Є такі чутки, ніби передачі заборонені саме для тих в'язнів, які не хочуть... до вини признатись... А... скажіть, будь ласка, якщо це не таємниця, чи не є ваш чоловік людиною твердої волі... непохитної вдачі?

Голуб довір'я знову повеселішав...

— Так! — твердо, з переконанням відповіла я: — А... ваш чоловік якої... вдачі?

— Мій?!? — хвилева павза: — Мій чоловік — м'якотілий інтелігент. Вам тепер... зрозуміло?

Тихо-тихесенько, мов плескіт струмочка в лісі, точилася розмова трьох під сходами. На цей раз слово взяла бабуся. Її беззубий шепіт бринів майже без інтонацій, як одноманітний музикальний супровід до тих гірких, як полин здогадів, у морі яких я потонула. Зміст того шепоту-шелесту залишався за межами моєї уваги. Мене ж бо хвилювало **інше**: як виглядає тепер брудна білизна мого чоловіка? Пильно вдивляючись у пільму під сходами, я бачила засохлі й незасохлі ще плями **його крові**, що червоними маками різних відтінків горіли на тлі два місяці ношеної білизни... А чи не допитують його саме в оці ось нічні години, коли я з таким комфортом сиджу ось тут під сходами? Нічні години — години допитів! І кожний допит — це нові букети свіжих, яскраво-червоних маків на...

На цьому нитка моїх думок раптом урвалася... Чи не тому, що урвався шепіт бабусі, і на зміну йому прийшла тиша? Тиша поважна, урочиста й вагітна якимись неказаними ще словами, що мали ось-ось злетіти з бабусиних уст...

— Ось **як** і... **де** зустрічаємо ми з вами Свято Народження Христа! — тут бабусі чомусь забракло повітря, і вона знову замовкла, ковтаючи слину чи, може, сльози: — але... і це не таке вже страшне в порівнянні з тим, **як** зустрічають сьогодні це свято **там** наші найрідніші... Гей-гей! Чи ж па-

м'ятають вони, що сьогодні — Різдво, чи здібні ще згадувати про те, що колись...

«В Свят-Вечір варили вечерю завжди із дванадцяти страв...

І славили туя печеру, родивсь де царів усіх Цар»...?

— А чи, може, замість 12-ти страв їх... 12 разів Різдвяної Ночі на допит беруть?!? — забувши обережність, рвучко спитала моя друга сусідка, і голос її бринів так різко й надірвано, немов би вона хотіла цієї ж таки ночі комусь за щось помститися.

Пів п'ятої. Тихесенько, крадькома, одна за одною, по-гусячому залишаємо ми гостинний притулок під сходами, щоб, бува, двірник не привів до нас міліціонера.

Ще... ніч. Різдвяна Ніч. Чому ж майдан Холодногірського базару переповнений людьми, неначе те озеро водою під час весняної повені? Чим торгують ці люди? І де їхній крам?

Навіть і найпильніший спостерігач жодного краму не зауважав би. А тим часом базар живе нервовим, напруженим життям, переливаючись у стислих берегах майдану так жваво, як живе срібло. Але, як це не дивно, люди не вигукують, не кричать і не сміються. Ні, ні! Сріблясті перлини й грайливі дзвіночки жіночого сміху, навіть і на мить єдину, не розрізують нудно-сірого полотна цього приглушеного людського гомону, дарма що в натовпі рішуче переважають жінки. Базар гуде на одній ноті, як вулик зненацька сполоханих бджіл.

Ці люди мають ще одну цікаву рису: вони здебільшого... горбаті, а на тлі білого снігу, під містичним блиманням ліхтарів, що ледь-ледь порушують густий синьо-сірий присмерк Різдвяної Ночі, вони здаються божевільними, що позбігалися сюди з метою, якої, крім них, — не збагнути нікому!

— Увага! — не дуже голосно, але чітко вигукує владний басовитий голос, і стає раптом так тихо, як у церкві в павзах між окремими словами священика: — Хто — на передачу, пропоную тихо й без крику стати в чергу сотнями! Перша сотня — до мене!

З несамовитою силою заметушився базар: закипів! Усі його молекули прийшли в рух: — Я з першої сотні! І я! І я! Ой, пропустіть мене, дядечку, вперед, бо я маю число «5». Я ще на світанку вчорашнього дня записалася! А в мене число «25»! А в мене — «92»!

Сотня горбатих буйно виперлася вперед: ось, мовляв, ми — перша сотня на передачу! Це вам не будь-що бути в першій сотні!

— Отак! Порядок — велике діло! — знову почулася владна команда басовитого голосу: — Ну, а тепер у межах першої сотні станьте — за нумерами! Друга сотня — до мене! Ставай швидко за нумерами — в потилицю за першою! Отак! Швидко! Р-раз-два! Гей, третя сотня — до мене!

Бабуся, дружина бельгійця і я птицями полетіли на голос, збиваючи з ніг тих, що стояли нам на дорозі, і в третій сотні швидко знайшли своє місце.

Четверта сотня! В потилицю — раз, два! П'ята! До мене! — з інтервалами вигукував власник басовитого голосу, з кожною новою сотнею все більше від нас віддаляючись: — Шоста! Сьома! Отак! Восьма! Дев'ята! В потилицю!

Як і в кожній черзі, не обходиться тут без нахаб. То тут, то там вибухають сварки, що ось-ось закінчатся бійкою. Порядок — велике діло, і наводить його власник басовитого голосу, що в супроводі двох молодих хлопців-помічників (законних членів цієї черги) повільним кроком прямує від першого числа до останнього. Це високий сивий чоловік, що має в лівій в'язниці сина. У правій руці в нього — список, у лівій — кишенькова лямпочка. Обов'язок кожного — чітко назвати своє число й прізвище, і горе тому, кого нема в списку. Хлопці-помічники миттю викидають нахабу з черги, підраховуючи йому ребра, як самі знають. А скаржитись — нікуди, хіба що до сусідньої аптеки. Це один із неписаних законів підв'язничного побуту.

Після закінчення цієї операції ми всі стаємо щільно один біля одного, щоб, не дай Боже, не заліз у нашу чергу якийсь спритний нахаба. Кожний цупко тримає обома руками свого переднього сусіда за стан, поклавши своє підборіддя йому на горб. Так і тепліше, і зручніше і... подрімати можна... Таким чином у цій суцільній живій стіні навіть і найспритніший нахаба не знайде щілини. О, ні! Тут кожний надто добре знає своє, мукою здобуте місце, своє засвоєне, як власне ім'я, число, своїх найближчих сусідів.

Чітко вирізьблюючись на прозорім синьо-сірім тлі перед-світанкової мли, чорною живою стіною розпростерлася черга родичів «ворогів народу» від краю і до краю базару. В ній понад 1.000 осіб. Засоромлено гаснуть зорі, відмовляючись стежити далі за історичним кінофільмом на Холодній Горі. Стогне й висвистує вітер і, позичивши в мороза сили, обсмалює обличчя людей крижано-холодними цілунками мерця.

Чорна жива стіна завмерла в жадібнім, напруженім очікуванні якоїсь певної, точно-визначеної хвилини... О, нарешті!!! Чейже давно вже по шостій! Міліціонер, якого мають щастя бачити лише перші десятки першої сотні, дає рукою сигнал... І... що це? Чорна жива стіна починає свій фантастичний рух у мряці Різдвяного світланку, вперто кудись прямуючи... спочатку просто себе, а згодом завертає проворуч.

Перша Холодногірська в'язниця Харкова! Ось вона! Сіра, таємнича й холодна, як оця передсвітанкова мла, вона здається нам невід'ємною частиною її. Вона, як привид в імлі... І... чи не зникне, бува, цей привид, коли різдвяне сонце, переможе, нарешті, цю ніч, цю млу? Я пильно вдвляюся в неясні контури лиховісного привида, і раптом... що це? Та ж онде пнуться вгору сторожові бацти, а в заглибині найближчої з них чітко чорніє замотана в кожух постать вартового з багнетом. О, ні, ні! Цей привид в'язниці не зникне з імлюю. Навпаки: зникне мла, а в'язниця лишиться, цупко тримаючи в своїх кам'яних обіймах наших чоловіків, батьків, братів, сестер, синів і дочок. Її **міцно збудовано!** Вона має багато корпусів, сторожових башт і замаскованих ежовськими віконницями вікон. Її, зроблену з грубого холодного каменю, цупко стискають обійми високого кам'яного муру. На Холодній Горі, як на п'єдесталі, стоїть вона й стоятиме довго, — байдужа, холодна й неблаганна, як сама смерть, упевнено домінуючи над усім передмістям. Ось, мовляв, бачите, яка я імпозантна, яка я впливова й приваблива! Я притягаю, як магнет! Щосвітланку тягнуться до мене такі ось нескінченні черги людей. Може, вас цікавить розклад моєї праці? То ось він — біля бічних воріт. Я... добра! Я приймаю тих, що прагнуть до мене з очими мішками на плечах, — щодня... Так, так, щодня приймаю я передачі до якогось **одного** з моїх корпусів, на якісь певні, точно визначені літери за абеткою. О, я, працюю невтомно й безперебійно, як автомат, як удень, так і... **вночі!** Але... **що** робиться в моїм нутрі — це **таємниця, якої не сміють знати** ці горбаті постаті, що тисячами пливуть до мене, і які так прагнуть знати...

Тисяча сердець б'ється в унісон, як єдине, велике серце Людини. Тисяча пар людських очей несамовито прагне просвердлити зором грубий камінь сірих в'язничних мурів, щоб, хоч на мить єдину, **побачити** тих — проковтнутих у ненаситне черево І-ої в'язниці. Даремні прагнення! Єдиною павутинкою зв'язку є... ці горби, ці жалюгідні передачі білизни

та деякого одягу раз на два тижні, — без жодного шматочка хліба (навіть і на Різдво!), без жодного слова привіту!*)

Я — число «235» — почуваю себе малесеньким, але невід'ємним і живим звеном оцієї тисячоголової чорної живої стіни, що здійснює свій історичний похід до сірих мертвих мурів в'язниці...

10—12 хвилин ходу фантастичної живої стіни, і... три перших сотні, виструнчившись рівнобіжно з мертвим муром, завмирають у слухняній нерухомості. Досягнуто... мети. Минає хвилина — друга... Здається, я, за прикладом інших, можу дозволити собі розкіш, — випустивши з моїх обіймів тендітний стан бабусі, витерти, нарешті, ті сльози, що давно вже понамерзали в мене під очима.

— Мамо! — чую я спереду шепіт дівчинки років десяти: — Мамо! Ось гляньте! Учора, як ви пішли в чергу, баба листа від татка принесли! Татко пишуть, що вже два місяці в арештанським таборі в Сибіру, а ви... стоїте тут... мерзнете...

І дівчинка подає листа одній з бабусиних сусідок. Одна хвилина, і очі жінки жадібно схоплюють кілька рядків, написаних олівцем на клаптику паперу.

— А... а навіщо ж мені вчора довідку дали про те, що чоловік мій — у II-му корпусі, ще й число камери зазначили? Навіщо?!! — ледве промовила жінка і, взявши дівчинку за руку, поленталась... додому, згинаючись під тягарем ще й такої новини.

— Буває! І таке буває! — загомоніли жінки довкола: — Це я вже не вперше чую. А може... може, й ми надаремне... мерзнемо?**)

— Огляньтесь назад, дочко! — шепоче мені в саме вухо бабуся, і, як це не дивно, але в тоні її бринить метал наказу...

Відхилившись трошечки вбік, я оглядаюсь... Я дивлюся — вдивляюсь і внутрішнім зором фотографую видовище. У прозорій синювато-сірій млі світанку я бачу нашу чергу: чорною тремтливо-рухливою гадюкою розпростерла вона своє живе, нервово тіло далеко-далеко (аж поки сягає мій зір!) і, завернувши за ріг ліворуч, зникає в імлі. Я див-

*) Передача записок була категорично заборонена.

**) Авторка цих рядків, як виявилось пізніше, також надаремне вистоювала в чергах під в'язницею в той час, як чоловіка її було вже заслано на Колиму.

люся, забувши на мить про власне горе, і... раптом чітко усвідомлюю, що воно — оте **моє горе** — є **горем мого народу**.

І це ж лише родичі тих, «ворогів народу», що «сидять» у ІІ-му корпусі, чиї прізвища починаються на літери від А до К за абеткою! А скільки ж «ворогів народу» тримають у своїх обіймах усі корпуси І-ої в'язниці? Скільки їх у всіх в'язницях УССР? Скільки їх у всіх в'язницях і таборах невільничої праці СССР?

Відчуваю на обличчі своїм бабусин погляд, і здається мені, що вона читає мої думки.

— І невже ж такі не знайдеться в цій черзі людини, що описала б це видовище для нащадків і для... закордону?!
— знову в саме вухо шепоче мені стара.

Я миттю усвідомлюю, що під убогим одягом бабусі криється інтелегентна людина з ясним розумом і великим серцем. І як я раніш цього не зауважила, — ще там — під сходами?!
— Хто ви, бабусе, в минулому?

— У минулому я — сільська вчителька, а тепер я — мати «ворогів народу».

Міцно-міцно стискаю скоцюрблені старечі пальчики, кажучи їй очима більше, ніж можна сказати устами, а сама дрібно-дрібно витанцьовую дивний танок змагання з морозом.

Недовго вже залишається нам постояти на морозі та вітрі... Зовсім недовго! Якихнебудь дві з половиною години до дев'ятої, коли тоскно заскрегочуть іржаві засуви бічних дверей в'язниці під тиском рук відомого мені наглядача з дегенеративною мордою. А після того ще годин чотири-п'ять, поки прийде, нарешті, і наша черга...

Старенька бабусе! Убога, зігнута й пригноблена Мати Народу Мого! Ти, як жива, стоїш переді мною!... 15 років відокремлюють мене від тої Різдвяної Ночі, коли я поруч із Тобою вистояла довгі години під мурами І-ої Холодногірської в'язниці Харкова... 15 років — немалий час! Ти, ... мабуть, не існуєш більше, але слова твої глибоко запали мені в душу, і я щаслива, що сьогодні маю, нарешті, змогу виконати Твоє Різдвяне побажання.

«КОБЗАР» В ЄЖОВИХ РУКАВИЦЯХ

(Уривок із II-го тому роману «Страх»)

Велика зала нашого клубу переповнена. Зі стін за нами стежать очі живих і мертвих вождів революції на чолі з «наймудрішим». Серед них одно з найпочесніших місць належить Миколі Єжову, дарма що його «слава» виросла щойно, як гриб після дощу. Але даремна річ шукати в нашому клубі Шевченка: його виставляють на сцену лише раз на рік — епізодично, коли він, як той міт невмирущий, воскресає на день, щоб знову пірнути в забуття, знову вкритися порохом днів підсоветських...

Саме сьогодні його витягнуто з-за шафи парткабінету, втерто порохи і прикрашено полотнами кольору свіжої крові... І ось перед нами на сцені Шевченко і... Брух... **Сам** Яків Борисович Брух, а це багато важить! Його маленькі чорні й пекучі очі підозріло й гостро вдивляються в гущу добре знайомих облич; його руки, як звичайно, в кишенях штанів-галіфе, а неслухняний чуб чорного неохайного волосся китицею звисає на біле спітніле чоло. Він одягнений підкреслено просто, — майже так, як одягається «великий Сталін».

Він говорить упевнено, плинно, грамотно і, розуміється, «па-русські». Неначе на блискавично-швидкім кіноекрані, показує він нам поета-революціонера Шевченка, що все своє життя присвятив боротьбі за **здійснення большевицьких ідеалів і саме за це був нещадно переслідуваний і жорстоко покараний царатом...**

Двадцятихвилинна доповідь, здається, щасливо наближається до переможного кінця, бо... ось уже згадується з надхненням патосом неперевершено-мудре керівництво Йосипа Вісаріоновича, завдяки якому буйним цвітом цвіте, росте й розвивається культура кожного з братніх народів, що добровільно об'єдналися в СРСР... Так говорить нам Брух. Далі з його уст бурхливим потоком вилитимуться оздоблені енергійними окличниками дитирамби на адресу «вождя, учителя й батька всіх трудящих» та керованого ним ЦК ВКП(б),

на адресу Сталінського залізного наркома внутрішньої безпеки Єжова та керованого ним НКВД... Усе це я вперед напам'ять знаю, а тому й не слухаю... Натомість із несподіваним для себе зацікавленням розглядаю хижий оскал Брухових надто великих жовтої кости зубів, які він в екстазі надхненої осанни Сталінові та Єжову показує нам у всій їх загрозливій непривабливості так одверто, як ніколи раніш... І раптом я усвідомлюю собі, **чому саме Брух**, а не хтонебудь інший мав доповідати нам сьогодні про Шевченка... **Хто** міг би нас переконати в тому, що ми **мусимо саме так розуміти Шевченка і... ніяк не інакше?** Лише Брух! Бо ж за його плечима ми бачили НКВД на чолі з Єжовим, бо саме Брух був начальником спецсектору, що збирав і сконцентровував у себе всі таємні матеріяли проти кожного з нас, бо саме він був головою Місцевкому, що виховував нас у комуністичному дусі! Не даремне ж бо в кожному профквитку великими літерами надруковано, що профспілки є школою комунізму! Аналізуючи всі свої враження від доповіді Бруха, я відчуваю, що хижий оскал його вовчих зубів грав не останню роль.

— А тепер таваріщ Рамашко продекламує вам атривкі із праізведеній поета-бунтаря, із каторих ви наглядно убедітесь в том, что сво поезія — ето наш баевой бальшевіцкій кліч протів гасподствующево класа буржуазії ілі «панов», как їх називает Шевченко...

Під оплески присутніх, Яків Брух зник, і на сцені з'явилась невеличкого росту русявка. Шляхетне личко з великими широко розплющеними сірими очима під чорними дугами брів і сляиво пухнастого й легкого, як дим, русявого волосся довкола високого чола... Чорна офіційна сукня, що особливо підкреслювала майже дівочу звинність її постаті, нитка дрібнесеньких перлів на шиї та новесенька книжечка в правій руці. Це — Марія Ромашко, що так довго й ретельно ховала своє минуле, походження і навіть талант під слимаковою хаткою скромної креслярки, а з початком Єжовщини несподівано зробилася декляматоркою. Сталося це після тривалої авдієнції віч-на-віч із Брухом за страшними дверима спецсектору. В цей час і саме з «легкої» руки Бруха в нашій колективі з'явилася чимала кількість несподіваних «талантів», — промовців, дописувачів, доповідачів, співаків веселих советських пісеньок, що були у великій моді, та декляматорів... Крива зростання «громадсько-політичної активності трудящих» пнула вгору рівнобіжно з **іншою** кривою, — з кривою арештів, заслань і розстрілів, чим, напевно,

пишався Єжов у масштабі ССРСР, а Брух у масштабі нашого тресту. Але ніхто з цих горе-співаків та «ура»-декляматорів не мав мистецького хисту, і... їх слухали щодня в клубі під час перерви, бо **мусіли** слухати (так хотів Брух!), а Марію Ромашко слухали, бо **прагнули** слухати...

І ось вона на трибуні... Сидячи збоку, я маю можливість бачити майже всіх... Лагідніше вираз людських очей, відмолоджуються обличчя, розходяться зморшки вимушеного напруження, зникає та хмара, що тяжила над нами під час промови Бруха... Поправившись на стільці, кожний сідає зручніше, щоб відпочити душею хоч на годинку, щоб послухати Шевченка у виконанні Ромашко...

Ліва рука декляматорки робить жест у повітрі, яким закликає свою аудиторію до порядку... і враз стає тихо... Такому впливові на масу міг би позаздрити й сам Брух! Слухняно лягає на пюпітр новесенька книжечка і повільно розгортається на закладниці...

— Переді мною «Кобзар» видання Академії Наук УРСР — тисяча дев'ятсот тридцять сьомого року! — схвильовано-дзвінко вимовляє Ромашко, а її молочно-біле личко водночас укривається вибагливими пасами полум'яного рум'янцю...

Що це? Йй, мабуть, соромно... За себе? Чи за когось? Вона так хвилюється, що ловить повітря глибокими зідханнями... Але... чого?!? Адже до виступів на сцені вона вже звикла і знає ціну своїм здібностям... До того ж вона, як українка, має сьогодні приємність деклямувати Шевченка, а не Горького або Маяковського... Це — поперше. А подруге: нечувана річ, щоб Ромашко... читала з книжки! Вона не раз дивувала весь колектив, деклямуючи напам'ять... **прозу** (хоч би й «26 і одна» Горького), а сьогодні чомусь нездідна сказати напам'ять віршів Шевченка?!? Чейже на це й школяр спроможеться! Чейже сама не раз твердила, що впливати на душу аудиторії може лише той артист, що виступає **без** допомоги тексту! І... кому потрібне таке підкреслене оголошення про те, що деклямуватиме з «Кобзаря» видання **1937 року?** Яке це має значення? — такі й подібні питання ставив собі чи не кожний з п'ятисот співробітників нашого тресту, які, живою лявою заповнивши всі закутини великої залі клубу, сиділи тепер в полі мого зору заворожені й заінтриговані, неначе школярі... Відповісти на всі їх запитання міг лише я один, але я мовчав, зіціпивши зуби, дарма що мені хотілося кричати з жалю та розпуки...

І ось на тлі нашорошеної тиші чується чіткий грудний голос Марусі, що вмить підкоряє собі слухачів:

«Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з паничами,
Бо паничі — лихі люди
Роблять лихо з вами» ...

— Що-о?!? Які ... паничі? — в саме вухо шепоче мені мій сусід — старий Нещадименко, рвонувшись раптом, як той застояний кінь від удару: — **Хто сміє міняти текст Шевченкових творів?** Чому Марія замість «москалі» вперто вживає «паничі»? Чи не збожеволіла вона, бува?

— Ні! Не збожеволіла! — Самими устами беззвучно відповідаю я, сіпаючи водночас необережного Нещадименка за рукав: — Видання **тридцять сьомого року** ... невже вам не ясно? Ш-ш-ш! На вас дивляться!

— **Панич** любить жартуючи ...
Жартуючи, кине ...
Сам поїде в **далечину**
А дівчина гине!!!

— чується далі чарівний голос зі сцени ... Нещадименко вже не питає нічого, хоч «далечина» замість «Московщина» знову б'є по нервах. Зціпивши зуби, він мовчить, як я, як усі неарештовані покищо українці ... Слухаємо, що далі буде ...

А Маруся тим часом подає слухачам скорочений зміст «Катерини», деклямуючи лише **певні** уривки, — очевидно, так наказав Брух. З її стислого оповідання слухачі дізналися про те, яке лихо спричинив бідній селянській дівчині ... **панич-офіцер**, що від'їхав пізніше кудись — у **далечину**. Про москаля й Московщину й згадки нема ... Щасливий Шевченко, що не живе в наш час!

Ось закінчено «Катерину», бо декляматорка робить стриманий поклін публіці, і тоді довго не вгавають щирі оплески ... Чи не дужче за інших плече в долоні **сам Брух**, усміхаючись і показуючи весь асортимент своїх хижих зубів: мабуть, спотворений Єжовими рукавицями Шевченко у виконанні талановитої українки йому особливо сподобався. Маруся, як звичайно, зачарувала своїх слухачів, а що «Катерину» подано в **перелицьованому вигляді**, чим надано їй виразно-большевицького забарвлення, що **зфальшовано Шевченка**, — знають далеко **не всі**. Багато ж бо в нашому колективі росіян та жидів, які ніколи Шевченком не цікавились ... Відчувають фальсифікацію лише українці, але вони мовчать ...

Маруся ще дужче хвилюється: щічки її розчервонілися, вогнем горять, а широко розплющені очі кричать, благаючи про порятунок. Вона виключно гарна сьогодні в цій чорній, елегантно пошитій сукні, в сляві пухнастого русявого волосся довкола високого чола, але деклямує вона гірше, ніж звичайно. Це читання з книжки порушує контакт артиста зі слухачами, — той живий мистецький контакт, що встановлюється стихійно саме тоді, коли слухачі дивляться в очі артиста. А Маруся сьогодні, як на зло, весь час топить свої великі сірі очі в книжці, неначе їй соромно... До того ж вона не панує над собою, — хвилюється **так**, що голос хвилинами тремтить і уривається, а про мистецтво витриманих павз вона, здається, зовсім забула... Бідна, бідна Маруся! Як боляче мені дивитися на неї! Як багато я віддав би, щоб не бачити її в такій ролі! Вона нагадує мені живого метелика з кольоровими крильцями, щойно причепленого голкою колекціонера до таблиці...

Знову той самий жест у повітрі маленькою, майже дитячою ручкою, і знову тиша, бо люди прагнуть іще раз послухати свою улюбленицю. Ще глибше занурюючи своє обличчя в книжці видання 1937 року, Маруся зачитує уривки з «Гайдамаків»: її мелодійний, грудний голос розповідає нам про те, як терпить Ярема на службі в... **пана**...

«Піди кобилу приведи!
Подай патинки господині
Та принеси мені води!

— — — — —
Отак проклятий **пан**
Над козаком коверзував...
Ярема гнувся, бо не знав...

І знову... **пан!** На цей раз його свідомо вжито замість «жид», і саме це довбнею приголомшує мене, бо про таку фальсифікацію і я не знав... Але... очі **численних шпигунів** невпинно стежать за виразом обличчя **нечисленних українців**, і це примушує мене вдягнути машкару наївного слухача...

Не встигла Маруся скінчити читання уривків із «Кобзаря», як перлисте тремтіння електричного дзвінка, урвавшись зненацька в атмосферу віршованих рядків, різко нагадало нам про те, що годинна перерва на обід скінчена, і що разом із тим скінчене «вшанування» Шевченка, бо... пора вже йти до своїх робочих місць, щоб виконувати нові, збільшені станівським рухом норми...

— Ви — бальной талант, таваріщ Рамашко! — на весь голос вигукує Брух, покриваючи своїм голосом грім оплесків: — Ви праізвили грамадное впечатленіє! Я сделаю вас народной артисткой!

Втягнувши голову й шію в плечі, Маруся прожогом тікає зі сцени, неначе від ганебного стовпа, а моторний культкомовець Митя, з розгоном ударивши по клявішах роялю, грає бравурно-веселого марша, під «ухарську» мелодію якого наші ноги мають жваво занести нас до місця праці.

ДОВКОЛА МЕРТВОГО ЛЕНІНА

Другого лютого 1941 року мороз у Москві досягнув тридцяти ступенів, а лиса голова Миколи Прокоповича була відчутлива до найменшого холоду. Саме тому, біжучи підтюпцем до Червоного Майдану, він раз-у-раз натягав свою глибоку з сірої кримки шапку на самі вуха ще глибше, раз-у-раз підносив до гори облізлий від давньої служби комір своєї чемерки ще вище і крякав спересердя: отакий мороз пекучий, цур йому пек!

Миколі Прокоповичу 55, але в Москві він уперше за все своє життя... Ось він спинився, спитав у якоїсь жінки, чи потрапить він цією дорогою до Кремлю, і ще більше надав ходу, щоб зігрітися...

Раптом перед очима Миколи Прокоповича відкрилася панорама: великий, укритий білим снігом майдан, перепоясаний довгою чорною стьождкою, якою невпинно погойдував вітер... Що ж бо це?

Добігши, нарешті, до того майдану, він, як і личить провінціалові, спинився і глянув довкола... Просто перед ним був Кремль; власне кажучи не Кремль, а лише зубчасті кремлівські стіни з виступами та баштами, а що там є за тими високими стінами, — не видно, бо до середини, відома річ, не пускають... За ними, за цими стінами живе він — диктатор над двомастами мільйонів людей. На баштах стін кремлівських — червоні п'ятикутні зорі. Вночі, коли вони горять багряним вогнем незасохлої ще людської крові, Кремль, напевно, виглядає дуже імпозантно.

А ось поблизу стін кремлівських примостилася невеличка похмура будівля оригінальної форми, неначе той грибок із темною шапочкою біля великого пня. Це — мовзалея Леніна. Щождо тої довгої чорної стьождки, яка перепоясує вкритий білим снігом майдан, то це черга людей, що прийшли в неділю на Леніна подивитися... Зблизька Микола Прокопович бачить, що то не вітер погойдує чорною стьождкою, а самі люди — живі складники тої стьождки — спричиняють той рух, витанцьовуючи на честь мороза — жартівника дрібний танок із підтюпцем.

На великому кремлівському годиннику пробило чверть на першу, коли Микола Прокопович і собі став у чергу, що гусінню пнулася через увесь майдан до мавзолея. Не минуло й п'яти хвилин, як він теж почав пританцьовувати, — спочатку повільно, а з бігом хвилин усе швидше й дрібніше, вимахуючи водночас руками так, неначебто хотів когось у свої обійми зловити.

Час від часу він пробігав уздовж черги, тупаючи ногами і з цікавістю розглядаючи людей. Обличчя й мова присутніх переконували його в тому, що в цій черзі стояли трудящі різних національностей. Тут були українці, білоруси, кавказці, росіяни, жида... Очевидно сюди зійшлися сьогодні ті, що використовували своє тимчасове перебування в Москві, щоб у вихідний день на Леніна подивитися.

Сам Микола Прокопович—високий, міцно збудований, з досить ще гарним, різко-окресленим обличчям, великими темнокарими очима під дугами чорних брів та довгими (зовсім немодними) вусами, на яких понамерзав лід, — звертав на себе увагу сусідів.

— Ви, папаша, аткуда пріехали — та? — спитала його молоденька московка характеристичною «акаючою» говіркою.

— Я з України. З Київщини, — поважним басом відгукнувся Микола Прокопович, а подумавши, додав: — А ви звідки?

— Я — масквічка.

— А... чи не знаєте ви, бува, адреси ГУЛАГ'у*)?

— ГУЛАГ? Ну, канечна, знаю! — і московка докладно продиктувала Миколі Прокоповичу адресу, яку він записав задубілими пальцями і, подякувавши, знову почав танцювати.

Уздовж черги тим часом повільно проходив якийсь подивільному вдягнений чоловік, який, як видно, щось стоголушував. Після заслухання його слів, люди вмить покидали чергу і птицями летіли через майдан до великого будинку, що містився якраз напроти мавзолея.

Наблизившись, нарешті, до тих, що стояли в хвості черги, чоловік сказав: усі, що хочуть бачити Леніна, мусять негайно здати весь свій ручний багаж на збереження в будинку напроти, а після цього знову зайняти своє місце в черзі.

*) Гулаг — Главное управление лагерей НКВД, а по-українському — головна управа таборів НКВД.

Сказано — зроблено. Зайшовши до приміщення разом з іншими, Микола Прокопович став у чергу, яка швидко посувалася вперед, бо речі приймали моторні молоді дівчата.

За кілька хвилин багаж Миколи Прокоповича слухняно ліг перед очима молодої дівчини: дві пари гальош та матерія на сукню дружині. Не беручи до рук цих пакунків, дівчина зміряла власника їх якимось гострим, підозрілим поглядом і раптом спитала уривчasto:

— А в карманах у вас што? Бистра викладивайте сюда всьо, што імеете!

— Гм...

Обидві глибокі кишени чемерки Миколи Прокоповича були вщерть набиті ковбасою, вудженим салом, топленим маслом, цукром, цукерками, консервами та вудженою рибою. Усе це він скупив сьогодні, ідучи пішки від помешкання свого знайомого аж до мовзалея Леніна. В глибині душі Микола Прокопович плекав гарячу надію на те, що в понеділок (завтра) ГУЛАГ таки дасть йому нову адресу сина: його, безумовно, перевезли до іншого табору НКВД, тому й не пише цілих три місяці. Маючи цю дорогоцінну адресу, Микола Прокопович з ГУЛАГ'у піде на пошту і там уже на radoцax зладить Петрусеві такий багатий пакунок, якого він не одержував досі, бо ж в Україні — злидні, і хіба ж купиш там такі поживні речі, як масло, сало або шинка?!? А в Москві це все дешево — по пляновій ціні продається! О, з яким глибоким хвилюванням, з якою любов'ю скуповував він це все сьогодні вранці, прямуючи до мавзолея Леніна! Так, це вірно: він заповнив тими харчами обидві глибокі кишени своєї старовинної чемерки, бо так йому було зручно. І яке, зрештою, діло цій «акаючій» дівчині до його кишень?!? Адже не крадене він туди заховав, а куплене за власний, тяжко зароблений гріш! І продається ж воно все в Москві цілком вільно, — всім і без жодних черг. Так у чому ж справа? — хотів би він знати.

Микола Прокопович і не думав спорожнювати своїх кишень: стояв мовчки, здивовано й гостро дивлячись на дівчину, що приймала тим часом малесеньку елегантну торбиночку від його сусідки — московки. Видавши їй замість торбиночки бляшку з числом, дівчина знову звернулася до Миколи Прокоповича:

— Ну, што стоїте, папаша? Ви задержіваєте очередь! Бистра! Раз-два! Викладивайте садержімое ваших карманов! Што там у вас?!?

— Ковбаса, — похмуро відрубав Микола Прокопович і, помовчавши хвилинку, додав: — та ще є цукор, масло, сало, риба вуджена... Хіба ж це комунебудь шкодить? І хіба не маю я права тримати в моїх кишнях те, що мені подобається? Адже сказано нам ясно: щоб **у руках нічого не мати**, ну я ж, як бачите, і не маю нічого в руках.

— Подозрітельний старік! — неначебно сама до себе муркнула дівчина: — Ваня! Іді-ка сюда!

Звідкись у ту ж таки мить з'явився зовсім молодий іще хлопець в уніформі НКВД і, змірявши Миколу Прокоповича від голови до п'ят гострими, як жало, очима, тихо, але владно промовив:

— Папаша! Всьо, што імеете в карманах, положіте вот здесь!

Він ткнув пальцем, де положити. Він очікував. Він спостерігав.

З тої пам'ятної ночі, коли три роки тому енкаведисти забрали Петруся — його мрію, надію і сонце, Микола Прокопович не міг без внутрішньої огиди та жаху бачити відгодованих бандитів в уніформах НКВД. Він уже з практики добре знав, що з такими молодчиками розмови — короткі, а тому мовчки спорожнив спочатку ліву кишню, а потім і праву. Слухняно лягли на вказане місце куплені для Петруся харчі, розсипався цукор-рафінад... Довго-довго збирав його з брудної долівки незграбними, задубілими від морозу пальцями... І нарешті, мовчки продемонстрував витягнену назовні підшивку ґрунтовно випорожнених кишень.

— Тото-же! — повчальним тоном сказав енкаведист і зник. Моторна дівчина мусіла аж тричі туди й назад мотатися, поки спромоглася, нарешті, забрати «садержімое» кишень Миколи Прокоповича. За останнім разом вона винесла йому кругленьку бляшку з числом, — таку ж саму, як та, що її одержала молоденька московка, що здала тільки мініятюрну турбиночку.

— Це — все? — спитав Микола Прокопович.

— Всьо! — відрубала дівчина.

Приголомшений щойно-пережитою сценою, Микола Прокопович поспішив геть — на свіже повітря. Тепер, коли він залишив тут так багато дорогоцінних речей, а натомість одержав лише бляшку, — йому не залишалось нічого іншого, як стати знов у самий кінець довжелезної черги до мавзолея Леніна.

«І що це все значить?» — думав він: «невже ковбаса та масло, цукерки та риба, лежачи в кишенях моєї чемерки, заважали б мені подивитися на мертвого Леніна?!?»

Але не встиг він як слід опам'ятатися та відповідати собі на щойно поставлене запитання, як великий кремлівський годинник ударив «першу». І в ту ж таки мить із воріт Кремлю, карбуючи чіткість кроку, вийшов цілий загін енкаведистів, що попрямували до мавзолея. Рум'яні, аж надто відгодовані обличчя, новесенькі, добре припасовані уніформи, блискучі ремінці, — усе це так і вилискувалось на сонці яскравого лютого дня. При вході до мавзолея вони швидко вишикувалися двома довгими рядами, повернувшись обличчям один до одного і утворивши таким чином вузький живий коридор. А тим часом уздовж черги від початку до кінця знову проходив той самий по-цивільному вдягнений чоловік, який коротенько інструктував, як саме треба поводитись, ідучи цим живим коридором, а потім і мавзолеєм.

— В кармани і за пазуху не лазіть! Руки держать вдоль тела (уздовж тіла) с раскритими далонями! Вот так! — і він показав, як: — В мавзолеє не астанавліваться! Перчаткі (рукавички) можна оставіть на руках.

«Ось воно що! — думає собі Микола Прокопович: — «Робітничо-селянська влада боїться робітників і селян, боїться, щоб хтонебудь із них, відвідуючи мертвого Леніна, не кинув би бомби! Ось чому мої вщерть набиті кишені треба було конечно спорожнити! А я й не догадався зразу...»

Черга тече, як струмочок, вливаючись у береги живого коридору з енкаведистів і зникаючи в отворі дверей мавзолея. Швидко, слухняно тече: кожний поводить себе саме так, як наказано.

А ось уже й Микола Прокопович недалеко від живого коридору з енкаведистів. Наближаючись, він пильно придивляється до надто дебелих спин та налятих ший, що випинаються ззаду над комірцями шинелів; він бачить, нарешті, тупі, відгодовані до свинського стану обличчя. Усі енкаведисти одного росту, одної комплекції, — підібрані дбайливо один в один.

«Ось як виглядає кремлівська варта!» — думає Микола Прокопович, вливаючись у береги живого коридору з розкритими долонями спущених уздовж тіла рук. Він укупі з іншими мовчазно переконуює енкаведистів у тому, що бомби в його руках нема. Нема! Ніхто не лізе до кишені або до пазухи, ніхто не зупиняється. Черга тихим струмочком пли-

ве до мавзолея. А гострі очі енкаведистів наскрізь пронизують кожного так з правого, як і з лівого боку.

Уже й Микола Прокопович вступає під склепіння мавзолея. Тут — півтемрява. Призвичасні до сліпучого сонця очі на якусь мить сліпнуть, і лише з гоном хвилин відбудовують властиві їм здібності. А тим часом черга пливе вперед напівтемними коридорами, повільно спускаючись униз дуже зручними східцями...

Глянувши випадково праворуч, Микола Прокопович раптом зустрівся з очима енкаведиста. Метнувши оком ліворуч, піймав на собі погляд другого енкаведиста. Живий коридор з енкаведистів продовжувався й тут, доповнюючи собою кам'яні мури мавзолея і зливаючись із ним в одно тіло...

Дивна річ! Ідучи автоматично за чергою, під пильними поглядами багатьох спрямованих на нього енкаведистських очей, Микола Прокопович *думає*. І весь загін кремлівської варти не в силі був ті думки спинити або змінити. Навпаки! Така-от охорона мертвого Леніна загострювала лезо думок, допомагаючи Миколі Прокоповичу дещо як слід зрозуміти, збагнути...

Здається, струмочок черги, спускаючись униз, робив якісь повороти, але Микола Прокопович не зауважував цього: він плів автоматично за людьми, не зупиняючись і думаючи щось своє. Цей живий потік людей, що плів тепер нестримно до мертвого Леніна, здавався Миколі Прокоповичу **символічним**.

«У цій черзі є представники різних національних республік, „добровільно” об'єднаних в ССРСР. Московська червона влада щойно силоміць **забрала від нас усе, що ми мали**, і ось ми пливемо слухняним потоком до мертвого Леніна, демонструючи відсутність будь-чого в наших звиклих до роботи руках. За 23 з половиною роки червоної зверхности Москви від нас узято **все**, чим ми володіли. Поступово ми віддали **все** ненажерливій машині державного капіталізму: землю, будинки, копальні, фабрики, заводи та всі цінності особистого вжитку... У стані голодних жебраків ми зробилися тістом для продукування рабів-автоматів, що працюють, пишуть, розмовляють, голосують (а деякі й думають), згідно з наказами Москви. Хто поводить себе **інакше**, — того везуть за ґратами до невільничих таборів Півночі та Далекого Сходу, як повезли мого Петруся й тисячі таких, як він...

І згадався йому Петрусь. Стиснулося і защеміло серце... Петрусь у колісці, Петрусь — здібний хлопчина, Петрусь —

студент медичинського факультету. Петрусь — дипломований лікар і... арештант...

І згадалося йому, як на початках революції забрали в нього будинок і ґрунт. Це була дрібниця: він пішов працювати слюсарем до залізничних майстерень і не пропав. Це була дрібниця, бо й без будинку та ґрунту він залишався тоді багатцем, маючи такого сина, як Петрусь. А тепер? Що мають вони з дружиною **тепер**, окрім можливості післати Петрусеві пакунок і раз на місяць одержати від нього стандартного, процензуваного листа: «живий, здоровий, дякую»? Але ось уже три місяці, як павутинка цього жалюгідного зв'язку з Петрусем урвалася, ось уже три місяці, як від Петруся нема ні слова, і адміністрація табору НКВД не відповіла нічого на запитання батьків, де ж він. Погасало життя, з кожним днем тікав ґрунт з-під ніг. Без отих лаконічних, скупих, але **Петрусевою рукою написаних** листів Миколи Прокоповичу почало здаватися, що він висить у повітрі. Тому й використав першу можливість, щоб поїхати до Москви — до ГУЛАГ-у, а там йому, напевно, дадуть **нову адресу** Петруся. **Нова адреса!** Вона засвітить нові, ще молоді вогники в очах його дружини, вона дасть новий ґрунт, об який обіпруться його власні тремтячі ноги. **Нова адреса!** Вона дасть йому крила соколом летіти додому, щоб із новими силами рятувати Петруся. Ну, а щоб рятувати, треба працювати, треба за всяку ціну **бути на волі**, треба, зціпивши зуби, **мовчати**.

Ступаючи механічно крок за кроком усе вперед і вперед, не спинаючись ні на секунду, Микола Прокопович снує далі мереживо своїх думок: «О, я знаменито навчився мовчати. Я мовчу, як мовчать рештки неарештованих іще українців: ми всі працюємо, пишемо, говоримо й голосуємо (о, завжди одноголосно!) — за наказом червоної Москви, але думає кожен — своє. І далеко не всі ще стали на шлях думання за стандартом!

«Ми роками не ходимо до церкви, — це правда, але це зовсім не значить, що ми не віримо. Силоміць усунуено зовнішні прояви релігійності, але віри не знищено, і вона живе глибоко захована в душах людських. Є дві непереможених стихії людського духа: **Віра і Думка**. Навіть червоний терор Сталінської епохи з його розгалуженою системою в'язниць, невірльничих таборів і шпигунства неспроможний знищити Віри і Думки.

«Я мовчу, як німий, але я гарячково думаю, я пильно спостерігаю і непохитно вірю. Я **знаю**: трудящих усіх націо-

нальностей **обмануто**. О, я ще й досі не забув, як багато обіцяли трудящим блискучі промови Леніна: усю землю — селянам, усі фабрики, заводи й копальні — робітникам, а тим і другим робітничо-селянську владу, що несла на своїх прапорах рівність усіх і **волю** кожному, яка мала виявлятися в свободі слова, сумління, друку, віровизнання й зборів. Ці обіцянки п'янили солдатів, виснажених війною за «батюшку-царя і отечество». Зокрема, ми — українці в значній своїй частині теж повірили тоді солодким гаслам Ілліча. **Повірилиши, завагалися** і... прогавили неповторний історичний момент, коли тільки єднанням усіх українських сил можна було здобути волю Україні. А єднання не було... Навпаки, панувала розпорошеність національних сил: у той час, як найсвідоміші сини України віддавали за неї молодість, сили, здібності й життя, — **інші** (а було їх — чимало!) розстрілювали Україну, віддаючи свою зброю, молодість, здібності й сили на службу нашому споконвічному ворогові. І ділилися ці «**інші**» на дві відмінні категорії — свідомих зрадників і наївних, що мотиллями летіли на обманне «світло» гасел Леніна. Так, ми дали себе обманути! Щойно позбувшись білої зверхности московського царя, ми опинилися в червоному рабстві ніким іще неперевершеного московського тирана, який забрав від нас усе, — наші великі багатства, нашу людську гідність і наших дітей — цвіт нашої нації, і який, не вагаючись, стирає тепер наш народ з обличчя землі...»

Струмочок, що нестримно несе на своїх хвилях Миколу Прокоповича, раптом повертає праворуч, тихо й без перешкод вливаючись у продовгасту кімнату з великим, урочистим постаментом посередині. На постаменті — відкрита домовина під склом, уздовж стін — у нерухомо-закам'янілих позах численна варта НКВД.

Тут панує підкреслено-врочиста, нашпорошена тиша, як у церкві біля плащаниці. От тільки запаху кадила не чути... Познуздавшись із моців святих і знищивши всі чудотворні ікони, закривши всі церкви й заславши до невільничих таборів священство, проголосивши релігію «опіумом народа», Москва-матушка негайно ж такі створила культ обожнювання двох нових «святих» — Леніна й Сталіна: першого в домовині, другого — на кривавому есесесерівському троні.

Вливаючись у приміщення вічного спочинку новознайденного «святого» з правого боку, черга людей чорним струмочком невпинно обтікає постамент із його домовиною довкола і, не замикаючи чітко-окресленого нуля, тихо — тихесенько виливається крізь двері ліворуч — до коридору, що веде на

Червоний майдан. Трошечки невикінчений, але переконливий і невинно-окреслюваний нуль довкола мертвого Леніна живе своїм власним **мовчазним**, але нервовим і мінливим життям. Щосекунди оновлюється він новим приливом обманених і пограбованих, які на двадцять четвертім році жовтневої революції демонструють перед мертвим Леніном відсутність будь-чого у своїх звиклих до роботи руках. Нуль із жалюгідних жебраків, що, працюючи надмірно, не мають нічого. Нуль із перестрашених, слухняних і мовчазних злидарів, що позбавлені можливості виявлення свого людського «я». Нуль із рабів-автоматів, що працюють, пишуть, говорять, голосують, а в деякій своїй частині навіть думають і відчують так, як велить «великий Сталін». Нуль неперевершеної матеріяльної вбогости саме в добу найпишнішого розквіту матеріялізму. Нуль штучно-утвореної вбогости людського духа. Нуль німої мовчазности.

Наближаючись до домовини Леніна і приготовляючи себе до окреслення традиційного нуля довкола нього, Микола Прокопович, як це не дивно, відчув якесь глухе, незрозуміле хвилювання.

Ось вона — мумія майстерної роботи професора Воробйова! Ось як виглядає тепер цей надхненник, ідеолог і перший організатор великого обману трудящих!

У розкішно оформленій домовині під склом лежав труп чоловіка нижче середнього росту, одягненого в темне убрання. Руки зложені під грудьми і, розуміється, не так, як споконвіку складають руки покійникам у християнських народів. Воскове обличчя, запалі лиця, рудувате волосся на скронях та на підборідді. Чоло, що здається надприродно великим, мабуть тому, що переходить без жодних кордонів у лисину, яка займає майже всю поверхню черепа. Щільно заплющені очі, щільно стулені уста неприємно-окресленого рота. Вираз закляклого обличчя — упевнений, зарозумілий, навіть презирливо-насмішкуватий.

Микола Прокопович робить те, що всі: ідучи довкола мертвого Леніна, він дивиться... Дивиться довгим пильним поглядом, щоб запам'ятати це обличчя назавжди. Він так і прикипів до насмішкувато-стулених уст надхненника великого обману трудящих.

«І чого він усміхається? З кого сміється? З мене? Чи, може, з Петруся?»

Саме в ту хвилину, коли Микола Прокопович, окресливши традиційний нуль довкола домовини Леніна, уже мусів повернути до виходу, йому донестями захотілося кинути ще

один-останній погляд на ту презирливу усмішку, що, ледь-ледь скрививши лінію рота, заховалася десь у кутиках щільно-стулених уст. На якусь мить Микола Прокопович зупинився і, обернувшись назад, глянув, і стало йому моторошно: йому здалося (чи це не сон?), що мертвий Ленін зловтішно підморгнув йому примруженим оком... Це була коротка, як блискавка, мить, але вона була... Була насмішка, глум і зловтіха!

Жінка, що йшла безпосередньо ззаду, дивлячись на Леніна і автоматично пересуваючи ногами, стукнулася об спину Миколи Прокоповича. Те саме сталося з другим, третім, четвертим сусідом по черзі. Вийшло невеличке заміщення. Боже мій! Як же він міг забути, що зупинитися не вільно?! Зрозумівши помилку, Микола Прокопович миттю рушив далі, але до нього вже підлетів енкаведист і тихо, але дуже чітко карбуючи слова, прошепотів:

— Што ви делаете?!? Аглядиваться і астанавліваться воспрещается!

Вирячивши свої маленькі водянисті очі, він схопив Миколу Прокоповича за плечі й відпровадив аж до вихідних дверей.

За пару хвилин порушник мавзолейної дисципліни вже стояв на Червоному майдані. Яскраве, сліпуче сонце, блискучий, білий сніг, бадьоре, морозом насичене повітря зразу відсвіжили його. Оглянувшись довкола, він зрозумів, що вийшов з дверей протилежного боку мавзолея. Слідом за ним один за одним невпинно витрущувалися з тих дверей люди, неначе ті бублики з мішка. Це були робітники, селяни та інтелігенти різних, підлеглих Москві національностей.

«Кожний з них», — думав Микола Прокопович, — «віддав усе, що мав і з порожніми руками пішов до мавзолея, щоб окреслити традиційне, подібне до нуля, коло біля мертвого Леніна; кожний з них поводив себе при цьому точнісінько так, як було наказано, але думав кожен **своє**, і численна варта озброєних дебелих енкаведистів неспроможна була ті думки спинити, неспроможна була навіть змінити їх.

«Я, наприклад, саме сьогодні під тиском багатьох пар гостро-спрямованих на мене енкаведистських очей зібрав свої розпорощені думки до купи і дещо зрозумів, збагнув...

«Я саме сьогодні усвідомив собі як слід, що під тиском лютого терору гартується думка, кріпне віра, зростає воля до боротьби.

«А хіба все те, що я побачив тут сьогодні, не свідчить про **страх**, що його відчуває кривавий Московський Кремль на

чолі з «наймудрішим» перед нами — неозброєними трудящими всіх підвладних Москві національностей? Тільки під впливом чуття с т р а х у, багрянний від нашої крові диктатор міг виставити таку численну варту. Він **боїться** нашої — під черепом захованої думки, нашої віри, нашої волі, що одної днини може перетворити думку, в чин.

«Гм... А може й **не все** ще загинуло? Може й знайдеться на земній кулі **проти сила**, яка поставить опір цій дикій системі рабського поневолення, національного винищування та економічного визискування багатьох народів?

На цей раз Микола Прокопович думав так відважно, як ніколи раніш. Він навіть загорівся надією, що така **проти сила** справді знайдеться. **Незабаром знайдеться!** От треба тільки **зберегти** український народ, треба за всяку ціну рятувати синів наших, що тисячами гинуть від голоду, холоду, знущань та рабської праці в невілничих таборах НКВД. Рятувати Петруся від смерти на далекій Печорі та тих українців, що гинуть поруч із ним, — ось мета, що може ще тримати його на світі! Ось ґрунт, на яким можна і слід стояти! Ні про яке повисання в повітрі й мови не може бути! Соромно про це й думати!

Намацавши в кишені бляшку, Микола Прокопович побіг по свої речі еластичним кроком юнака. Трохи сумнівався, чи ж повернуть йому назад такі дорогоцінні для нього харчі. Грошей залишилося вже мало, і він не зміг би купити вдруге таку ж кількість поживних і смачних харчів...

Та сама моторна дівчина повернула йому назад усі його пакуночки в повному порядку. Складаючи вуджене сало, ковбасу, масло, цукор і рибу до глибоких, як колодязь, кишень своєї чемерки, Микола Прокопович щасливо усміхався. Він знову був із повними кишенями, з повними руками і з надією в душі. Завтра! Завтра він матиме **нову адресу** Петруся.

ГУЛАГ! Хто з родин так званих «ворогів народу» не знає цієї знаменитої установи? У ті сумні часи великі черги нещасливих вистоявали там за довідками про місце перебування своїх найближчих.

У понеділок, настоявшись у черзі, Микола Прокопович щасливо здав своє запитання у віконце. І хто сказав, що нещасливий день — понеділок?!? Адже сказано йому — у вівторок зранку прийти по відповідь. Отже, — **нова адреса** Петруся забезпечена!

Четвертого лютого 1941 року — у вівторок мороз у Москві досягнув 36 ступенів. Навіть і при звичаєні до морозів московці бігли вулицями, енергійно тупаючи задубілими ногами, зануривши носи в глибін піднесених догори хутрових комірів і насунувши теплі шапки на самі вуха. Вони здивовано поглядали на високого, міцно-збудованого і не дуже старого ще чоловіка, що йшов вулицею без жодного поспіху. Його старовинного фасону чемерка не була защепнена на гачки, і вітер вільно розгойдував обома її полами, відкриваючи груди та шию. Трохи облізлий, але добрий ще комір чемерки зовсім не використовувався за призначенням, бо був широко розложений на плечах, неначе на провесні. Глибока, з сірої кримки шапка, зсунувшись на саму потилицю, відкривала зовсім лису, зарум'янену морозом голову. Різко-окреслене обличчя було нерухоме, як із каменю, і лише великі темнокарі очі під дугами чорних брів були живими: вони, не кліпаючи, нерухомо дивилися кудись — поверх людських голів, вони спрагло пнулися в якусь далечінь і, мабуть, щось там бачили. Цей дивний чоловік ніс під правою пахою великий розідраний паперовий пакунок, з якого раз-у-раз випадали на сніг білі, як сніг, сухарі. Обидві кишені його чемерки були щільно чимось заповнені, а з правої звисав назовні чималий кусень ковбаси. Худий, бездомний пес невідступно чимчикував іззаду, ласо поглядаючи на ковбасу, що ось-ось мала впасти на сніг...

— Нова адреса?!? — здивовано вигукує дивний чоловік, а всі довкола оглядаються: — Ну, і хіба ж ГУЛАГ не дав її?!? Ось нова! Я маю її!

Повільним, широким і врочистим жестом піднісши вгору клапоть паперу, цупко затиснений у задубілих пальцях лівої руки, чоловік у розхристаній чемерці читає так голосно, як на зборах: — Справка.*) Пьотр Ніколаєвіч Волохатий трідцаті лет умер в октябре тысяча девяност сорокового года». Хіба ж це не нова адреса Петруся? **Нова!** Та ще й точна!

Жадібний погляд широко-розплющених темнокарих очей, відірвавшись від папірця, знов устремлюється в далечінь — поверх голів пішоходців.

— Ідучи до тебе — **мертвого** позавчора, я захланно скупував найкращі харчі для... **мертвого** Петруся. Ось чому ти так зловтішно **усміхався!** **Ще й підморгнув мені наостанку**

*) «Справка» — слово російське, по-українському — довідка.

примруженим оком! Лише сьогодні в оцій-ось хвилині я, нарешті, збагнув тебе! Це й справді смішно! Хіба ні?

І чоловік у чемерці, обома полами якої дозвоільно грався московський вітер, зареготав так голосно, так моторошно, що метушливі москвичі сполохано відскочили від нього вбік.

— Ей! Старік! Ти чево ржощ, как конь? — спитав його міліціонер на розі двох вулиць.

Не відриваючи пильних очей від якоїсь лише йому одному приступної далечі, чоловік у чемерці, спокійнісінько минавши міліціонера, попростував собі через вулицю, не чекаючи, поки спиняться авта.

— Стой! Кудя прьощ? — ще секунда, і молодцюватий міліціонер уже тримає дивака за рукав: — Ти чево хахочеш?

— Бо мені смішно! Я вже маю **нову адресу**. Хіба ж ви не знаєте? У Москві люди одержують тисячі, десятки тисяч, **мільйони нових адрес!** А тому і Ленін, і Сталін завжди усміхаються. **Саме тому!** Я зрозумів це лише сьогодні.» Жити стало краще, жити стало веселіше!» — не випадково саме так висловився «великий» Сталін. В е с е л о ! Ну, я й сміюсь... А вчора чи, здається, позавчора мертвий Ленін насмішкувато й зловтішно підморгнув мені примруженим оком... Он що!

— Мертвий Ленін?!? — перепитав міліціонер: — підморгнув тобі?!?

— Так! — упевненим тоном відповів йому нещасливий.

Міліціонер свиснув. А довкола тим часом зібрався чималий натовп цікавих. Не минуло й хвилини, як на свист з'явився другий міліціонер.

— Вот што, Вася! Забері-ка ти етова деда в район! — розпорядився перший міліціонер, займаючи своє попереднє місце на розі двох вулиць.

Імлиста холодна березнева ніч. На пероні маленької провінціальної станції, чітко вирізблюючись на тлі півтемряви, струнко стоїть самотня жіноча постать у чорному. Здається, присутність її не цікавить і не дивує нікого... Залізничники, як видно, знають її... Це — стара знайома: вона щоночі приходить сюди.

Ось, пихкаючи від втоми й напруження та розсипаючи намісто залізного сміху, проти перона спинився особовий потяг «Москва — Київ». Ні жоден із трьох виплюнутих на перон пасажирів не звернув своєї уваги на самотню жіночу постать у чорному, дарма, що вона рвучко оглянула кожного з них

пожерливими очима. А оглянувши, погасла вмить: залякла на місці нерухома й німа, самотня й спустошена.

— Що? Невже й сьогодні нема? — співчутливо спитав її начальник станції, даючи потягові сигнал...

Дзень! Дзень! Дзень!

Уривчастий, короткий свист...

Зловтішно хихикаючи металевим сміхом, потяг із Москви м'яко рушив із місця і, відірвавшись від перона маленької провінційальної станції, зник з очей, провалився... Його проковтнула березнева імлиста ніч, і лише, вітер зворотний ніс на своїх крилах «**Так-так, так-так!**» із ритмічної пісні того металевого бігу, що відгукувався в серці жінки, як невблаганне притакування смертного вироку.

ВАЛЬС ШТРАВСА

Партачі життя є завжди елітою, незмінно, після всіх завірюх виринаючи біля нових тронів — все одно яких володарів...

Олена Теліга

Скільки метушні, безладної толочкнечі та поспіху! Скільки праці! І все це протягом цілих трьох днів — від світанку й до пізньої ночі! Але ж зате, як смачно пахне смаженою гусятиною, холодцем із фаршированих щупачків, щойно спеченим солодким тістом і ще чимось, чого пан Хижакевич не може назвати з цілковитою певністю, але що так приємно лоскоче ніздрі делікатного носа цього тонкого знавця й аматора кулінарних справ...

До речі, ніс у пана Хижакевича й справді знаменитий... Він трошечки випнутий вперед, він — продовгасто-розвідувальної форми, він самим Богом призначений для того, щоб рознюхувати, де й чим пахне... Спритний ніс! Маючи саме такого носа, пан Хижакевич ніколи ще не встрявав і не встряне в халепу, а якщо через несподіваний збіг обставин, він і опинився б у прикрому становищі, то ніс його неодмінно пронюхає таку стежку, яка виведе на чисте поле, на рівний шлях. Укупі з маленькими, глибоко захованими й чорними, як вуглики, очима той ніс надає йому натяку на деяку схожість із мордочкою лиса... Але то лише... натяк! Далекий натяк! І чорна, ледь-ледь загаптована сріблом чуприна, яку він старанно зачісує догори, зводить цей дошкульний натяк майже нанівець. Пан Хижакевич невеличкого росту, смаглявий, пристаркуватий, але метушливо-моторний і молодцюватий. Його високий, найкращої якості та наймодернішого фасону капелюх, у найдорожчого кравця пошитий «анцуг», та чарівним вузликом зав'язана краватка, що живе у цілковитій згоді з кольором його модерної сорочки, — все це до купи взяте робить пана Хижакевича неперевершеним зразком пристойности, порядности й благонадійности. О, на одязі

пана Хижакевича, ви, скільки б не шукали, — жодної плямки, жодної порошинки не знайдете! До того ж він запобігливо-моторний, особливо ж у стосунках із жінками, молодцювато-моторний, і метушливо-спрямований до єдиної мети — зробити вам щось приємне, а це, як відомо, подобається майже всім...

Але сьогодні пан Хижакевич почуває себе вичерпаним. То лише для «йолопів» і нефахівців цієї делікатної справи може здаватися, що організувати пишну гостину для п'ятидесяти осіб — то легка справа! І то ще для яких п'ятидесяти, — це треба взяти під увагу! При одній лише згадці про те, кого саме матиме він честь гостити сьогодні в своєму домі, пан Хижакевич солодко здригається від сп'янілого почуття задоволених гордоців. Сьогодні в нього збереться вся влада району! Яке щастя!!! Яка честь! І в перспективі — яка блискуча кар'єра для його непересічних здібностей, і то — в найближчому часі!

І не рахуючись зі своїм віком та втомою, пан Хижакевич ось уже десятий раз метушливо біжить із великої залі, де молоді дівчата спритно прикрашують урочисті столи для пишної гостини, — до кухні, де повітря просякнуте паром і пахощами всіх відомих і невідомих йому страв нараз...

— Любцю! — солодким, як мед, голосом звертається пан Хижакевич до своєї половини — гарно збудованої пишної блондинки років сорока: — А що, якби ми після пацятток, гусей, качок, ковбас і шинки подали б ще й зо три рожево-підсмажених курочки? Га? Як ти вважаєш?

Поставивши це питання, пан Хижакевич облизує тонкі пересохлі губи й жмуриться так блаженно, як той кіт, який щойно покоштував смаженої курятинки, але хотів би ще... Поруч зі своєю високою пишною половиною він виглядає маленьким, нецікавим, ба навіть жалюгідним. Його маленькі чорні, як вуглики, очі вперто, але надаремне шукають зустрічі з синіми, спущеними додолу жіночими очима...

Вона мовчки пудрує цукром чудернацької форми тістечка, які ось-ось мають ускочити в піч. У хмарах просякнutoї пахощами пари мотаються по кухні ще три жінки; їх червоні обличчя рясно вкриті крапельками поту і теж парують.

— Ну, то як, Любунцю, щодо смажених курочок? — ще ніжнішим, ще солодшим голосом питає пан Хижакевич.

Жодної відповіді. Але жіночі пальчики, що з надмірною ретельністю пудрують тістечка цукром, ледь помітно тремтять...

— Ти, Любунцю, сама знаєш, що вони над усе в світі люблять курятинку, ну і... мається розуміти, належно оцінять смажених курочок, як вияв нашої до них уваги, — повчальним тоном додає він.

— Дай мані, нарешті, спокій, із твоїми... курочками! — не витримує пані Хижакевич: — І прошу тебе запам'ятати, — я останній раз так тяжко працюю для того, щоб ти мав можливість гостити тих чортів! Тобі мало, що я з ніг падаю, що трьом куховаркам треба з нашої власної кишені платити, що весь наш запас яєць та цукру на цю гостину витрачений, то ти готовий ще й усіх наших курей порізати! Якщо «вони» в такий голодний для всього населення час змогли дістати пацят, гусей і качок, шинки, ковбас і борошна, то чому ти не казав їм раніше ще й про курей?!? Аж тепер, за дві години до балу, прошу дуже: «смажених курочок»!

І пані Хижакевич дуже влучно імітує солодкий голос чоловіка.

Терпеливо вислухавши аргументи своєї пишної половини до кінця, пан Хижакевич незадоволено зводить свої густі чорні брови до купи і, щільно наблизившись до неї, говорить їй твердо в саме вухо тоном, у якому нема вже й натяку на ніжність:

— Бійся Бога, Любцю! Ти забуваєш, що саме сьогодні має рішатися справа посади директора фабрики для мене, — це поперше! І подруге — справа передачі нам у власність Шльомового будинку.

— До дідька Шльомів будинок! Мені й тут добре! Це — таткова спадщина, і нікуди я звідси не піду! — вибухає сльозами пані Хижакевич. — Вари сам для таких гостей, а я... не хочу! Мені вже досить твоїх балів із ними!

Пан Хижакевич рішуче наступає жінці на мозолю й сичить зловісно: — Ти-хо! Бо... — При цьому він киває в бік розпарених куховарок...

«Ні жодного уявлення про власний інтерес! Ні жодного бажання йти в ногу зі своїм чоловіком! Далі власного бабського носа не бачить нічого!» — снує мереживо гірких думок пан Хижакевич, заклопотано біжучи з кухні до залі, де без його догляду (він це знає) діла не буде...

— Вінками з дубового листа прикрасити портрет Гітлера! — командує він дівчатам, і тон його не припускає жодних заперечень: у ньому бринить метал...

— А що, Параню, нема згоди в сімействі наших господарів! — позіхаючи, каже куховарка куховарці, коли пані Хижакевич, посадивши тістечка в піч, на хвилинку вийшла.

— Ая! Нема! Вің, видиш, пажерливий, а вона — ні! Йому все мало . . .

Параня має замазані тістом руки й без поспіху снує далі нитку своїх думок:

— Я їх давно знаю . . . Він родом із недалекого села. Яка б влада не була, він усе біля влади третється . . . Ая! Ну, й живе собі, як великий пан . . .

Помивши руки й витерши хусткою рясний піт з обличчя, вона втомлено сідає на ослін біля печі.

— А що він за советів робив? Не знаєш?

— Певно, що знаю! Був директором якогось там бюро, а якого, — не вмю тобі розтлумачити. Лише знаю, що, коли наших людей по в'язницях гноїли, то вони жили багачами, і комуністи в них у домі пили й їли . . . А я в той час у них за куховарку служила. Ая! А тепер . . .

На порозі кухні з'являється ставна постать пані Хижакевич.

— Ану, подивися, Параню, до печі! Тістечка з кремом дуже ніжні, і треба їх пильнувати, щоб не пригоріли . . .

А ось і пишні гості за пишними столами . . . Блискучі відзнаки на зелено-синьому тлі новеньких мундурів. Старанно зачесані, бездоганно поголені самозадоволено-ситі обличчя . . . Білі, випечені руки, рясно прикрашені перстеньми з діамантами й без них, — руки, що, ретельно працюючи ножами та виделками, допомагають устам жувати . . .

Кинуті на сніжно-біле тло скатерки дакоративні гілочки ялинки то тут, то там простягають свої рясно вкриті зеленими голочками пальчики поміж високими точеними ніжками келішків із чистою, як сльоза, горілкою, із червоним, як кров, вином . . .

Уста жують . . . Уже зникли зі столів сріблясті оселедці в маринаді та пахучий холодець із фаршированих щупачків . . . А величенькі поросятка, які ще півгодини тому так одверто пропонували своє рожево-підсмажене тіло гостям, — уже світять голими ребрами та об'єденими лапками на мистецьки-розмальованих тарілочках. Дівчата, усміхаючись праворуч і ліворуч, спритно забирають ті тарілочки геть, а натомість ставлять інші, бо . . . на стіл пливуть, залиті сосом, качки та гуси. З ними успішно конкурує велика шинка,

усміхаючись ніжно-рожевою м'якістю своєї серцевини, соромливо загорненої в пишне хутро з ніжно-білого сала. Усмішки шинки обіцяють насолоду кожному від самого лише дотику до її елястичного, пружнього тіла... Шинка приваблює, здобуваючи собі прихильність достойних гостей і залишаючи в тіні ковбаси та ковбики.

Уста жують...

Запобігливо-метушливий господар, плинно розмовляючи по-німецьки, скупчує весь арсенал гостинності на гостях високих рангів.

— Бітте шен! — каже він, посуваючи рожеву шинку до смаглявої, з чорними льоконами, красуні, що займає за столом чільне місце поруч із рудоволосим підстаркуватим німцем, мундур якого поблискує найвищими відзнаками.

— О, данке шен! — манірно усміхаючись фарбованими устами, відповідає красуня, беручи собі на тарілочку кусочок шинки.

Вона маленька, молода й витончено-гарна. Потопаючи в пишних воланах своєї легкої, як дим, і білої, як сніг, сукні, вона нагадує чорну мушку в сметані. Великий виріз сукні показує гостям бездоганної форми смагляву шию, прикрашену лише однією-однісінькою ниткою справжніх перлів, округлі плечі та верхню частину маленьких дівочих грудей. Вона поводить себе впевнено, як королева. В її жестах, у манері їсти, тримати ніж і виделку є щось від витонченого аристократизму, що відразу й різко відрізняє її від чотирьох інших дам, які теж прикрашують своєю присутністю це «достойне» товариство.

Поруч із нею її рудоволосий кавалер виглядає аж надто масивним і дещо простуватим... Мабуть, завірюха винесла його на поверхню, бо... оце ж і є «персона граата», перед якою так улесливо схиляються тут усі... У нього великий м'ясистий ніс, що нагадує картоплину, і вирячені зеленкуваті очі, повний рот золотих зубів і вкриті рудим волоссям великі руки. У нього синювато-червоні щоки і голос басовито-хрипкий, як у п'яниці.

Смакуючи шумливе пиво, він раз-у-раз поглядає на свою даму. О, він, напевно, ще в першій порі володіння її тілом і ще закоханий донестями! Нічого дивного! Йому, мабуть, і в снах не привиджувалося мати таку коханку. Він так одверто задоволений своєю «військовою здобиччю», що навіть і не прагне приховувати своїх почувань перед сторонніми людьми. А навіщо? Хіба ж це не його... річ? І хіба вона не належатиме йому так довго, як довго він цього забажає?

— Фройляйн Ніна, — каже він своїм басовито-хрипким голосом: — гат герн шінкен, абер гюнерфляйш — ам лібстен! (Фройляйн Ніна любить шинку, але найбільше любить вона куряче м'ясо).

Згинаючись під тягарем так несподівано й прилюдно кинутого обвинувачення, господар дому метушливо виправдується, запобігливо заглядаючи в зеленкуваті вирячені очі: Куряче м'ясо? О, хіба мало зусиль приклав він, щоб його придбати?!? Скільки він натоптався за тими курми! Але, вірте, ніяк не міг дістати! Ті кляті селяни ні за жодну ціну продати не хочуть, а реквізувати... він, на жаль, права не має...

Отак виправдуючись, господар дому в думках посилає всіх сто чортів на голову своєї пишної половини, яка далі власного бабського носа не бачить нічого... Перед самим приїздом гостей він з нею капітально посварився, і саме тому її нема ось тут — у цій залі... Але обійдеться й без неї, і без її надутого обличчя! Однаково ж німецької мови не знає, отже... розважати гостей не може. А розважатимуть їх оці молоденькі дівчатка, що так моторно подають до столу, так мило усміхаються й так жваво щебечуть по-німецькому. О, він знав, що робить, коли запросив аж десять дівчаток для обслуги! Він передбачав, що дам буде малувато, тому й постарався догодити своїм гостям ще й таким способом.

А дам і справді мало! Лише дехто з «фюрерів» різних «абтайлюнгів» районного керівництва дозволив собі розкіш з'явитися з «власною» дамою. Отож, разом із чарівною Ніною, їх лише п'ять. Решта молодшої віком та рангом братії — без дам, і саме тому милі дівчатка — на вагу золота!

Фройляйн Ніна почуває себе королевою становища і поводить себе так, як і личить королеві. О, вона добре знає владу своїх жіночих чар над масивним серцем рудоволого Фріца, вона знає також і те, що дами інших «фюрерів» — ніщо в порівнянні з нею... Вони просто служать тлом для її небуденної краси. І саме тому вона ставиться до них цілком доброзичливо. Перекинувшись ласкавим словечком з однією з них, вона схилиє свою чарівну голівку в бік Фріца і каже йому ніжно на саме вушко, але так, що найближчі сусідичують:

— Ми — жінки хотіли б... гарної музики! Мистецької музики!

— Зофорт! Гер Хижакевич! А де ваша знаменита піяністка?

— Гм... Гм... — мнеться пан Хижакевич, і обличчя його відбиває процес напруженого думання: — Вона... ось-ось має прийти! Ще рано... Я замовив її... на дев'яту.

І він зиркає на великого сгінного годинника під портретом Гітлера, що показує пів дев'ятої.

— А, зо! — з явно-незадоволеною міною вимовляє Фріц, ліниво колупаючи виделкою гусячу печінку. А фройляйн Ніна, зробивши зневажливу гримасу, ледь помітно ковтає позіхання. Спостережливий господар дому бачить усе... О, він уміє спостерігати!

«І де ця стара торба? Чому не прийшла?» — думає він: — «Я зробив їй честь і добро: чейже мала можливість і знайомства нав'язати, і заробити, і попоїсти сито! Ще й додому був би їй дав! А вона... Ще хоч би попередила, а то просто... не з'явилась... Інтелігентка з принципами!... Пхи! Дрантя!»

І шалена ненависть до старої піаністки, що спричинилася до незадоволеної міни Фріца й до позіхання цієї всемогутньої Ніни, злою гадючкою вкусила пана Хижакевича за саме серце: це ж бо образа для нього особисто! Та ще й яка! Почекай же!

Для злагіднення становища він миттю сигналізує дівчаткам, щоб мерщій несли якнайбільше різних напоїв та солодоців, а сам непомітно кудись на хвилину зникає...

Десята година вечора. Горілка, вино й пиво... Бурхлива річка з цих трьох напоїв, від мішанини яких у голові так солодко шумить... Солодоці й жіночі грайливі усмішки, що так привабливо і так одверто обіцяють...

І плями розлитого червоного, як кров, вина на сніжно-білому тлі скатерки, і рясно вкриті зеленими голочками пальчики ялинки, потоптані ногами... І вигуки, і крики... І чоловічий безладний гамір, часто-часто прорізуваний срібними дзвіночками грайливого жіночого сміху... І чад хвиливого кохання в повітрі...

До залі непомітно заходить старенький худорлявий чоловіча в приношеному сірому костюмі — без краватки... Це, мабуть, тягар прожитих шестидесяти з гаком років так пригнобив і зігнув його тіло... А обличчя! Воно овальної форми, вкрите сіткою глибоких зморщок і скупчене в собі... Інтелігентне обличчя, що мовчки носить виразне тавро довготривалої мізерії, злиднів, ба навіть справжнього голоду... Бо... з чого, як не з голоду, має він оті красномовні опухи під очима?!? Дуже стриманий загальний поклін «достойному»

товариству і напружений погляд великих короткозорих очей, що, оминаючи коло пишних гостей, когось чи чогось шукають...

— Хто це? І що йому тут потрібно?!? — питає фройляйн Ніна, а губенята її, які щойно були стулені до купи чарівним пухнастим пуп'янком, складаються в зневажливу гримасу...

Фройляйн Ніна не п'яна... Ні, ні! Вона не п'є майже зовсім, і ледь-ледь надпита чарка лише для ока стоїть перед нею. Вона з цікавістю спостерігає за подіями в залі, і це саме вона перша зауважила появу цього нещасливого... А він і справді виглядає, як будяк серед пишних квітів...

— Хто це? І що йому тут потрібно?!? — обурено перепитує Фріц, звертаючись до господаря дому.

— Це... музикант... піяніст старенький... Я... навмісне посилав за ним своє авто аж на край міста... Прошу дуже: не звертайте жодної уваги на його вигляд. бо... грає він знаменито!

А тим часом старий, знайшовши своїми короткозорими очима те, чого шукав, попрямував собі, чужий і байдужий до всіх, — у кут великої залі, де розкинув своє асиметричне блискучо-чорне тіло концертний рояль... Сів, пробіг по клявішах легкими, звинними пальцями і... замовк: задумавсь...

А пан Хижакевич усе ще стояв перед масивно-збудованим рудоволосим Фріцом, — маленький і жалюгідний із виглядом пса, що провинився і, відчуваючи ввесь тягар своєї провини, підобгав хвостика і схилив голову: мовляв, — винен, карайте!

— А де ж ваша знаменита піяністка? Хотів би я знати! — у тоні Фріца бринів неприхований глум.

— Гм... Гм... Вона... не з'явилась... Відмовилась!

— А! Зо-о! Унд варум?

Саме в цю мить хвилі бравурного вальсу, вирвавшись із під старечих пальців, заповнили повітря залі...

— Бачите... вона з чоловіком... — тут пан Хижакевич зробив виразну павзу і, нахилившись до Фріцового вуха, почав йому щось нашіптувати. Це тривало хвилину-дві...

— А, зо! А як їх прізвище?

І пан Хижакевич тихесенько прошепотів прізвище, ім'я, ще й адресу додав... Він бачив, як усе це потрапило до бльокноту Фріца і... сховалося до бічної кишенки мундура.

Усе це відбулося зовсім непомітно для оточення, бо хвилі бравурного вальсу, урвавшись у цю атмосферу п'яної ситости, зробили свій вплив: зелено-сині мундури та кольорові

постаті звинних відчат заметушилися, забігали, і... за кілька хвилин столи з недоїдками було винесено до сусідньої кімнати, а стільці розставлено попід стіни...

Заля стала порожньою, ще більшою, і... до фройляйн Ніни підлетів високий стрункий ляйтенант, запрошуючи її відкрити баль... Але... що це? Вона... відмовилась... Вона щось відчуває себе не зовсім гаразд, і... радше подивиться, як танцюють інші...

Під ручку з масивним Фріцом та в супроводі господаря дому вона гордо продефілювала до групи м'яких фотелів під стіною, що утворювали затишний куточок саме під урочисто-прикрашеним портретом Гітлера... Усі троє сіли під захист декоративної пальми... Закрутилися пари у вихорі бравурного вальсу...

— Нінхен! Як подобається тобі цей вальс? — питає рудоволосий Фріц, заглядаючи в саму глибину оксамитово-чорних оченят, що ось уже цілу годину не усміхаються зовсім. А Фріцові ж так хочеться, щоб вони заіскрилися отим чарівним блиском, від якого він так п'яніє... І взагалі, навіщо весь цей баль, якщо його Нінхен засумована?!?

— Аж ніяк! — сухо відповідає вона, ковтаючи позіхання. Нінхен нудиться, це — безсумнівно...

«Ану ж підведеться й піде собі геть, а слідом за нею і Фріц?!» — думає пан Хижакевич, вчасно зауваживши це (вже друге за рахунком) позіхання: — «І... що ж... тоді?!? Прощайте солодкі мрії про посаду директора фабрики і про Шльомів будинок! І для якого дідька він організував цей баль, якщо... Нінхен... нудиться?!?»

З непомилністю загострено-тонкої інтуїції пан Хижакевич відчув, що вся його так солодко заплянована кар'єра залежить виключно від настрою Нінхен...

— Який інший танок був би вам до вподоби, високоповажана фройляйн Ніно?!? Наказуйте! Ваша воля для всіх нас — закон! — і він схилив перед нею свій підстаркуватий, худорлявий, але ще звинний хребет в улесливо-низькім поклоні.

— Наказуйте! Я весь до ваших послуг!

На якусь хвилинку фройляйн Ніна задумалась, уп'явшись своїми оченятами кудись у далечинь свого майбутнього, чи, може, своїх спогадів... Хмарка мінорного настрою почала розвіюватись, і раптом... відлетіла геть, — зникла... Оксамитово-чорні оченята заіскрилися саме тим блиском, за яким так скучив Фріц.

— Мені до вподоби був би... вальс Штрауса!

— Вальс Штравса!!! — сухо, тоном категоричного наказу повторив слідом за Ніною Фріц, звертаючись до зігнутої в низькім поклоні постаті господаря дому . . .

— Вальс . . . Штравса! — захоплено підхопив той, ще нижче, ще глибше схиляючи свій звичний до улесливих поклонів хребет.

— Вальс Штравса! — луною покотилося по залі: — Вальс . . . Штравса!!!

— Вальс . . . Штравса! — старечим шепотом промовив сам до себе піяніст і, ураввши мелодію попереднього вальсу, задумався . . .

Перед його внутрішнім зором, неначе на кіноекрані, промайнуло обличчя Штравса, — молоде, надхнене, незабутнє обличчя мистця . . . Майнули передумови до написання цього всесвітньої слави твору, — весна Штравсового життя, його кохання, його кохана і . . . весняна ніч у хащах прадавнього лісу . . . І . . . світанок . . .

«Заграти їм вальс Штравса?!?» — поставив сам собі питання старий піяніст і, спазматично ковтаючи голодну слину, зневажливо-швидким поглядом охопив скоса всю цю юрбу п'яних і ситих у зелено-синіх уніформах із блискучими відзнаками господарів становища, — хазяїв землі, майна, життя і долі його народу, такого ж знедоленого й голодного, як і він сам . . .

О, якою ж пекучою ненавистю налята аж по самі вінця його душа! Він зневажає, він ненавидить їх і за те, що він — гноблений, а вони — гнобителі, і за те, що він — голодний, а вони ось ситі й п'яні за рахунок хліба його народу, і за те, що їм бракує тепер лише . . . вальсу Штравса, але найбільше за те, що він ось зараз має їм цього вальса заграти! Мусить заграти! А що як . . . ні? Він знав, що відома в місті піяністка принципово відмовилася грати . . . А як же . . . могло статися, що він погодився?!? О, дуже просто! Півгодини тому його збудили, посадили в авто, привезли сюди й наказали грати танки, не спитавши навіть, чи він їв сьогодні . . . Він сів і грав, щоб . . . принести кинутих недбалою рукою недоїдків з оцього ось пишного стола своїм найближчим . . . Він сів і грав, а граючи бачив їх — найдорожчих: старе, тремтяче, вже зовсім знеможене голодом обличчя вірної супутниці життя — дружини, ще молоде й колис гарне, а тепер прозоре від виснаження личко єдиної донечки і . . . нарешті, охляле маленьке (і таке рідне) тіло трьохрічного онука Славка . . . Це ж саме думка про те, яку радість зробить він Славкові, принісши додому повний кошик недоїдків, примусила

його увійти до цієї залі, чемно вклонитися і сісти отут біля роялю... Сісти і грати, проклинаючи тих, кому він грає...

Усе це з яскравістю та швидкістю блискавки за мить єдину промайнуло перед його внутрішнім зором, а грізне питання «грати чи не грати?» з новою силою стало перед судом його сумління на весь свій зріст, — перед судом сумління зовсім старої вже людини, якій залишилося вже небагато.

Зігнутий дугою чоловічок у старому приношеному костюмі знеможено сидів біля роялю, а довгі старечі пальці безсило лежали на мертвих клявішах: «грати чи... не грати?»

І раптом йому непереможно захотілося дозволити собі (на старість) велику, виключну розкіш: замість вальсу Штравса, зараз же повернутися до них обличчям і на весь голос крикнути: «Ви замовляєте вальс Штравса?!? А чи відомо вам, що сталося сьогодні в нашому тихому маленькому місті?!?»

І старий артист рвучко підвівся, спазматично ковтаючи голодну слину. О, як же її багато, і як вона йому заважає! І до того ж оці пахощі всіляких страв і напоїв, від яких туманіє мозок, і в очах — червоно-чорні дуги... Тремтять і підгинаються його коліна...

— Вальс Штравса!!! — вже зовсім несамовито ревля юрба. — Е, та цей старий дурень ще не навчився грати Штравса! — вигукнув по-німецьки молодий, задьористий голос: — Женіть його геть!!!

Це був би вихід зі становища, але...

— Вальс Штравса!!! — несамовито шепотів йому в саме вухо пан Хижакевич: — Грайте, сто чортів на вашу сиву дурну голову!!! Грайте! Чусте? А як ні, то...

І не закінчивши розпочатого речення, він недвозначно показав очима на вікна... Старий артист глянув і собі на вікна і... здригнувся всім своїм тілом. Так неначе через оті зачинені й занавішені оксамитовими гардинами вікна він бачив щось надто страшне, і навіть непроглядна темрява безмісячної ночі не заважала йому бачити...

— Ну?!? — грізним шепотом спитав його пан Хижакевич: — грасте чи не грасте?!?

Низько-низько спустилася на груди сріблясто-біла голова. Втягнувши ту голову в плечі та ще більше згорбившись, піяніст повернувся до роялю і... сів... Ще одна — остання хвилина пекучого вагання і... він загравав...

Ллються звуки, мов річка шумлива, і крутяться пари в просторій залі власного будинку пана Хижакевича. Дівчата — на розхват, бо п'яних хлопців аж надто багато.

Витончено-елегантна чорненька й маленька фройляйн Ніна, потопавши в пишних воланах своєї легкої, як дим, і білої, як сніг, сукні танцює в центрі залі саме з тим високим струнким ляйтенантом, якому вона півгодини тому відмовила. Поставивши його в самому центрі танцювального кола, вона сама виробляє довкола нього якісь чудернацькі «па», які, напевно, є останнім словом балетної техніки сучасності. Ось вона, схиливши трошечки набік свою чарівну голівку і легко погойдуючись у цілковитій згоді з темпом і тактом вальсу, летить, звиваючись довкола нерухомого, як стовп, високого, стрункого ляйтенанта; біла пишна спідничка її легкої, як дим, сукні надимається, підноситься вгору, показуючи на мить її коліна, і знову соромливо опадає. Хвилинами здається, ніби, літаючи довкола ляйтенанта, вона зовсім не дотикається до землі, — навіть і носочками своїх надиво манюсінських срібного кольору черевичків.

А там — під урочисто-прикрашеним портретом Гітлера, потонувши в зручній глибині гостинного фотелю, сидить владар її тіла — масивний рудоволосий Фріц і, розмовляючи про щось із господарем дому, ревнивим оком донестями закоханого власника стежить за рухами своєї Нінхен. Про що вони розмовляють? О, напевно, про посаду директора фабрики, і про Шльомів будинок, бо випнутий трошечки вперед продовгастої форми ніс пана Хижакевича занюхає щось виключно-приємне, маленькі блискучо-чорні очі горять вогнем переможного захвату, а смагляве обличчя аж вилискується від захоплення. Уся його невеличка молодцювата й жвава, як живе срібло, постать, навіть і сидючи в фотелі, відбиває цілковиту готовість до всяких і всіх можливих послуг: «Що накажете? Я — весь до ваших послуг!»

А звуки все ллються, мов річка шумлива. Вони розказують про ліс прадавній, густий і неосяжно-великий, де вночі все дихає якоюсь незрозумілою, містичною теємничістю, де так багато живих істот, — великих і малих тварин, хижих і наївно-довірливих, де ціле царство різних птахів, де безліч павуків, мух, жуків, комах і черв'яків, де тисячі прадавніх грубезних дерев, де повно грибів, трав і квітів... Звуки все ллються, ніжно й солодко розказуючи про те, як однієї чудової весняної ночі все живе царство лісу, дружньо з'єднавшись у єдиному пориві, співало гімна весні, відродженню, творчим силам Природи і Духа і справжньому неповторному

й великому Коханню. Усе живе, що існує в лісі, дружньо співало гімна Йому та Їй, що кохали одне одного і, опинившись саме цієї ночі в лісі, додавали ще й своїх голосів до загальної симфонії щастя.

А звуки все ллються, мов річка шумлива... І чути прозорий стукіт кінських копит об землю і «тук-тук» дятла об дерево, і могутній хор численних птахів, що зустрічають світанок спільною молитвою...

— І як же тут накурено! — з гримасою на своїх фарбованих устах каже фройляйн Ніна, сідаючи поруч із Фріцом. Вона розчервонилась, чорного оксамиту очі спалахують вогниками, і задоволення музикою, танками, оточенням і... собою ховається десь у кутиках її уст... Ось тільки свіжого повітря бракує...

— Відчинити вікна! — командує Фріц, і пан Хижакевич, збиваючи з ніг танцюристів, заклопотано біжить до вікна і похапцем їх відчиняє.

Нарозтіж вікна! — Звуки, мов річка бурхлива, що прорвала, нарешті, греблю, стрімкими потоками вириваються з тісних берегів будинку пана Хижакевича і, легко погойдуючись на хвилях мелодії вальсу, плывуть над порожніми вулицями принишклого міста. А воно й справді причаїлось, завмерло й мовчить, мов неживе, перелякано підобгавши під слимакові хатки своїх сліпих, неосвітлених будиночків усе, що є в ньому живого... Гнівнює вітер-буян, зганяючи хмари докупи над містом і закриваючи ними тремтливе миготіння зірок-світлів... Темно, як у колодязі. Рвучко підхопивши мелодію Штрауса, вітер-буян несе її над порожніми, безлюдними вулицями, додаючи ще й своїх акордів до таємничої пісні лісу: — Вву-у-у!

— Ш-ш-ш! нашорошено шепочуть тремтячі дерева провінційних садочків, але шепіт їх тоне непомітно в глибинах мелодії вальса.

І ось на хвилях вітру вальс Штрауса досягає базарної площі... Що це? Хто це? Чейже вночі, під страхом розстрілу, заборонено з'являтися в місті! Що ж це за люди?! І... що роблять вони вночі на базарі?!? Чим торгують? Що продають?

Їх дванадцятеро. Схиливши голову набік і легко погойдуючись у згоді з темпом і тактом вальсу, кожний з них тихесенько танцює, вперто тримаючись стовпа... Ні на крок від стовпа! А вітер-пустун так легковажно бавиться їхнім приношеним селянським одягом, — то надме його, як парус, то

раптом дасть йому цілковитий спокій, то за хвилину знову шалено лопотить ним, неначе бавиться.

На базарній площі, як і в просторій залі пана Хижакевича, занадто мало дам. Їх лише дві, і обидві у вишиваних сорочках, а чоловіків — десять... Але тут цей дефект нікому не заважає, бо... кожен з дванадцятьох танцює вальса Штравса сольо, тихо-тихо погойдуючись довкола свого стовпа з цілковитою байдужістю до інших...

Дванадцять солістів танцюють вальса Штравса ще легше, ще з більшою грацією, ніж мініатюрна фройляйн Нінхен, бо... то ж лише здавалося хвилинами, ніби вона не дотикається землі, навіть і носочками своїх надиво манюсінських срібного кольору черевичків... А напружено-витягнені додолу (здебільшого босі) ступні ніг оцих танцюристів **справді не дотикаються землі**, — навіть і кінчиками великих пальців... Ні жодного контакту з землею!

Це — особливе, незнане ще в історії балетного мистецтва «па», якого не досягнула ще балетна техніка сучасності! Моторошне «па»!!!

Ніч темна, безмісячна... Нема світла в будиночках, і зірок не видно... Не світять вони сьогодні, — поховалися за натовпом грізних хмар, неначе соромно їм. Ледь-ледь блимають два ліхтарі, підкреслюючи фантастичність балету дванадцятьох... Тремтяче, зрадливе й бліде світло крайнього ліхтаря падає пасмом на стіну великого будинку, на якій погойдуються за вітром подерте коротке оголошення: якщо місцеве населення району не видасть бандитів, які спалили склеп військового постачання, то... (зазначено точно дату) будуть повішені дванадцять закладників. Коротко й переконливо.

Вітер легковажно лопотить несиметрично відірваним краєм цього оголошення і ось-ось одірве його зовсім і понесе кудись у далечінь, — куди він, пустун, забажає...

А втім, оголошення це й справді вже зайве... бо... сьогодні вночі дванадцять солістів танцюють вальса Штравса на базарній площі, тихо-тихо погойдуючись довкола своїх стовпів, схиливши набік свої голови і зовсім не дотикаючись землі...

А з широко-розчинених вікон власного будинку пана Хижакевича ллються звуки, мов річка бурхлива... Вони пливуть над оповитим непроглядною темрявою містом, вирываючись з-під довгих старечих пальців Славкового діда, що, граючи, раз-у-раз спазматично ковтає нудну голодну слину...

Роки відпливали на хвилях глибокої річки життя...

Стандартного типу кімната в дерев'яному бараці одного з таборів «Ді-Пі» на еміграції umeбльована на зразок невеличкої канцелярії.

За столом сидять троє... Не сидять, а... засідають... Висловлюються... Тема: чим саме треба керуватись при розгляді заяв на американські подарунки. Терпеливо вислухавши пропозиції двох, слово, нарешті бере сам голова...

— Я, панове, мається розуміти, не заперечую проти того, щоб зважати і на матеріальний, і на родинний стан людини, і на його вік, і на здоров'я... Але ж, панове, ми є українською політичною еміграцією, що пройшла тернистий, кривавий шлях нечуваних знущань від проклятих окупантів нашої многостраждальної Матері-України!

Тут промовець витримує маркантну павзу, переможно, з чуттям своєї незаперчливої вищости оглядаючи двох своїх колег крізь солідні рогові окуляри. Відразу ж таки почувається, що він уміє і любить говорити, і що інструктувати, головувати, керувати й урядувати — це, взагалі, його стихія! Він, можливо, й на світ цей прийшов, щоб... урядувати!

— Як бачите, до нещасливої долі української політичної еміграції мають щире співчуття заокеанські брати наші... На нас трьох, — і в першу чергу на мене особисто покладено почесний обов'язок розподілити заокеанські подарунки між нашими людьми... Подані заяви ми будемо розглядати в першу чергу під кутом зору національної свідомости кожного претендента, зважаючи на те, **що саме** він зробив і робить для нашої національної справи! — говорить голова тоном, що не припускає жодних заперечень.

Він красномовно розвиває далі цю вдячну тему, — про національну свідомість взагалі та про тих, що, не шкодуючи власного життя і сил, боролися й борються проти клятих окупантів Матері-України... Усе це він говорить так гарно, з таким глибоким чуттям, що аж за душу хватає, а двоє інших завмерли й слухають, побожно дивлячись йому в рот... Боже мій! Який же він поважний і розумний! Який відданий нашій національній справі! Який гарячий патріот! Яким переконливим вогнем горять його маленькі, глибоко-заховані й чорні, як вуглики, очі! Як бездоганно поголене його смагляве обличчя! Як старанно зачесана догори його чорна, загаптована сріблом чуприна! Яким пристійним, яким скромним виглядає його трошки випнутий вперед продов-

гастої форми ніс під захисним накриттям солідно-оправлених окулярів! І взагалі, як поважно й авторитетно виглядає вся його невеличка пристаркувата, але ще молодцювата й моторна постать, аж по самі вінця переповнена чуттям своєї власної ваги, як громадського діяча великого масштабу! Як бездоганно пошитий його найновішої моди костюм! Як сліпучо ясніє сніжно-біла сорочка! І на її тлі яким зворушливим пуп'янком приваблює зір по-мистецькому зав'язана модерна краватка! А наймодернішого фасону високий капелюх лежить ось тут на столі — поруч із чималою купою заяв, що терпеливо очікують розгляду...

Хто просить сукню, хто — плащ, а хто — черевики — для босих дітей.

— Пане докторе! — каже один із присутніх: — Я захоплено вітаю вашу пропозицію! І взагалі... я... я маю собі за велику честь працювати на громадським полі під вашим безпосереднім керівництвом!

— Рівно ж і я! — похапцем додає другий.

Пан доктор сприймає їх заяви, як належну дань своїм непересічним здібностям, своєму становищу та незаперечним заслугам: він звик бути згори... Поблажлива усмішка ледь-ледь морщить тонкі уста цього апостола національної свідомості, і він бере першу з черги заяву повільним недбалим жестом білої, випеченої руки...

— Та це ж пан Хижакевич! — обурено скажете ви, Шановний Читачу, уважно придивившись до його спритного носа, самим Богом призначеного для того, щоб рознюхувати, де і чим пахне: — Але ж він... ніколи не був доктором!

Так, це він!

Кілька років, що відокремлюють його від «Вальсу Штрауса», додали невеличку кількість срібних ниток до його чорної густої чуприни та ледь-ледь заглибили дошкульні відбитки гусячих лапок під очима. Оце й усе. А поза тим він не змінив зовсім, і на одязі його, як і раніше, ви не знайдете й натиюку на будь-яку плямку або порошок! Щождо солідних окулярів і титулу «доктора», то і те, і друге він придбав собі на... еміграції. І те, і друге пасує йому якнайкраще! Солідно-оправлені рогові окуляри, осідлавши його випнутого вперед розвідувальної форми носа, звели зовсім нанівець отой неприємний натяк на схожість його обличчя з мордочкою лиса... А титул «доктора» додав не абиякого блиску, авторитету й переконливості до імпазантної, самим Богом так щедро обдарованої особи пана Хижакевича.

ГАРЯЧА СМЕРТЬ

Завжди величніша путь на Голгофу, ніж хід тріумфальний: так з предвіка було, і так воно буде довіку, поки житимуть люди, і поки ростимуть терни.

Леся Українка

Путь на Голгофу! У лютому 1942 року, голодної й холодної зими в Києві спочила без труни, без хреста й напису — в холодних обіймах братської могили Бабиного Яру, молода вродлива жінка, талановита поетеса, видатна громадська діячка й публіцистка — Олена Теліга... Маючи можливість рятувати своє життя, вона свідомо пішла смерті назустріч, добровільно вибрала шлях на Голгофу...

Чи ж оцінила українська громадськість всю велич цієї добровільної жертви? Чи усвідомила, **кого** вона втратила морозної лютневої ночі 1942 року? Чи знаємо, **хто** зник назавжди в самому розквіті сил і таланту?

У нас, на жаль, у великій моді ось яка оцінка письменника: якщо він належить (або належав) до того партійного середовища, до якого належимо й ми, то він — геніяльний, а якщо ні — тоді горе йому! Тоді він «ніц не варта» і навіть шкідливий.

З висоти чималої вже перспективи років з дня смерті Олени Теліги, я спробую оцінити її виключно «по ділах її», розуміючи під «ділами» — **твори**, себто ті **невмирущі цінності**, які вона вложила в скарбницю української літератури й культури.

Не зважаючи на сильні чужо-національні впливи, Олена Теліга **рано знайшла себе** і як українка, і як поетеса. 32 поезії, що року 1947 увійшли в збірку її літературної спадщини «Прапори Духа», — в 1940 році були вибрані самою авторкою й призначені для друку, але за життя її окремою збіркою не вийшли. Як поетеса, вона належить до українського клясицизму празької школи.

Зразків клясичної досконалости й чіткої образности в поезіях Теліги можна знайти немало, але я обмежусь наступними, справді бездоганними рядками з «П'ятнадцятої осені»:

**Немов рослина в сояшнім вікні,
Що так нежданно вигнулась стрільчасто,
Я відчувала стрункість власних ніг
І гнучкість рук, що хочуть взяти щастя.**

Теліжина поезія наскрізь лірична: вона подає виключно свої власні переживання від І-ої особи. Глибина задуму, шляхетна жіночість, артистична досконалисть оформлення, екстаз кохання і екстаз героїзму на тлі ідеалістично-націоналістичного світогляду — ось характеристичні риси поезій Теліги. Усі вони просякнуті яскравою життєрадісністю, соняшним промінням, переможною бадьорістю. Безнадійний песиміст захоче жити, читаючи її вірші!

**Топчуть ноги радісно і струнко
Сонні трави на вузькій межі,
В день такий віддатись поцілункам,
В день такий цілим надхненням жити!
В сотах мозку золотим прозорим
Мед думок розтоплених лежить,
А душа вклоняється просторам
І землі за світлу радість — жити!**

Яка соковитість! Який захват! Яка переможна життєрадісність! Але... чи значить це, що вона взагалі легковажно-весела жінка? Може вона... безпринципова, як тисячі інших веселих жінок?

О, ні! І тисячу раз ні!!! Ось що каже вона у вірші «Сучасникам»:

**Там, де треба, я тверда й сувора.
О, краю мій, моїх ясных привітів
Не діставав від мене жадний ворог.**

Олена Теліга має велику цивільну відвагу, вона «безкомпромісова аж до смерті». І саме її смерть і є безперечним доказом правдивости цього твердження. Її небуденна яскрава особистість не терпить сірих безпринципових людей, сірих фарб, спокійно-солодких буднів:

**А в мене дні бунтують і кричать
Підвладні власним, не чужим законам
І тиснуть в серці вогневу печать,
І значать все не сірим, а червоним...**

Але це не заважає їй глибоко задумуватись над чорними барвами життя. Олена Теліга знає ночі без сну... і «темний розпач — найгіркіший трунок».

**Гострі очі розкриті в морок.
Б'є годинник: чотири, п'ять...
Мое серце в гарячих зморах,
Я й сьогодні не можу спати.**

Але... перемагає, як завжди, яскрава вітальність:

**Придушу свій невпинний спогад,
Буду радість давати і сміх,
Тільки тим дана перемога,
Хто й у болі сміятися зміг!**

Що ж дає їй таку силу відпорности? Ця чарівна жінка... «біжить під вітер і під град», бо вона знає, для чого вона це робить:

**Щоб власній вірі непохитній
Палить лямпату в чорну ніч
І йти крізь січні в теплі квітні,
Крізь біль розлук — у радість стріч.**

Висока ідейність, цілеспрямованість, власний внутрішній світ і віра в перемогу своїх ідеалів робить її відпорною в боротьбі з непоборно-тяжкими обставинами, дає їй силу з веселим сміхом на устах нести «тяжких турбот ржавіючий ланцюг» у роках скитальщини й злиднів.

І не тільки це! Любов, взаємопошана й щирість, що є могутнім цементом єднання між чоловіком і жінкою, дає скитальській родині силу обороноспроможности, щоб не загинути у ворожій оточенні... у чужинецькій морі. Ці почуття з артистичною досконалістю й хвилюючою експресією О. Теліга висловлює в близькому для кожного скитальця вірші «П'ятий поверх».

Жінка, на думку поетеси, не сміє бути тягарем для чоловіка, — навпаки, вона має бути «відмінним, але рівновартісним і вірним союзником чоловіка в боротьбі за життя, а головне — за націю».

У віршованій формі О. Теліга висловлює цю думку з виключною, лаконічною яскравістю в фіналі щойно згаданого «П'ятого поверху»:

**Відпливаймо! Беру весло.
Небезпека! Не зложу рук.
Все разом: і добро, і зло!
Все удвох, — і пісок, і брук!**

б його багато людей»... Він бо... «не був скромним і лагідним паном, побажаним у тактовному товаристві»... Далі О. Теліга наводить цікаві «переживання» типового партача життя, в домі якого в 1846 році Шевченко читав свої полум'яні вірші: «Я весь час дивився на двері, бо боявся, щоб хтось сторонній не підслухав, і потиху наказав льокаєві, щоб він прийшов і голосно сказав, що мене кличе до себе генерал-губернатор. Льокай виконав це доручення. Гості, звичайно, поспішили розійтися, а з ними, — хвала Богу — і Шевченко!»

Генерал-губернатор! Ось кого шанує партач життя, ось перед ким він гне свій гнучкий хребет! А Шевченко?!? Навіщо він йому?

Партачі життя, за влучною дефініцією О. Теліги, це люди, що не мають звичайної, буденної цивільної відваги. «Вони, як соняшники, хилять свої голови то в один, то в другий бік»... Вони вважають «добрим вихованням мовчати там, де вони бачать зло, що не зачіпає безпосередньо їхнього добробуту...»

Партачі життя це герої власного добробуту й кишені, це люди, яким завжди поводитья якнайкраще: «Вони є завжди елітою, незмінно, після всіх завірюх, виринаючи біля нових тронів — все одно яких володарів.»

Що ж таке ота цивільна відвага, якої бракує льокаям і партачам життя? Ось як відповідає на це питання О. Теліга: «Це є, передусім, вміння сказати «ні», коли від тебе вимагаються речі, противні твоїй гідності й твоїм переконанням. Це вміння підтримувати людей, яких ти шануєш, ризикуючи навіть... різними неприємностями та охолодженням з боку інших. Це є, зрештою, вміння сказати в очі гірку правду тим, кому ця правда належить, а не шепотіти її по кутках іншим, нагороджуючи при зустрічі об'єкт своїх шепотінь дружнім поглядом і сердечним стиском руки.»

Це вміння не подати руки тому, кого ви зневажаєте, як зробив під час одного процесу Міхновський по відношенню до увінчаного лаврами слави російського письменника В. Короленка, коротко і ясно сказавши: «Я зрадникам свого народу руки не подаю!» Це вміння виступити з промовою по-українськи наперекір категоричній забороні влади, як це зробила Олена Пчілка на святі Котляревського в Полтаві.

Висновок: виховуючи звичайну цивільну відвагу в масі наших людей, можна піднести цю масу до рівня нації, яка варта своїх великих героїв.

Як бачимо, О. Теліга в своїх статтях ставить **виключної ваги питання: піднесення жінки до рівня рівновартісної з чоловіком людини і піднесення маси до рівня нації**. Обидва питання гостро-актуальні саме в наш час, і саме тому твори О. Теліги належить перевидати в багатьох тисячах примірників для поширення їх серед українців, розпорошених по всій кулі земній. Десятирічний ювілей з дня смерти був прекрасною нагодою для наших видавництв це зробити, але...

Глибоко вдумуючись у порушені О. Телігою проблеми, читач мимоволі поставить собі питання: «А чи не оті духововбогі Дзюні, що танцюють на балах, ходять у «негліжку» і прагнуть лише «добре» вийти заміж, чи не їхні шляхетні «мамці» в перлах, якими так щиро обурюється Теліга, виховали, виховують і виховуватимуть отих численних партачів життя, отих лицарів власної кишені й добробуту, отих безхребетних поклонників влади і... доляра, отих шептунів по кутках, що ними так рясніє наше суспільство?!?»

Тоді до списку Велетнів нашого Духа, до списку героїв цивільної відваги, яких подає в своєму рефераті О. Теліга, читач сам додасть і її ім'я. Вона ж **бо смертю своєю доказала, що слово з ділом у неї не розходиться**.

«Лише прикладом великої цивільної відваги й безкомпромісовости аж до смерти можна впливати на душу свого оточення так, щоб воно із суцільної маси льокаїв обернулося в націю, варту своїх великих героїв» — такими словами закінчує вона реферат «Партачі життя», писаний під весну 1941 року.

А під весну наступного року (в лютому — 1942) вона дала нам і наступним поколінням неперевершений, невмирущий приклад великої цивільної відваги й безкомпромісовости **аж до смерти**.

«Як не цікаво вмирати на старість від хвороби печінки!» — казала часто Теліга. Вона мріяла про **іншу — гарячу смерть**...

**І в павутинні перехресних барв
Я палко мрію до самого рання,
Щоб Бог зіслав мені найбільший дар:
Гарячу смерть, не зимне умирання...**

7-го лютого — 1942 р. в Києві Гестапо заарештувало понад 200 свідомих українців. 9. II. Гестапо зробило засідку в помешканні Спілки Письменників, не випускаючи нікого, хто туди зайшов. Олена Теліга була про це попереджена і могла

легко уникнути арешту, переходячи у якомусь із конспіративних мешкань... Але... Олена Теліга — голова Спілки Письменників і головний редактор журналу «Літаври», як справжній командувач потопуючого корабля, не вважала за можливе рятувати себе, коли потопав корабель, а з ним і ті, що працювали поруч із нею і під її керівництвом.

І вона... пішла свідомо й добровільно на Голгофу. За годину слідом за нею пішов і чоловік. Обох розстріляно. У камері ч. 34 зберігся напис «тут сиділа і звідси йде на розстріл Олена Теліга». Зверху — тризуб. Про героїзм цієї виключної жінки свідчать дві фрази, що належать гестапівцям. Ще до розстрілу один із них висловився так: «Ні до чого не признається! **Щоб відтяжити інших, все бере на себе.**» По розстрілі один із катів, який, очевидно, бачив не раз, як сприймали розстріл засуджені, признався: «Я не бачив ще мужчини, щоб так героїчно вмирав, як ця гарна жінка.»

Справді гаряча смерть! Смерть, що нагло забрала від нас талановиту поетесу, критика й публіциста, видатного творця духових цінностей та організатора нашої духовости — смерть, після якої ім'я Олени Теліги бринітиме для всіх прийдешніх поколінь, як «гімн урочистий, як визвольне гасло».

**Як ми можемо жити, сміятись і дихать?
Як могли ми чекати — не битись, а спать
В ніч, коли у в'язниці спокійно і тихо
Ви збиралися вмерти — у шість двадцять п'ять?!
І коли приволікся заплаканий ранок,
Вас покликала смерть у похмурій імлі...
А тепер наші душі і топчуть і ранять
Ваші кроки останні по зимній землі.*)**

Так писала Олена Теліга в свій час засудженим на смерть героям. Тепер ці рядки відбивають наші почуття до засудженої на смерть «правосуддям» гестапо Олени Теліги.

Десятирічна перспектива з дня смерті Олени Теліги зобов'язувала нашу громадськість вшанувати її не лише академіями та рефератами, а в першу чергу перевиданням її творів та широкою їх популяризацією. Та ось тікають безповоротно у вічність один за другим роки... І саме вони зобов'язують нас на весь голос поставити питання: — А що ж у цій справі зроблено?

*) З вірша «Засудженим», присвяченого пам'яті Біласа й Данилишина.

ОБМЕЖЕНІ ЛАНЦЮГОМ

Була ще зима... Вулиці Львова були ще вкриті брудним утоптанним снігом, а шпилі Святого Юра та Високого Замку — недоторкано-чистим... Люди були вдягнені ще по-зимньому, і діти санкувалися скрізь, де був хоча б невеличкий схил униз. Ще й мороз раз-у-раз нагадував про себе і вкупі з лютим лютневим вітром примушував львов'ян швидше рухатись і підносити вище хутро коміра.

Зима була ще газдинею в місті, але з кожним днем усе більших зусиль доводилося їй прикладати, щоб оборонити права свої... Між одинадцятою і другою годиною дня чийсь ніжний, ледве-вловимий дотик спричиняв дошкульну шкоду в зимньому одязі міста. І тоді зима плакала: безсилимися краплями падали її сльози з дахів і ринв на землю, бурхливими потічками несамовитої люті текли по обох боках кожної вулиці, заповнюючи собою всі ямки й нерівності бруку.

Але ввечорі, настрашені погрозами зими, ті сльози не капотіли більше: вони залякали приборкані й нерухомі, скуті кайданами суворого наказу. Вечір, ніч і ранок належали зимі, і вона метушливо загоювала свої рани, дбайливо відновлювала свій пейзаж, запорошуючи місто свіжим снігом, — запобігливо румянила обличчя старих і молодих і сприяла санкуванню дітей.

Марні намагання! Перемоги зими не робили вже колишнього враження! Шкуринки льоду над калюжами, так старанно запорошені снігом, могли обманути лише наївних. Якщо якийсь пішоходець, довірившись заспокійливій зовнішності, наступав на таку шкуринку льоду ногою, то... Боже мій, як блискавично-швидко і як жорстоко був він покараний за свою дитячу довірливість. Його нога миттю провалювалася, його черевик миттю наповнювався холодною, як крига, водичкою, його тіло здригалось. Холодна вода знаменито лікує наївних. Наступного дня потерпілий з перебільшеною обережністю обходитиме запорошені снігом калюжі

довкола, і заспокійлива зовнішність зимового пейзажу не відродить у його душі так рішуче втраченої довірливості.

У Львові були ще німці... Вітрини найкращих крамниць міста зберігали ще красномовний напис „Nur für Deutsche“, найкращі помешкання ще належали численним Reichs- та Volksdeutscher-ам, а вулиці міста більше, ніж будь-коли, були переповнені міцно-збудованими людьми в зелено-синіх уніформах... Численні Reichs- та Volksdeutscher-и, численні «дами» німецьких вояків продовжували ще довго нести свої голови, дивлячись з високої гори вниз на всіх людей не-німецької національності та споживаючи найкращі харчі та крам, що вирости на не-німецькій землі й були зроблені працею та хистом не-німців...

У Львові були ще німці... Але над Львовом чорною хмарою стояв подих подій, що розгорталися на фронті. На скверах центрального майдану Львова, що дістав гучну назву „Hitler Ring“, перед першою годиною дня збирався натовп слухати радіо. Саме в цей час, коли зима плакала сльозами безсилої злості й розпуки, коли вода, яка зранку була кригою, заклопотано стікала з дахів і лоскітливо дзюрчала по обох боках кожної вулиці, заповнюючи водночас усі ямки під ногами слухачів, — упевнений голос гучномовця різко вигукував цілу низку знайомих назв місцевостей, які «після жорстоких, кривавих боїв перейшли до рук противника»...

Мабуть, німецьке командування робило якісь зусилля, щоб, хоч про людське око, залатати діри, загоїти рани, викликати хоч спогад довір'я... Бо час від часу чутливе вухо настороженого натовпу на „Hitler Ring“ ловило ще й такі інформації: «в наслідок героїчних зусиль німецької армії від ворога відбито назад село «Злидні». Похмурий, мовчазний, осяяний лютневим сонцем **натовп не вірив більше**, ні в «героїчні зусилля», ні в «перемоги» німецької армії, яка безоглядно котилась назад до Райху, втрачаючи терен за тереном ще швидше, ніж таяв на сонці сніг. В лютому 1944-го німецькі «перемоги» були зрадливі, як запорошена снігом шкуринка льоду, що ховає під собою калюжу.

Гітлерівська авантюра котилась у небуття, і жодна сила в світі не могла вже того гону в безодню спинити. На порозі стояла вагітна подіяма весна 1944-го...

Не завжди подих весни приносить людям рожеві мрії. Що з того, що не за горами вже березень, що вже збільшився день?!? Що з того, що сонце вже пестить львов'ян своїм ніжним дотиком?!? Хіба до соняшних зайчиків тепер, коли кількість кілометрів, що відокремлює Львів від фронту з кожним днем зменшується?!?

Лінія фронту! Вона має постійних супутників: злидні й голод, руйнацію і страх, евентуальну страту найірідніших і привид власної смерти...

Що з того, що зазеленіє травичка і вдягнуться в ніжнозелені шати дерева й кущі?!? Що з того, що співатимуть соловейки?!? Адже слідом за лінією фронту прийде відомий вже львов'янам, ще страшніший окупант, який покличе до влади людське дно! Примусова колективізація села, масові арешти, заслання й розстріли... Примусова втрата свого людського «я» і страх, як постійний акомпаньямент убогого животіння... Для львов'ян досвід минулого не промайнув надаремне

Ще зовсім недавно, якихнебудь півроку тому Гриць досить спокійно переглядав звідомлення й ілюстрації з театру воєнних подій: трупи на вулицях міста, доценту збомбардовані будинки, охоплене пожежею село... Усе це було десь далеко. Десь далеко скалив зуби голод, десь далеко чути було гуркіт війни... Ну, а хто ж не знає, що там, де є війна, мусять бути трупи, пожежі, бомбардування і голод?!? Вигляд напівобідраних, голодних і очманілих від жаху втікачів, що невпинним потоком текли до Львова, впливав на душу Гриця сильніше від усяких звідомлень та ілюстрацій, і він, як міг, допомагав їм. Допомагала й громадськість. З бігом часу ці люди трохи заспокоювались і поступово вливались у береги відносно-спокійних буднів Львова, де на вулицях було так багато блискучих німецьких офіцерів і пишно-вдягнених дам, де театри, ресторани та кіна були переповнені людьми, що шукали розваги. І хоч найкращі харчі та крам і споживалися виключно німцями, але й у хаті Гриця голоду покищо не було. Ні, ні! Гриць, хоч і має вже після тридцяти, але мук від голоду ще не зазнав. Він лише читав і чув про те, як голодують інші...

Сьогодні Гриців обід, хоч і смачний, але не ситний, Грицева дружина, хоч і гарна, як звичайно, але бліда й утомлена,

Гриців синок капризує, вимагаючи шоколяди, а шоколяди, як на зло, нема...

Гриць на добрий десяток років старший від своєї чорнобривої, завжди елегантно-вдягненої дружини Галі. Одруження принесло йому ціле море несподіваного щастя. У теплих хвилях того п'яного моря Гриць потопав, забуваючи про себе, про свої колишні парубоцькі зв'язки, розваги й товариства... Ромцю! Скоро йому два роки! Як же відсвяткує Гриць таку знаменну дату?!?

— А йди-но до мене, Ромцю!

— Соколяди!

— Як ти будеш файний хлопець, то й шоколяда буде!

— Гу-у — надув губенята Ромцю...

Гриць схопив сінка на руки, рвучко підніс над своїм обличчям і, бавлячись із ним, вдивлявся... Неначе в дзеркалі, він бачив себе: це було його хвилясте волосся, його музикальні вушка, його рівний ніс і гарно-окреслений профіль. Це був його син, його мрія, його щастя, це був він сам...

— А що, Грицю, чи не ляг би ти сьогодні спіchnути годинку по обіді? — спитала Галя, миючи посуд...

— Ні! — Гриць поставив сінка на підлогу так обережно, немов би він був з порцеляни, і знову занурився в часопис... Дивна річ! Сьогодні звідомлення з фронту мали якийсь дошкульний зв'язок і з милим личком Галі, і з теплим тілом Ромця, дотик якого він ще відчував у своїх руках. Сьогодні лінія фронту, висмикнувшись зі сторінок часопису, наблизилась до Грицевого помешкання, неблаганна й неминуча, як сама смерть. З яскравістю й швидкістю блискавки Гриць уявив собі бої на вулицях Львова, охоплені пожаром будинки, в тому числі й свій власний будинок... Вдивляючись у сторінки «Львівських Вістей», Гриць бачив засипані руїнами трупи своїх «льокаторів», знайомих, родичів і навіть свій власний, розчавлений спотворений труп... Не в силі відірвати очей від цього видовища, він напружував зір, щоб роздивитись, — а що ж там далі лежить поруч із його власним трупом? Там далі він побачив трупи Галі, матері та... Ромця...

О, ні, ні! Тільки не це! Цього було рішуче забагато! Різко підвівшись і відкинувши часопис набік, Гриць почав вимірювати своє затишне помешкання вздовж і впоперек, раз-у-раз обминаючи ліжко — чисте й привабливе, Галиними руками застелене... Сьогодні воно не приваблювало його, як звичайно, після обіду... Він його просто не бачив... Натомість

бачив щось інше, і коротеньке слово «війна» насичувалось для Грицька своїм великим і страшним змістом... Адже, це — руйнація, це есентуальне каліцтво і навіть смерть, це — мізерія, злидні, голод і холод... Це потоки крові і сліз... Його власної крові, його власних сліз...

«Ну, добре! А припустимо на хвилинку, що ми якось залишимося живими... Що ж далі?» — спитав себе Гриць, спиняючись посеред хати несподівано й різко.

— Що тобі, Грицьку — спитала Галя, заглядаючи в очі...

Але Гриць не чув... Він думав. Як і кожний львов'янин, він не раз уже зазнавав зміни влад: австрійська, польська, московсько-більшевицька, німецька... І ось після того, як через Львів перейде лінія фронту, має бути знову московсько-більшевицька з пекучим промінням Сталінської конституції, з «великим» Сталіном на чолі, який за допомогою НКВД, **знає** про кожного, і «дбає» **про кожного**... У далеких снігах Печори загинув Грицьков брат, а Гриць мав ще й свої власні підстави думати, що Сталін «подбає» і про нього саме так, як «подбав» про брата й інших галичан.

— Сьогодні радіо закликала всіх зберігати спокій і дисциплінованість! — сказала Галя: — А пані Зося запевняла мене, що большевики вже під Бродами.

— Не слухай Зоськи, Галя! Большевиків іще й під Тернополем нема! Не хвилюйся! Ти ж... — і Гриць, ніжно усміхаючись, пригорнув до себе кругленький Галин стан.

— Ну, і... як воно там? Рухається?

— Ще ні!

— Ось що, Галюню! Насмаруй-но мені мармелядою кусень хліба, бо я не знаю, коли додому повернусь...

— Як?!? Куди ж ти?

— Піду на «Краківський Пляц»! Треба німецькі гроші збути. Вони випущені спеціально для «остгебітів», яких уже майже нема... Тому німецькі гроші падають на курсі... Розумієш?

— Розумію...

— Ну, і при цім куплю масла «на-чорно». Насувається лінія фронту... голод, а нас...

— А нас... три і... пів! — усміхнулась Галя, намазуючи мармелядою чималий кусень чорного хліба...

— Гриць поцілував дружину в чоло і, вдягнувши плаща, зник за дверима.

- Не забудь шоколяди для Ромця!
- Цього я не забуду!

Була ще зима, і в Львові були ще німці... Замарстинівською вулицею посувався трамвай ч. 10... Великий залізний ланцюг розділяв його на дві ідеально-рівних половини. Передня половина була прикрашена великим написом „Nur für Deutsche und Verbündete“. Там сиділо двоє: міцно-збудований немолодий уже німецький офіцер і делікатно-збудована, пишно-вдягнена й молода ще дама. Задня половина трамвая, нічим не прикрашена, вміщала в своїх берегах людей різних національностей, і коефіцієнт тиснення в ній з кожною зупинкою збільшувався, бо на кожній зупинці саме до задньої половини додавалися не-німці...

Стоячи в самому центрі цієї людської маси, Гриць дивиться у вікно і бачить, як у повільнім марші тікають будинки... Ось пропливає похмурий квартал, відгородженого високим парканом жидівського гетто... Будинки занехаяні, подекуди зруйновані, обвалені й порожні... Моторошно-порожні, містично-застрашливі... Німі свідки винищувальної «акції» над жидами, переведеної серед білого дня в червні 1943 року, в одному з центрів «Нової Європи». Гриць, що мешкає по-сусідству, чув зойки і лемент приречених, а Галю він передбачливо вивіз на село, щоб не чула й не бачила... І тоді й тепер перед сумлінням сучасної людини Гриць ставив собі одне питання: Що якби Ісус Христос, Діва Марія та 12 апостолів знову прийшли до нас на землю і опинилися б... хочби й у Львові в час переведення «акції» над жидами? Що зробили б німці? Поклонились би їм, чи вбили б їх, як носіїв жидівської крові? Логічно думаючи, німці мали б убити Ісуса Христа, Його Матір і 12 апостолів. Одного разу Гриць навіть поставив це питання знайомому німецькому офіцерові, але відповіді не одержав...

Гетто — незмивна пляма на сумлінні людства середини ХХ-го сторіччя. Ось воно зникає з екрану вікна трамвая ч. 10, але воно не зникне ніколи з екрану сумління сучасної людини...

Наступна зупинка принесла таке збільшення тиску в задній половині трамвая, що Гриць втратив можливість стояти на обох ногах: надто велика розкіш для людини не-німецької крові! Права нога Гриця раптом повисла в повітрі, витисне-

на кимось із сусідів у жорстокій боротьбі за „Lebensraum“ для не-німців. Гриць героїчно стояв на лівій нозі, марно намагаючись хоча б кінчиком правого черевика дотикнутися до підлоги трамвая: куди б він не ткнув своєю правою ступнею, вона скрізь зустрічала рішучий спротив людських ніг. А поставити свою ступню на чийсь кохану мозолю, — це значить викликати буйну сварку. І хоч ця сварка й була б щедро засолоджена такими милими виразами, як «проше пана» і «проше бардзо», але... без сварки все ж таки краще... Саме тому Гриць тримав свою праву ногу на вазі — в повітрі та щей так, щоб нікого нею не зачепити... Нога мліла, терпла, німіла, а трамвай, як на зло, посувався дуже повільно... Але Грицеві зовсім не загрожувало впасти: з усіх боків він був так солідно підпертий, так щільно стиснутий людськими тілами, що навіть якби він і знепритомнів або вмер, то... не впав би!

У задній половині трамвая розмовляють переважно польськи, і під гучний акомпаньямент цієї багаті на шиплячі і свистячі звуки мови, спресована маса не-німців посувається вперед до нудоти повільно, а колеса, ліниво обертаючись на рейках, і собі шиплять і сичать, присвистуючи.

Тісно притулившись до Гриця, стоїть висока стара жінка, яка тримає кошика якраз над його головою. Гриць бачить, як тремтить її рука, як тяжко їй тримати той кошик на вазі — в повітрі, він навіть співчуває їй: адже в нього терпить нога, а в неї рука. Раптом Гриць відчуває, що кошик легесенько дотикається до його голови, а за пару хвилин уможується на його голові з цілковитим комфортом. Стара жінка, звільнившись від тягара, легесенько підтримує кошика за вушко вгорі.

— Шановна Пані! — звертається до неї по-українському Гриць: — Чи не були б ви так ласкаві зняти вашого кошика з моєї голови?

— Пшепрашам бардзо! — відгукується стара: — Але я мам там млеко... З цими словами вона підносить кошика над Грицевою головою.

І так вони їдуть далі... Рука бабусі тремтить, і довго в такій позиції вона не витримає, а якщо в кошику є справді молоко, та ще й у скляному посуді, то спустити його вниз, під тиск людської маси — річ ризикована. А тому не минає й двох хвилин, як кошик знову вможується на Грицевій голові. І тепер Гриць їде спресований не лише з усіх боків, але також і згори. Лише знизу нема достатнього оперття, бо

права нога вже занімала, так і не знайшовши для себе при- тулку. Все це разом узяте примушує Гриця задуматись, яким же способом вийти з прикрого становища, коли рап- том... несподіваний збіг обставин рятує його.

Зустрівши якусь несподівану перешкоду на своєму шля- ху, трамвай ч. 10 різко спиняється. Від цього спресована ма- са не-німців, що їдуть у задній половині трамвая, слухня- но валиться вперед за принципом — задні на передніх, а самі передні — на залізний ланцюг, випинаючи його вперед, у зо- ну для Übermenschen, неначе живіт вагітної на дев'ятому місяці жінки. Від цього поштовху Гриць дістає можливість поставити свою праву ступню на підлогу, віддалитися трош- ки від бабусі з кошиком і... (о, щастя!) вхопитися рукою за держак угорі.

Після вимушеної зупинки трамвай енергійно-швидко чеше вперед. Гриць думає, що навіть і в безвихідному становищі ніколи не слід занепадати духом, бо інколи саме життя приносить нам порятунок. Йому, хоч і тісно, але зручно і настрої його покращується. А якихнебудь дві хвилини тому він нічого не бачив, не чув і не відчував, окрім власної зані- мілої ноги — та кошика з молоком на голові: увесь світ сконцентровувався для нього в цих двох дошкульних точках. А до того ще додавався й страх, щоб (не дай Боже!) не ви- ллялося молоко на голову. Зате тепер він почав з цікавістю розглядати своє довкілля і навіть придбав тимчасово втраче- ну здібність спостерігати.

Ось праворуч від нього стоїть пара закоханих: він — чисто поголений, гарно вдягнений брунет, вона — пишна блондинка з фарбованим волоссям. Вони стоять, поблискую- чи очима й притулившись одне до одного трошки тісніше, ніж того вимагають трагічні обставини моменту. Дотикаючись устами до її рожевого вушка, він шепоче їй щось таке, від чого вона спалахує рум'янцем, а його очі вкриваються масною поволокою. О, ці двоє цілком задоволені обставинами, і змен- шення тиску зменшило б для них приемність їзди. Ви ж тільки подумайте! Як приємно їхати, тісно притулившись одне до одного, і в той же час усвідомлювати, що в даних обставинах це і пристійно, і конечно потрібно! Отже, хай жи- ве ланцюг, що створює такі чудові умовини їзди для всіх закоханих не-німців! Слава ланцюгові!

Зате ліворуч, трошки далі від Гриця, але цілком у полі його зору, теж стоїть пара молодих людей, тісно притулив- шись одне до одного, але їм цей вимушений тиск, як видно,

не дає жодної приємності. Вона — невеличка, гарно вдягнена полька з нервовим гордим обличчям; він звичайнісінький собі селянин, високий, міцно-збудований і пітний. Обличчя його червоне, зіпріле, з-під шапки струмочками стікають краплини поту, а він, розгорнувши на грудях свою огортку, правою рукою цупко тримає щасливо здобуте вухо держака вгорі. Горда голівка худорлявої польки приходить ся якраз під пахою хлопа, і, тісно здавлена з усіх боків, вона неспроможна зробити найменшого руху, щоб хоч трошки змінити свою позицію. Тонкі ніздрі її делікатного носа тремтять, затримуючи віддих, а фарбовані уста спотворюються гримасою неприхованої огиди. Жодного сумніву не може бути: пані задихається від запаху хлопського поту.

Між ними, очевидно, вже відбулася суперечка, якої Гриць, на жаль, не зауважив, бо хлоп дивиться на паню з висоти свого росту з неприхованою зневагою, а вона, мабуть, підсумовуючи свої попередні слова, кидає недбало, піднісши вгору трикутники фарбованих брів:

— Хлоп ест завше сьвіня!

— Гм... — басом відгукується хлоп по-українському: — А чи давно то свиня панею стала?

Вибух дружнього сміху довкола... На захист пані виступає якийсь молоденький поляк, на захист хлопа — Гриць... А трамвай, байдужий до болів спресованих за залізним ланцюгом людей, швидко і упевнено чепає вперед. Ось він знову робить різку зупинку, і тоді нервову паню силою інерції ще щільніше притискують до спітнілого хлопського боку: її горда голівка ще глибше ховається під хлопською пахою, яка і є основним джерелом отих нестерпних «пахощів». Зате, коли трамвай знову рушає з місця, і, згідно з законом інерції, хлоп мав би натискати на свою нервову сусідку всім тягаром свого міцно-збудованого тіла, то він... цього не робить. Він чомо втримується на ногах, зверху вниз кидаючи зневажливий погляд на невеличку паню, яка, використовуючи хвилинку раптового роз'єднання з неавтономним хлопським тілом, виймає з кешеньки малесеньку пахучу хусточку і затуляє собі носика...

У сконденсованій, обмеженій ланцюгом людській масі протягом короткого часу утворюються численні джерела ненависти й сварки. Саме повітря насичене тут сварками, які, зміщуючись до купи, утворюють один спільний стократий хор ненависти... Голосніше за всіх свариться та стара жінка, що тримала кошика з молоком на Грицевій голові. Вона

сперечається з молодою полькою, бо та категорично відмовляється тримати кошика з молоком на своїй голові.

Отак, в атмосфері внутрішніх суперечностей, тісно-збитою масою ідуть люди різних, пригноблених німцями націй, спрямовуючи свою ненависть не на ворога, а на... себе. Ідуть обмежені ланцюгом... в жорстокій боротьбі за кожний сантиметр Lebensraum-у.

А тим часом... в передній половині трамвая, відмежований від не-німців залізним ланцюгом і прикрашений написом „Nur für Deutsche und Verbündete” іде двоє... Немолодий уже німецький офіцер на лавці праворуч і молода ще елегантно-вдягнена дама на лавці ліворуч. Усі сидячі місця (окрім двох) і весь простір у проході між лавками — порожні.

Кинувши швидкий погляд на офіцера, Гриць бачить, що він такий, яких багато: зарозуміло-гордий, міцно-збудований тевтон. Його обличчя вирізьблене з білого каменю, його очі холодні й упевнені, його руки великі, білі й випещені, його пальці оздоблені перстнями, в його роті повно золота...

Дама — в міру повна блондинка з модними льоконами, модним капелюшком, що формою своєю дуже нагадував пташине гніздо, та кількома перстнями з брилянтами й без них на білих випещених пальчиках, що закінчувалися криваво-червоними нігтиками. На ній модна коротесенька спідничка, що коротшій оригінального фасону плащик і недбало перекинута через плече пухнасте хутро сріблястого лиса. Обличчя ляльки, тупе й самозадоволене, по самі вінці наляте чуттям своєї приналежності до категорії Übermenschen, чуттям своєї цілковитої непричетності до тієї маси звичайних людей, що їздять у трамваях, відмежовані залізним ланцюгом, і що не мають права вступу до найкращих крамниць міста з написом „Nur für Deutsche“.

Але головна прикмета цієї дами — не обличчя, і не в обличчі її краса і сила, а в ніжках. Гарні ніжки, — нема що Бога гнівити! Ніжки, що кожному в око впадають! Сьогодні на вулицях болото, і, мабуть, саме тому їх одягнено в елегантні, блискучі чобітки — «офіцерки» з приляглими до литок халявками на 8—10 сантиметрів нижче колін. Над халявками для огляду всіх зацікавлених крізь павутинку панчішок — «газвок» ніжно рожевіють круглі колінця, а над ними привабливе crescendo обтягнених тою ж таки павутинкою стегон, які, нарешті ховаються від ока глядача під надто короткою спідничкою. О, ця спідничка! Не подумайте (боронь, Боже!), що вона така коротка через те, що дамі

забрало матерії! Зовсім не тому! Здалеку видно, що спідничку підшито тою таки самою матерією, спеціально-загнутою на яких 10—12 сантиметрів. Отже, при бажанні спідничка могла б бути на 10 сантиметрів довшою і прикрити оте crescendo стегон над колінцями. Але річ у тім, що пошито цю спідничку зі спеціальним наміром показувати всім зацікавленим опуклу округлість колінець спереду, вгнуту округлість підколінних ямочок іззаду та ще й кілька сантиметрів над ними. Спідничка має обмежувати погляд глядача на межі пристойности. Зрозуміла річ, що в різних дам ця межа проходить на різних рівнях. У цієї дами вона проходить надто високо над колінами...

Офіцер уперто розглядає ніжки. Здається, він зовсім забув про те, що в його приемної vis-a-vis є ще й обличчя. Вся увага офіцера належить ніжкам. Зловивши цей погляд, дама щохвилини робить жест ручкою, аби ту спідничку потягнути вниз, аби її (неслухняну!) привести до кращого порядку. Безсилий жест і марні намагання! Спідничка вперто тримається притаманного їй рівня, а безсилий жест, показуючи оздоблені перстнями пальчики, без слів промовляє: «Боже мій, хіба ж я винна?!? Ви ж самі бачите, що я сумлінно роблю все від мене залежне, щоб заховати від вашого нескромного погляду красу моїх ніжок! А ви, як на зло, дивитесь! Ой не дивіться! Благаю Вас, не дивіться!»

І, мабуть, саме тому офіцер ще з більшою цікавістю розглядає ніжки і навіть усміхається, поблискуючи золотом передніх зубів. Обидва пасажири зони для Übermenschen (Deutsche und... Verbündete) так захоплені своїми емоціями, що не звертають найменшої уваги на спресований під високим коефіцієнтом тиснення люд, що їде поруч із ними, лише по той бік залізного ланцюга. Вони просто не бачать цього люду. Вони не чують його зойків, крику та сварок. Нічого дивного! Хіба ж ми завжди бачимо і чуємо, як поруч із нами реве худоба?!?

Гриць так задивився на „Deutsche und... Verbündete“, що навіть і не опам'ятався, як трамвай раптом зупинився проти базару...

— Краківський Пляц! — вигукнув кондуктор.

Ця зупинка брутально обірвала нитку Грицевих спостережень.

Львівський головний базар! Ось він! Гляньте на нього! В роках німецької окупації він зробився місцем концентрації значно більших мас людей, ніж було це в нормальній передвоєнний час. Увесь неприналежний до панівної нації люд, не маючи змоги придбати собі нормально харчі, одят, взуття та речі широкого вжитку*), шукав можливостей знайти це все на базарі. Саме тому не лише харчі, а все потрібне людині продавалося, купувалося й вимінювалося на так званім «пляцу». Зрозуміла річ, що і харчі, і крам, і недоноски раніше ніж потрапити до рук споживача, проходили через руки численної армії спекулянтів, які замінили собою товаропровідну мережу торговельних підприємств. Отже, за німців «Краківський пляц» був центром найбільшого скупчення людей, найбільш напруженого й нервового пульсування життя... Без перебільшення можна сказати, що «Краківський Пляц» був серцем Львова.

І ось саме біля цього серця трамвай ч. 10 рішуче зупинився. «Краківський Пляц»! Під впливом цих двох магічних слів у сконденсованому тісті Untermenschen счинився внутрішній рух, а за хвилину воно вже бродило, і кожна його молекула була в русі. Одні прагнули вийти, бо вони вже доїхали до мети своєї подорожі, а другі стояли їм на перешкоді, заповнюючи прохід між лавками та утворюючи корок при виході. Ці «другі» ні за що в світі не погоджувалися вийти назовні, щоб випустити «перших». Нема дурних! Кожний знав, що як опиниться за межами трамвая, то назад уже навряд чи влізе, і кожний беріг своє мукою здобує місце на цьому, обмеженому ланцюгом просторі задньої половини трамвая. Були ще й «треті», які товклися і метушилися, щоб захопити сидяче місце для дальшої їзди... Були ще й злодії, які у власних інтересах штучно збільшували тиск.

А тим часом зовні великий натовп уже тримав задній ганок трамвая в стані облоги. Сильніші вже вчепилися за поруччя, і вираз їхніх очей і облич свідчив про те, що в зуби дістане кожний, хто насмілиться так щасливо здобуту позицію порушити або оспорювати.

Грицеві треба було вийти з трамвая саме тут — «на пляцу», але силою нещасливих обставин він опинився в цупкім перстені тих, яким треба було їхати далі, і які не мали, де

*) Усе це продавалося в крамницях „Nur für Deutsche“, та на так звані Bezugschein-и, одержання яких було зв'язане з великими труднощами.

подітися з проходу. А ззаду ще дужче натискали: тісто бродило ще буйніше, — адже мусіло воно подолати спротив цього ненависного корка, що так уперто стояв на перешкоді до виходу, як та галушка в горлі. Під несамовитим тиском цих обмежених ланцюгом людей Гриць думав про те, що досить було б хоч на п'ять хвилин зняти цей осоружний ланцюг, як... потік розвантаження миттю поплив би через передній ганок, звільняючи місце потокові навантаження. Таким простим способом була б досягнена максимальна швидкість і одночасовість обох операцій, спокій, пристойність і культурність. Але... наперекір здоровому глуздові протилежно спрямовані потоки мали плисти через одні двері, — спочатку один, а пізніше другий, забираючи таким чином більше ніж подвійну кількість часу...

Ця зовсім зайво витрачувана кількість часу не раз уже притягала увагу Гриця, але глибше він задумався над нею саме сьогодні, терпеливо очікуючи, поки хвиля винесе його з трамвая геть... З практики добре знав, що таке змагання двох сил може тривати не одну і не дві хвилини, і що в інтересах збереження власних сил не слід нервуватись і метушитись. Вийти з трамвая не можна, — отже, він почекав, поки його «винесуть»... А тим часом думки його снувалися далі.

Кожний трамвай і на кожній зупинці втрачає якусь кількість зайвих хвилин. Якщо пересічну кількість цих зайво витрачених на кожній зупинці хвилин помножити на кількість зупинок усіх трамвайних маршрутів міста Львова за один день, то загальна втрата часу буде, напевно, переконливою. Такі методи їзди знижують коефіцієнт корисної дії трамвайного парку і шкідливо відбиваються на господарстві й житті міста в цілому, щодня спричиняючи безліч спізнень на роботу, безліч втрачених справ, грошей, інтересів, людських годин, здоров'я і нервів. А в той же час усім відомо, що німці добрі й дуже оцадні господарі. У чому ж тут річ?!? Чому, господарюючи на власну руку в далекому від лінії фронту Львові, вони ще й досі не додумалися знімати ланцюг хоча б на час зупинок масового навантажування й розвантажування?

Тут нитка Грицевих думок урвалася... Сконденсоване під великим тисненням тісто зашуміло, загойдалося, закипіло... Два, а може й три гудзики від Грицевого плаща з силою відірвалися, і чиясь рука почала нишпорити в його кишені.

— Тримайте злодія! — на все горло вигукнув Гриць, але ніхто не звернув жодної уваги на його крик... Ніхто навіть

і не чув того крику, бо він, висмикнувшись на якусь мить на поверхню, зразу ж таки й потонув у бурхливому морі зойків, вигуків, розпачливого крику, вереску жінок і лайки. А сам Гриць бомбою вилетів із трамвая надвір і ледве втримався на ногах, щоб не впасти. Людське тісто, подолавши, нарешті, спротив корка, буйною хвилею виливалося з тісних, обмежених ланцюгом берегів...

Біля самих східців лежала та сама бабуся, що тримала кошика з молоком на Грицевій голові, а поруч біліла калюжа розлитого молока, вилискувалися шматки розбитого скляного посуду. На стогін бабусі ніхто уваги не звертав, але оскільки вона могла заваджати процесові навантажування, якого так напружено очікував натовп, то на адресу старої раз-у-раз летіли уривчасті слова: «Уцекай пані! Уцекай пані!»

Стогнучи і лаючись, стара з труднощами підвелася і, взявши порожній мокрий кошик, попленталася кудись убік, геть від натовпу...

Спітнілий, пригноблений і приголомшений щойно одержаними стусанами, Гриць стояв трошки осторонь від натовпу, уважно обмацуючи всі свої кишені... На щастя, все було ціле! Злодій засунув свою руку не до тої кишені, де лежали гроші й документи. Заспокоївшись і глибоко зідхнувши, Гриць витяг хусточку і витер рясні краплини поту з чола, щік, і шиї... Він знову спостерігав, і його уважні зеленкувато-сірі очі відбивали процес глибоко-захованого думання... Ось вилетіла стрімголов пара закоханих, а ось і худорлява, з гордим обличчям полька... Вилетівши слідом за високим селянином кулею, вона про щось, захлинаючись, кричала, але... хто слухав і хто чув її лементу?

Нарешті, важкі роди розвантажування закінчились, і почався процес навантажування. З якою ж озвірілою злобою кинувся натовп у наступ на трамвай-фортецю! Скільки спотворених жадобю облич! Скільки зойків, вигуків, лайки і стусанів! Ось молодий, обізнаний у справах боксу парубійко «вліпив» ліктем у груди старій жінці, а коли вона поточилась, то він переможно зайняв її позицію — ближче до входу в трамвай. Ось кремезний панок з одвертою брутальністю відкинув набік худорлявого, сивого, похилого пана в окулярах... Брязь! Це впали на брук окуляри, розлетівшись миготливим саявом дрібних, як іскри, порошинок... Старий без окулярів не може йти вулицею: не бачить... Безпомічно тупцює дрібнесенькими тремтливими кроками на місці ката-

строфи, наступаючи ногою на рогову оправу... Кого це «обходить»?

Гриць стоїть у полоні своїх думок і спостережень. Збуджена думка не хоче й не може спинитися на половині дороги. Гриць думає і на чистім, високім чолі набігають зморшки: він шукає чогось... Може... відповіді?!? Хто зна? У всякім разі він повільно переводить уважний погляд своїх зеленкувато-сірих очей на вікна передньої половини трамвая. Там він бачить на підвіконні одного з відчинених вікон велику чоловічу руку з білими випещеними пальцями й перстеньми на них. Та рука тримає згорнений вдвоє часопис, з верхньої частини якого прямо в душу Грицеві дивляться великим шрифтом надруковані два слова: „**Neues Europa**”.

Ось вона — «Нова Європа»! І Гриць знову повертається очима до заднього ґанку трамвая, де в божевільнім напруженні сил за своє право на „Lebensraum” змагаються люди не-німецьких національностей. Змагаючись за жалюгідне право стояти на одній нозі, вони — в розпачі за своє злиденне життя, за свою потоптану людську гідність **самі себе вишищують**, спрямовуючи свою, ненавистю насичену енергію не на гнобителя, а на інших пригноблених.

Мабуть, саме так і має бути в «Новій Європі», бо і „Deutsche“ і „Verbündete“, як видно, цілком задоволені з видовища. Ось вони обоє розглядають процес навантажування задньої половини трамвая, стоячи поруч біля вікна... Очевидно, це приємне видовище дало їм нагоду познайомитись, бо дама щебече, поблискуючи очима, а офіцер усміхається, фіксуючи очима тих, що бубликами висять на поруччях заднього ґанку.

Трамвай ч. 10 рушає з місця. Висунувши свою горду голову назовні, офіцер з неприхованою цікавістю спостерігає висячий клубок живого людського м'яса, яке, навіть і в висячому стані, не перестає кричати, лаятись і змагатись... Молода дама й собі випнулася із берегів вікна, показуючи своє фарбоване личко ляльки і капелюшок пташиного гнізда... Вона сміялась... Перлини того сміху жіночого були тяжкі й чорні, а падаючи вниз — на брук, вони не розбивались...

Супроводжений задрісними поглядами «залишенців», трамвай ч. 10 зник, забравши з собою немолодого вже німецького офіцера, молоду ще даму в надто короткій спідничці, два Грицевих гудзики і всіх переможців у боротьбі за „Lebensraum”. Лишилися самі переможені: сліпий дідок без

окулярів, сива жінка — з вигляду вчителька, якийсь музикант зі скрипкою під пахою, якась вагітна чорнявка з милим інтелігентним обличчям, якась панна з нотами, чиясь стара мати...

Вдивляючись у виснажені, здебільшого, інтелігентні обличчя цих переможених, Гриць обмацував дві неправильної форми дірки на своєму плащі... Гудзики Галя попришивала кріпко, і тому їх вирвано було «з м'ясом», як кажуть у Львові. З обох дірок вилазила назовні біла вата, і Гриць намагався якнайглибше заховати пошкоджену полу плаща під захист непошкодженної, яку він примушений був підтримувати рукою, бо шпильки, розуміється, не було...

А тим часом натовп претендентів на подорожування в задній половині трамвая з кожною хвилиною збільшується: з «плящу» підходять численні спекулянти, специфічно-базарні типи, якісь підозрілі парубійки, якісь «пані» напідпитку, якісь «пані» невизначених професій... І все це чекає трамвая, і за всім цим спостерігає Гриць, забувши про власні справи... Сьогодні Гриць думає так наполегливо, як ніколи раніш.

І раптом... рух, штовханина, метушня... До зупинки стрілою мчить черговий трамвай ч. 10, обвішаний людьми довкола заднього ганку. Облога, крики, зойки, плач дітей і вереск жінок. Страшні роди розвантажування і бій на підступах до трамвая-фортеці, в якій знову перемагають обізнані в справах боксу й фізично-найсильніші, в якій знову переможеними залишаються власники інтелігентних облич, сивий сліпий дідок і чиясь стара мати...

У «Новій Європі», де мозком і душею мають бути німці, інтелігенція всіх не-німецьких народів нікому непотрібна, вона має вимерти в боротьбі за своє право на місце під сонцем. Її не замінить ніхто, бо згідно з пляном «Нової Європи», інтелігенція з не-німців продукуватись не буде» — усе це з яскравістю блискавки усвідомлює собі Гриць і, ставши навшпильках, зазирає до передньої половини трамвая. Там сидить молоденький, років 23-х офіцер з червоним, як калина, обличчям і з рудим, як у кльовна волоссям...

Чи це не сон?!? До німецького переділу через передній ганок несміливо заходить якась звичайна років 30-ти жінка. Її обличчя — з воску, її щоки — запалі, її очі благають, її руки — теж з воску і тремтять ледь помітно... Вона заходить і сідає на крайчику лавки... Боязко сідає...

Що ж далі буде? Гриць, напинаючись навшпиньках, ще з більшим зацікавленням заглядає до середини німецького переділу. Він бачить, як рум'яний офіцер, різко підводиться і, наблизившись до жінки, звертається до неї з якимось запитанням. Гриць виразно бачить надуте червоне обличчя, піднесені догори трикутники рудуватих брів, але про що саме німець питає, і що відповідає йому жінка, він не чує, бо поруч відбувається галасливий процес навантажування, а вікна зачинені. Не бачить він також і обличчя жінки, бо вона сидить до нього спиною.

Ось у руках молодика опинився якийсь документ, якого подала йому жінка.

Недбалим оком схопивши за мить єдину весь зміст того документа, молодик шпурляє його в обличчя жінки і кричить пронизливо-верескливим юнацьким тенорком:

— Heraus!

Жінка підводиться. Ховаючи документ, вона продовжує ще щось пояснювати, повернувшись до Гриця в профіль.

— Heraus! — захлинаючись, вигукує офіцер, показуючи рукою на двері: — Weg!

Жінка слухняно прямує на ганок. Якусь коротесеньку мить молодик з-під лоба дивиться їй у спину: вагається... І раптом, вискочивши ї собі на ганок, нагороджує жінку таким «молодецьким» стусаном у спину, що вона, втративши рівновагу, з розгоном вилітає назовні. Їй щастить вчасно вхопитися рукою за поруччя, і тільки тому вона не падає.

Ще хвилинка, і її оточує цупкий перстень цікавих.

— Пані зварйовала?!?

— Я... щойно по операції, сьогодні з лікарні вийшла, — відповідає по-українському жінка: — Я думала, що, показавши документ з лікарні, я зможу проїхати до двірця в німецькому переділі...

Трамвай рушає з місця з тисячами людьми на задньому ганку, з молодим німецьким офіцером — в отворі переднього ганку. На якусь мить його очі зустрічаються з очима жінки і з очима натовпу, що цупко схопив нещасливу в самий центр свого перстень, в самий центр своєї уваги...

Але швидко випаровує увага натовпу: цікавість до цієї нещасливої погасає, як той сірник... чирк, і... нема! За пару хвилин жінка стоїть осяяна ласкавим промінням лютневого сонця самотня й спустошена, вся в чорному, з восковим обличчям мерця...

І тоді до неї наближається Гриць.

— Пані — українка?

— Так! Сільська вчителька... Я вже маю квиток, щоб їхати додому... Але, як мені до двірця... не знаю...

Жестом руки Гриць спиняє фіякра; хвилева розмова з візником, пара асигнацій, переданих з одної руки в другу і... обоє чемно допомагають жінці всісти.

— Прошу дати мені Вашу адресу, Ваше ім'я... я... я... я дуже вдячна... я віддам, як тільки видужаю! Я ніколи не забуду!

— Бажаю пані якнайскорше видужати! — каже Гриць: — А борг цей... віддайте тій **нашій** людині, що буде потребувати так, як сьогодні потребувала пані...

— Масло, масло, масло! — притишеним півголосом промовляє сама до себе пристойно вдягнена полька років 35-ти, ідучи повільним кроком крізь натовп уздовж базарної вулички: — Масло, масло, масло!

В її руках маленька дамська торбиночка, і зовсім незрозуміло, про яке масло вона деклямує, бо ж для кожного ясно, що масла в неї нема... Але... простежмо за нею! Ось вона, пройшовши всю вуличку вздовж, знову обертається назад, щоб вимірювати своїми кроками той самий шлях, лише в протилежному напрямку, деклямуючи невтомно: — Масло, масло, масло!

Якийсь добродій поважних літ, із шапкою, зсунутою на саму потилицю, метушливо чимчикує цією ж такою самою вуличкою туди й сюди і, нашорошено озираючись довкола, час від часу вимовляє застудженим басом:

— Вудка, вудка, вудка!

— Цукер, цукер, цукер! — молоді й задьористо деклямує молоденька дівчинка-блондинка, ідучи за добродієм поважних літ слідом.

— Монка, монка, монка! — шамкає беззубим шепотом зовсім стара, бідно-вдягнена жінка, повільно посуваючись у натовпі молодій дівчині назустріч.

— Слоніна, слоніна, слоніна!

— Сахарина, сахарина, сахарина!

Усе це зміщується до купи в один неголосний, але настирливий бджолиний гомін. Ні масла, ні горілки, ні сахарини, ні муки, ні цукру ви тут за жодні гроші не побачите. Їх просто нема. Є лише люди, які товчуться тут невтомно, і кожний говорить щось до себе, а коли хочете знати, що саме, то

прислухайтеся до цих божевільних декляматорів, і тоді почувете, у кого, яка «ідея-фікс»: у кого «монка», а в кого «вудка»... Але всі без винятку збожеволіли на... харчах, — отже, маєте нагоду спостерігати цікавий з медичинської точки погляду «казус» масової психози.

— Бомби лецон! Бомби лецон! — ці слова, як вітер... хто їх вигукує, — невідомо; але вплив їх дорівнює бомбам, дарма, що Львова покищо не бомбардують...

Усіх декляматорів, неначе по команді, охоплює тривога: вони, спинивши своє бурмотіння, тікають, хто-куди. Їх всмоктують довкільні, рясно залюднені простори «Краківського Пляцу», їх ковтають ворота, хвіртки й двері будинків, і вуличка вмить стає порожньою. Так тікають миші від kota. Лише селянка з чималим мішечком на плечах і торбиною в руках мотається туди й сюди, безпорадно перебігаючи з лівого боку вулички на правий і назад. А тим часом з обох кінців вулички в напрямку до середини наближаються гестапівці: по два з кожного боку.

— Halt! — це до селянки.

Вони зазирають за ворота й двері будинків і час від часу когось звідти висмикують: якусь гарну дівчину з рюкзаком на плечах, якогось замурзаного парубійка, якусь зовсім уже стару паню з кошачком...

Забравши з собою всіх зловлених, гестапівці зникають з виднокола, а декляматори один за одним починають вилазити з таємничих нор «Краківського Пляцу», починають випливати з бурхливих хвиль базарного моря, знову заповнюючи «свою» територію невпинним маячінням туди й сюди, метушинею і бурмотінням... Масло, слоніна й цукер, келбаси, сахарина й вудка, — усе це знову змішується в один, настирливий своєю одноманітністю хаос божевільних, що говорять самі до себе. Мовчазних постатей тут нема: всі щось говорять...

Ось іде високий з хвилястою чуприною пан, пильно вглядаючись, чуїно прислухуючись. Він щось трохи незграбно притримує одну полу свого плаща рукою, просунувши крізь порожню петлю палець, але поза тим він виглядає цілком пристойно: у нього свіже, сьогодні поголене обличчя, гарноокреслений профіль і зеленкувато-сірі уважні очі. У нього майже зовсім новий іще плащ і незношені черевики. Він нібито з іншої планети і на цій вуличці відчуває себе випадковим гостем, але він теж щось бубонить собі під ніс:

— Кто ма масло? Кто ма масло?

— Масло, масло, масло! Я мам масло!

Нарешті! Покупець знайшов продавця, і обоє приємно заскочені! Ви ж подумайте! Яка «надзвичайна» зустріч! Обоє тікають від людського ока під захист сусідніх воріт: вона дрібнесенько тупотить вперед, а він за нею... Опинившись за ворітьми, вона озирається довкола, і... з глибини своєї пристойної торбиночки виймає не менш пристойний, загорнений у пергаменований папірець малесенький пакуночок. Це — 10 дека масла... Пані виймає ножичка, розгортає папірець і дає панові покуштувати... Якщо панові забагато 10 дека, то вона має й 5... з розрахунку 250 злотих за кіло... Прошу дуже! Пан, здається, вагається... Пані робить квасну міну і готова вже сховати свій скарб назад до торбиночки... Коли раптом... пан каже, що, як по «240» за кіло, то він купив би два кіла...

— Що?!? — пані навіть поперхнулася від несподіванки, а її блакитні очі вмить загорілися. Такий покупець — велика риба! Щоб продати два кіло, бідна пані мусить і в дощ, і в мороз цілими годинами мотатися туди й сюди, деклямуючи «Масло, масло, масло!» А тут раптом в одні руки — два кіла. Добре! За 480 — вона згодна, і вона додає до своєї згоди ще й одну з найчарівніших усмішок з числа тих, на які вона здібна. Прошу дуже! Вона пропонує панові пройтися з нею вдвох за «пару кроків» від базару. Це зовсім близько, нехай пан не турбується.

Пан не турбується: масло посмакувало йому добре, він хоче зробити собі запас на чорну годину, і чорна ціна його не лякає. Він уже до всього звик, і ніщо не дивує його. Щоб купити два кіла масла, треба залишити територію базару й піти з цією жінкою туди, куди вона його поведе... Він усе розуміє: хто ж би справді тримав при собі на базарі такий скарб, як два кіла масла?!? Таку дурницю могла б зробити тільки якась недосвідчена в цих справах селянка, ну і, розуміється, відразу потрапила б «на поліцію», а масло забрали б гестапівці. Тепер на базарі кожний продавець масла тримає при собі лише 2—3 пакуночки по 10 дека, а більші кількості, як правило, зберігаються десь недалеко від базару — в помешканні родичів, приятелів або знайомих. Така лінія поведінки рятує продавця від грабунку з боку гестапівців: якщо, скажемо, трапилася б така неприємність, що пані опинилася б у руках гестапівця, то вона завжди вийде сухою з води: мовляв, я ніколи не торгую маслом, а цих 20 дека, що знайдено в моїй торбиночці, я собі для власного вжитку ку-

пила. Якщо ж гестапівець забере масло собі, то... лише 20 дека. Нехай ним подавиться!

Усе це пані залюбки розказує панові, прямуючи з ним якоюсь бічною вуличкою кудись... за «пару кроків». Це дуже близько! Нехай пан не турбується.

Але пан не турбується: він знає, що за два кіла масла варто 480 злотих заплатити, ще й пройтися кварталів шість туди й назад. Два кіла масла — великий скарб!

Виявилось, що пані була дуже балакуча й до всього цікава жінка. Не минуло й п'яти хвилин, як вона почала вводити пана в курс свого життя, усміхаючись якнаймиліше, граючи блакитними очима й запевняючи, що вона від першої хвилини їхнього сьгоднішнього знайомства відчула до нього повне довір'я. Вона працює, як «дозорцова»*), вона має «менжа», але він покинув її, і, щоб сьак-так прожити, вона продає масло і в себе в будинку, і на базарі, коли має час. А привозить те масло один хлопець уночі й продає їй гуртом. Передминулого тижня гестапівці на дворці зробили ревізію, і все масло від бідного хлопа забрали... Але «що їй то обходить»?

Розглядаючи свого покушця критичним оком збоку, пані раптом питає:

— Пан, певно, неодружений?

— А чому пані так здається?

— Бо пан ходить у плащі з видраними гудзиками, і нікому ті гудзики пришити.

— Пані дуже спостережлива. Але гудзики мої вирвано з м'ясом у трамваї дві години тому... Пані має щастя їздити трамваями?

Отак розмовляючи, ці двоє прямують навпростець через ту частину «Краківського Пляцу», де не-німці, вишикувавшись довжелезними рядами, терпеливо чекають покупців на свої недоноски. Одяг, взуття, незужиті куски матерії, інколи ненешені убрання, що їх одержано по *Bezugschein*-ax, різні речі хатнього вжитку, — все це демонструє свої принади привселюдно й зовсім одверто. Це не забороняється. Ланцюг, що обмежує норми й можливості споживання для не-німців, залишає цю маленьку щілинку незабороненою, і крізь неї гарячково пульсує життя. Кожен може продати свої черевки й купити собі сукню з чужого плеча, кожен може виміняти шило на швайку, а це багато важить у злиденному житті не-німців.

*) Наглядка за порядком у будинку.

Ще пара хвилин ходу, і наша «пара» минає так звану «стіну розстрілів». Це досить таки висока стіна якогось будинку, що виходить на майдан недалеко базару. Глуха стіна: без вікон і без дверей. Сіру одноманітність її холодного, мертвого тла порушують лише якісь застарілі реклами про найкращого гатунку шоколяду й вино, які ще років сорок тому прип'ято вгорі... А внизу місцева німецька влада сподобала собі влаштувати час від часу «повчальні» привселюдні вистави, ставлячи під цю стіну так званих «бандитів» і закладників та розстрілюючи їх перед обличчям численного натовпу: мовляв, таке буде кожному, хто переступить за межі, точно визначені ланцюгом. Ця стіна заслужила собі на таку виключну увагу з боку німецького командування, мабуть, саме тому, що стоїть вона справді дуже сценічно на підступах до «Краківського Пляцу», — отже, великий натовп глядачів завжди забезпечений.

Наближаючись до вулиці, що з нею межує «стіна розстрілів», нетерпеливий претендент на два кіла масла питає тоскно:

— Далеко ще?

— О, ні, ні! Якихнебудь два кроки! Нехай пан не турбується! Ось тільки зараз їм треба перейти через дорогу на той бік вулиці.

Що це? У прозорім повітрі лютого передвечір'я чується тупотіння тисяч ніг об асфальт... Воно наближається. Мабуть, іде через місто німецька військова частина і зараз заспіває... Яке до цього діло нашій «парі», що прагне якнайшвидше досягнути затаємниченої схованки масла? Їх це «не обходить». Вони навіть не зауважують, що тупотіння тисяч людських ніг не є ритмічне, що воно — безладне.

Гриць спускає свою праву ногу з пішоходу на брук і вже готовий перейти разом зі своєю дамою на той бік вулиці, коли раптом з-за рогу, неначе горіхи з великого мішка, нестримним потоком виллялася сіра маса брудного обшарпаного люду, що вмить заповнив собою весь простір бруку, насичуючи повітря безладним тисячоногим тупотінням і тисячоголосим гомоном. Це були виключно чоловіки, і всі вони бігли. Спереду, з правого й з лівого боку їх колону обмежував живий ланцюг з озброєних німецьких вартових. Усі вони голосно кричали й лаялись по-німецькому, підганяючи людей бігти ще швидше, дарма, що самі ледве встигали за натовпом. Мабуть, такий був наказ...

Гриць забрав свою праву ногу з бруку назад на пішоход і завмер, споглядаючи. Він миттю пригадав собі, що останніми тижнями, повертаючись з роботи додому, він не раз бачив подібних людей у «скотських» вагонах довжелезних потягів, які мчали через той залізничний міст, що недалеко від гетто. Але зблизька таких нещасливих він ще ніколи не бачив. Хто вони? Звідки? За що покарані? Куди їх женуть?

Гриць дивиться, вдивляється, йому мерехтить в очах, і він ніяк не може схопити окремих облич... Йому починає здаватися, що всі ці люди мають одно — для всіх однакове обличчя. Воно глинясто-сірого кольору, заросле, як у дикуна, з випнутими вилицями, загостреними носами й блаґальними, голодними й переляканими очима. Голод, утома й страх, — ось три почуття, які, взаємно переплітаючись, кладуть своє специфічне й безнадійно-гнітюче тавро на весь натовп...

На вулиці завмерло життя: хто, куди йшов, — спинився і, забувши про мету власних кроків, перетворився в зір, завмер, остовпів... Таких остовпілих зібралось чимало і на правому, і на лівому боці вулиці. Усі стояли мовчки. Усі розмови принишкли, усі справи забулись...

А натовп нещасливих усе біг і біг, заповнюючи повітря тисячоногим тупотінням, тисячоголосим гомоном... Ретельні погоничі в зелено-синіх уніформах стусанами й лайкою підганяли відсталих... Спраглі, блаґальні очі на зарослих обличчях мерців, обшарпаний, нужденний одяг, стоптані черевики або юхтові чоботи, нужденні торбинки на плечах, — усе це мерехтіло, як сніг у завірюху, усе це крутилося в якомусь п'яному калейдоскопі вражень, і все це не давало жодної можливості скупчити свою увагу або думку... І було цього забагато... І мало це явище одно — страшне, неповторне й незабутнє обличчя...

Минуло кілька довгих хвилин, поки Гриць спромігся відірвати свої очі від мерехтливого гону натовпу і... глянув ліворуч — туди, куди плив натовп: «голова» колони вже зникала з поля його зору, і вся вулиця була заллята сірим людом. Тоді Гриць глянув праворуч, — туди, звідки плив цей натовп: море рухливих голів, а з-за повороту вулиці, неначе горіхи з великого мішка, сиплються все нові й нові людські голови. Боже мій! Скільки ж їх?!?

Саме в цій хвилині юнацький голос, покриваючи тупотіння й гомін натовпу, вигукнув:

— Хліба!

У цю ж таки мить глядачі немов би від сну прокинулися. Зовні здавалося, що вони саме цієї команди й чекали. Жінки, одна одну випереджуючи, полізли до своїх кошичків і, розламуючи хліб на шматки, кидали їх у натовп через голови погоничів, обминаючи таким чином ланцюг охорони. І з правого, і з лівого боку хлібний дощ посипався в натовп.

Назустріч кожному шматкові простягалися десятки рук. Молоді й звинні ловили хліб у повітрі. Кожний шматок хліба, що впав на брук, миттю ставав об'єктом найжорстокішої бійки кількох: його рвали, ламали, видирали один у одного і тут же ковтали, не розжувавши... Рух натовпу спинився, і марні були зусилля погоничів навести порядок: їх лайки ніхто не чув, їх стусанів ніхто не боявся: **голод переміг страх.**

Рух натовпу відновився сам собою лише тоді, коли всі шматки й шматочки, що впали на брук, було розхватоно...

Перед очима Гриця плили нові хвилі голодних, які раз-у-раз вигукували «Хліба!», але запас хліба в кошиках глядачів вичерпався, і лише час від часу в повітрі пролітав шматочок, до якого тягнулися десятки тремтячих рук.

— Хліба! Хліба!

Боже мій! Та ж перед виходом з дому Галя дала йому дві скибки хліба та ще й з мармелядою! І як він раніше про це не згадав?!? Ось він — хліб з мармелядою! Є! **Кому ж і як його дати? Не кинути, а дати. Кому?!?**

Зеленкувато-сірі очі Гриця вигребущо вглядаються в гущу мерехтливого натовпу. Тепер він уже почав відрізняти обличчя і вік окремих людей. Онде біжить молодий селянин, а поруч із ним, напружуючи рештки сил, знеможено перебирає ногами сивий інтелігент років 55: мабуть учитель. А онде лисий, як коліно, чолов'яга зловив на лету шматочок хліба: цей — напевно, бухгалтер... Кому ж дати?!?

А тим часом... між глядачами і натовпом встановлюється духовий контакт.

— Люди! Хто ви? — вигукує несподівано дівочий голос, дзвінкий і свіжий, як весна. Тей голос струною розрізує гомін, перемагає тупотіння тисяч ніг і кожному до серця доходить...

— Ми — українці! Українці! — загули їй у відповідь басы, баритони і тенори.

— Звідки ви? — це вже питала чиясь мати: голос був старечий, тремтливий, материнський і теплий.

— З Київщини! З Житомира! Вінниці! Проскурова, Миколаєва, Черкас . . . — десятки охочих голосів відповіли старій. Відповіли, біжучи . . . зникаючи з очей назавжди. На їх місці з'являлися інші: біжучи, вони теж вигукували, звідки вони, називаючи десятки всім відомих міст і місцевостей Східньої України.

— Вся Україна тут! — вигукує молодий хлопець, з вигляду учень старшої класи.

Ці три слова гострими цвяхами вриваються в мозок і душу Гриця, і він сам собі повторює їх . . . А може й брат тут? Ні, ні . . . Його тут нема. Він — на советській каторзі, якщо . . . якщо живий іще.

Гриць виймає з кишені хліб з мармелядою, поправляє на нім папір і пригтовляється дати. **Не кинути, а дати.** В цьому — велика різниця. І він знову вибирає очима, кому і як дати, щоб вартовий не бачив.

Натовп помітно рідшає. Перед очима втомлених цим видовищем глядачів дефілює хвіст колони, обмежений ланцюгом погоничів у зелено-синіх уніформах. У хвості плентаються ледви живі «доходяги», — старі й хворі, яким уже байдуже і до стусанів і до прокльонів погоничів; бігти вони вже однаково не можуть! Це нещасливі з нещасливих, це — смертники . . . І саме їм ніхто вже не кидає хліба, бо ніхто не має його.

Зеленкуваті-сірі уважні очі Гриця зупиняються на обличчі чоловіка в обшарпаному плащі й окулярах, що перемагаючи біль, ледве тягнеться крайнім у передостанньому ряді, шкутильгаючи на праву ногу.

Йому! — з цілковитою категоричністю вирішує Гриць. На щастя, й вартового близько нема: кудись зник на хвилинку. Гриць рішуче переступає поріжок пішогоду, і ось він уже біля чоловіка в окулярах.

— Прошу, візьміть собі! Це хліб з мармелядою!

Чоловік в окулярах спиняється, кліпає очима: не вірить . . .

— Дякую! — вимовляє хрипко і, схопивши хліб, розгортає рвучко, рве папір, хвилюється. Відкусивши, ковтає нерозжоване, кашляє, захлинається . . .

А Гриць іде поруч, спостерігаючи. Яке щастя, що нема найближчого вартового! Було б іще краще, якби він кудись провалився!

— Скажіть мені **правду**, чому й куди вас женуть? І... хто ви?

— Я — електротехнік з Житомирщини. А женуть нас... Ну, хіба ж ви самі не знаєте, що німці перед остаточним відступом з тої чи іншої місцевости забирають рештки українського хліба, скота і... людей?!? Чоловіків від 16-ти до 55 років, — додає він по павзі, яку використав для того, щоб ще раз відкусити й проковтнути хліба! — Це, бачите, щоб ворог нас для своєї армії не забрав. Те ж самісіньке перед відступом і большевики робили, тільки вони гнали нашого брата на схід, а німці женуть на захід. А куди саме, — не кажуть. Я, бачите, стер собі ногу до пухирів, і тепер не знаю, що зі мною далі буде: не можу йти!

«Отже», — думає Гриць: — «коли німці відступатимуть зі Львова, вони візьмуть і мене... Візьмуть і гнатимуть леджеживого, голодного, обшарпаного, зарослого й немитого. А що тоді станеться з Галею і з Ромцьом?!?»

— Ви одружені? — питає Гриць свого нового знайомого.

— Так! Маю дружину й синка маленького...

Тоді Гриць ще уважніше вдивляється в це сіре обличчя, в ці мукою розширені карі очі, в зарослі густою щетиною щоки... І раптом перебігає очима на ноги...

— Взуття у пана в неможливному стані! Тому й ногу стерли. Ось, прошу взяти собі ці гроші й купити за них порядні черевики, — і Гриць віддає нещасливому половину грошей, призначених на масло.

Це бачать усі ті, що йдуть в останньому ряді колони. Вони дивляться благальними очима, але не просять. Мовчать.

Тоді Гриць мовчки роздає їм решту своїх грошей: на щастя, є дрібніші купюри! Він хвилюється. Він хотів би багато сказати цим людям, але слів нема. Є дія.

Чиясь брутальна рука відволікає Гриця геть із натовпу. Чийсь голос брутальний лає його по-німецькому. Йому бай-дуже. Довгим, прощальним поглядом дивиться він у спину цих смертників з України. Він чує звернене до нього «Дякуємо!» доброго десятка голосів, бачить обернені назад — до нього спрямовані, зворушені обличчя і махає їм рукою... Електротехнік з Житомирщини, діставши тумака в спину, прискакує на одній нозі, роблячи останні зусилля, щоб посуватися вперед.

— Прощу пана, тепер саме час, щоб перейти вулицю! —

Звертається до нього по-польськи якась досить пристойно вдягнена пані років 35-ти: — Куди пан утік від мене? Я мусила пана шукати і ледве знайшла. Ходітьте!

Гриць дивиться в чужі блакитні очі й ніяк не може пригадати, де він ці очі бачив.

— Перепрошую... Що пані потребує?

— Як то «що я потребую»?!! — з в'їдливою іронією імітує його пані: — То пан потребує два кіла масла, а я його маю.

— Масла?!?

Пані «денервується»: що пан дурня з себе робить?!? А може пан справді «зварйовал»? Та ж пан обіцяв купити в неї два кіла масла! Та ж вона для пана покинула «пляц», втратила час та евентуальних покупців! Та ж вона для пана стоїть тут ось уже цілу годину, очікуючи, поки заберуть її з дороги це бидло! А тепер, прошу дуже, пан дивиться на неї так, неначебто ніколи її не бачив. Щось такого!

Щодо «бидла», шановна пані, то ви краще пошукайте його біля себе на «Краківськiм Пляцу»! А щодо масла, то я, на жаль, не можу його в пані купити, бо гроші я віддав тим людям, яких пані щойно назвала «бидлом».

— То мене ніц не обходить! — верескливо вигукує пані. Вона твердить, що пан з дірами на плащі спричинив їй грошеві втрати, вона «денервується», а з гоном хвилин входить у раж і починає сипати сто слів за одну хвилину, бризкати слиною і лаятись.

Гриць мовчить, з цікавістю спостерігаючи: де поділася показна пристойність цієї польки?!? Вона вже готова вчепитися панові в чуприну, порохувати йому зуби або навіть обілляти його сірчаним квасом... Нехай «пан з дірами» не забуває про те, що вона не є якась «перша-ліпша», а «пані дозорцова» і має приятелів «на поліції».

А довкола збирається натовп цікавих.

— Тільки без лайки і погроз! — холодно відрізує Гриць: — Скільки часу пані загаяла для мене?

— Дві години.

— То щось трошки забагато! — (швидкий погляд на ручного годинника). Але годину й 10 хвилин — так! — з цими словами Гриць витрущує всі свої кишені й підраховує свої гроші: — Двадцять, двадцять п'ять, тридцять! Десять злотих я лишаю собі, а двадцять даю пані. Прошу їх взяти собі, а мені дати спокій!

Пані бере гроші й дає спокій. Гриць іде геть. Натовп розходиться.

Боже мій милий! Де ж ти так довго ходиш?!? Та ж бійся Бога, Грицю, тебе цілих шість годин дома нема! А нині якраз гарна картина в кіні, і я так хотіла з тобою піти! — такими слесвами зустріла Галя Гриця і, не почувши жодної відповіді, додала: — Чи ж ти, принаймні, масла купив?!? А шоколяди для Ромця?

Павза. Гриць мовчки роздягає плаща.

— Я дуже голодний, Галю! Дай мені з'їсти щось!

— Аж такий дуже голодний?!? А хліб з мармелядою?

— Я, Галюню, не з'їв хліба з мармелядою, я не купив масла і витратив усі гроші, а на плащі моїм забракло двох гудзиків. Але шоколяди для Ромця я приніс. Ось вона!

— ?!? — Галині милі оченята випромінюють цілий каскад питальників, окличників, і, здається, докоряють.

— Де Ромцьо?

— Спить.

Під час вечері Гриць розказує Галі дещо з того, що він бачив, чув, пережив і передумав за цих шість годин.

По вечері Галя збирається мити посуд.

— Залиш це, Галю, і йди до мене! Я потребую говорити з тобою! — щось виключне, щось небуденне бринить у цих неначебно буденних словах і тоні Гриця.

Чи не тому Галя так слухняно покидає посуд і так поспішає виконати прохання чоловіка?

Поклавши її голівку собі на плече, Гриць мовчить: може, він не наважується покласти на ці тендітні плечі тягар неминучости? Може, він думки синтезує? Може, вагається? Затишна настільна лампа під зеленим абажуром залишає софку в прозорій півтемряві. Стукотить годинник на Грицевій руці, невблаганно наближаючи рішучу хвилину: «так-так, так-так»...

— Слухай, Галюню!.. Большевики вивезли твого тата, большевики заслали на Печору мого брата Василя. Ми не сміємо забути цього! Певно, вони вже неживі обое... Як думаєш?

Павза. Лише годинник говорить над Галиним вушком про те, що хвилинка вже прийшла.

— Я не казав тобі до цього часу, що в 1939—40 роках, коли Львів був під большевиками, мене не раз викликали на

допит до НКВД... Останні два тижні їх господарювання я не ночував дома і переховувався то на селі, то у товаришів-студентів. Одної ночі за мною приходили, але не знайшли дома. Мене, Галю, тільки тому й не арештували, що не знайшли... А за пару днів вони вже й самі мусіли «удірать».

— Чому ж мені про це ніколи не оповідав?!?

— Не оповідав, бо не прийшов іще час! Сьогодні він прийшов, і ти, Галю, маєш про все знати. Отже, знай: ми «три і пів» — мусимо покинути власну хату, рідне місто і йти на чужину! Ми не лишимося тут, щоб іще раз дочекатися большевиків! Мусимо виїхати за всяку ціну і... негайно! Не треба чекати останнього тижня, коли німці проголосять офіційну евакуацію Львова! На початку березня ми вже маємо виїхати... Один Бог знає, чи повернемось коли назад.

Тривала, глибока павза. Лише годинник Гриця бадьоро топче шлях у майбутнє українській родині.

— Я мушу знати: чи схвалює таке рішення моя найдорожча?

— Так! Завтра я починаю готуватись до виїзду.

ЛИСТ

У скороченому варіанті це оповідання нагороджене II-ою премією на Літературному Конкурсі «Свободи» в липні — 1952 р.

— Покладіть жінку на стіл! — ці по-німецькому сказані слова бринять владно, уривчасто й гостро...

Дві сестри-черниці в дивовижно-настобурчених білих капшонах миттю виконують наказ...

О, як же нестерпно-холодно лежати в самій сорочці на мармуровому столі! Як боляче! Тисячами гострих, як жало, заноз уг'явся білий мармур у хребет і цупко тримає його в крижаних обіймах смерті... А може це не стіл, а крижано-холодне дно глибокої могили?!?

Як ріже очі сліпуча лямпа-павук, що звисає з білої, як недоторканий сніг, стелі саме над оцим ось мармуровим столом! Як дошкульно розрізує повітря, мозок і душу металево-прозорий брязкіт щойно вийнятих з окропу інструментів!

«Це ж для мене їх виварено! Для мене так сліпучо-ясно горить оця лямпа-павук! Для мене так ретельно дезинфікують руки лікарі, — отой старий-похмурий, що наказав покласти мене на стіл, і цей-ось молодий асистент із самовпевненим обличчям тевтона!» — думає пані Тетяна, знеможено заплющуючи очі: не бачити! не чути! не усвідомлювати!

Перед її внутрішнім зором, неначе на казково-швидкому кіноекрані, блискавкою пролітає минуле... Загострено-уважним, зовсім новим і глибокосяжним зором вдивляється вона в імлу безповоротно минулих років і подій, пильно й поважно спиняючи свій погляд на дорогих, незабутніх обличчях... О, як же ще хочеться жити!

Жити! Це коротеньке, так часто і так недбало вживане слово виростає вмить до велетенських розмірів, насичуючись новим, несподівано-глибоким і чарівним змістом...

Жити! Дихати! Дивитись і бачити, як сходить над обрієм сонце, як ніжно зеленіє весною травичка! Слухати й чути, як цвірінькають на світанку пташечки! Думати! Діяти!

І пані Тетяна, сама того не усвідомлюючи, прислухується і чує... як поруч із нею з чуттям своєї незаперчливої вищости про когось (чи, бува, не про неї?) розмовляють потиху лікарі, то тут, то там недбало вплітаючи латинські слова в густе й вибагливе мереживо з німецьких слів...

— Cáncer...

Це слово, як полум'я: воно вогнем опікає мозок хворої. Коротеньке й змалечку (з лекцій французької мови) добре засвоєне, воно вмить виростає до велетенських розмірів, насичуючись дивним, таємничим і страшним змістом: чей же «cáncer» — це рак. В українському перекладі це слово страшніше, бо воно відразу вступає в запеклий двобій з іншим глибоко-змістовним і величним словом «Життя» і... воно перемагає: рак перемагає життя...

«Навіщо ж... о, навіщо ж мене одурено?!?» вогнем спалахує в глибинах мозку. Рвучко підвівшись, пані Тетяна сідає на мармуровому столі: вона рішуча, сувора й струнка...

— Гер доктор! — голос її бринить надтріснуто-дзвінко, але лікарі не бачать і не чують нічого: вони захоплені змістом власної розмови. Ну, що ж... вона витривала жінка і може хвилинку почекати. А тим часом мозок слухняно підказує бездоганно перекладені на німецькому мову речення, — мовляв, вона просить панів лікарів вибачити за турботи, але від операції раку вона рішуче відмовляється... Так, це правда, що вона сама погодилась на операцію, але ж... їй було сказано, що в неї тумор, а не рак... Пекуче бажання злізти з цього, вже нагрітого власним теплом, мармурового стола миттю охоплює її всю: злізти й утекти негайно до своєї вбогої нори в бараці!

— Гер доктор! — на цей раз голос її бринить твердим металом, і вона відважно зустрічає холодний і гострий, як лезо ножа, погляд сірих очей старого, похмурого лікаря, що саме в цій хвилині робить якийсь незрозумілий жест рукою в повітрі... Цей жест, мабуть, тому й страшний, що незрозумілий... Боже мій, що ж це?!?

Сильні, вправні руки сестер-черниць, неначе по команді, миттю прив'язують, ремінцями прикручують знеможене жіноче тіло до мармурового стола...

— Гер доктор!!! — на цей раз пані Тетяна щосили кричить, тіло її несамовито пручається, і голос тремтить від образи, зневаги й обурення: — Що робите ви зі мною?!? Я не хочу операції! Я відмовляюсь!

Похмурий лікар усміхається, показуючи два ряди занадто рівних, штучних зубів, а сестри-черниці ще тісніше затягають ремінці на руках і ногах цієї комічної «авслендерін»...

У цю ж таки мить над обличчям пані Тетяни схиляється білий капюшон третьої, старючої, як відьма, черниці. Блискавично-швидким рухом правої руки вона вставляє в рот хворої якусь дивну рурку... Що це? Звідки й навіщо? У горло стрімким потоком вливається потворно-гідкий газ... З бурхливою швидкістю розливається він по всім тілі, заповнюючи його чуттям неминучої, негайної смерти...

Тоді здавлений, хрипкий зойк тварини розрізав чисте полотно яскравого повітря операційної залі. Ще не старе, струнке й ніжне жіноче тіло затремтіло, здригнулось і за хвилину... залякло в жалюгідній, підкреслено-вимушеній нерухомості. Широко-розплющені опуклі темнокарі очі, відбиваючи в глибинах своїх крик протесту й образи, замерзлими озерами пильно вглядалися в саме серце сліпучо-ясної лямпи. Назад відкинулось (угору підборіддям) шляхетне воскове обличчя, що зберігало ще сліди небуденної вроди. І підкреслено-сумним сйвом оточувало його хвилясте стрижене напівсизе волосся, надаючи цій комічній «авслендерін» містичного вигляду затортурованої святої.

— Фертіг — хором вигукнули сестри-черниці.

Вона й справді була г о т о в а. Вона, що пару хвилин тому так рвучко підвелася, так струнко сіла на мармуровому столі й так рішуче прагнула сказати щось важливе панові докторові, — не виявляла тепер жодних бажань.

Зазираючи уважно в глибину її неприродно-розширених, по самі вінця наллятих мукою очей, старий-похмурий лікар погасив свою усмішку і від цього зробився ще старішим. Діловито, без поспіху взяв у руки гарячі блискучі інструменти.

Лише брязкіт інструментів та інколи уривчасті, як цей брязкіт, слова порушували врочисту тишу яскраво-освітленої операційної залі...

— Ich grüße dich viel tausend Mal!*) — виспівують свіжі дівочі голоси в палаті ч. 19...

Пані Тетяна чує той спів дівочий і цвірінькання пташечокдесь зовсім близько — поруч із нею... Усім еством своїм вона прагне побачити тих співачок і тих пташечок, але... не бачить нічого... Вона прагне поворушити мізинним пальцем правої руки і... не може. Якесь незрозуміла сила тримає все її тіло в стислих обіймах смертельної заціпеніlosti. Існує вона чи... не існує! І... де вона?

— Tief atmen!***) — старечий жіночий голос бринить над нею залізом категоричного наказу, і пані Тетяна, підкоряючись, зідхає несміливо, боязко й повільно втягаючи тремтячими ніздрями свіже повітря весни... А яке ж бо воно... смачне!

— Tief atmen! — суворо наказує той самий жіночий голос, і пані Тетяна з насолодою піддається його команді. Вона дихає жадібно, захлинаючись і спазматично ковтаючи п'янке вино весняного повітря, натомість видихаючи гидкий, отруйний газ... І так минають хвилини...

Раптом крізь імлу густого туману вона починає бачити: ось бездоганно-біла стеля і схилена над нею лиховісне обличчя тої самої старючої черниці, яка щойно силоміць за-пхнула їй дивну рурку з отруйним газом у рот... Але... де ж та рурка? Де сліпучо-ясна лямпавук, і де ті сестри-черниці, що так спритно прикручували їй ноги й руки до мармурового стола? Де дівся старий, похмурий лікар? — про все це хоче спитати пані Тетяна і... не може: широко-роз-зявлений рот і заціпенілий язик не підкоряються наказам волі...

А тим часом від'ємно-бридкий газ, бурхливо вириваючись назовні, підносить догори з самого дна шлунку якусь іще бридкішу рідину. Вкупі з черговим глибоким віддихом та рідина нестримним потоком виривається назовні, а сестра, вчасно підставивши якусь чорну мисочку під самі уста, ловить її... і, витираючи обличчя хворої чистою шматкою, каже:

— Es ist schon alles vorbei!***)

*) Я вітаю тебе багато тисяч разів! — слова з популярної німецької пісеньки.

***) Глибоко дихати!

***) Уже все минуло!

— Як?!? — по-українському перепитує пані Тетяна... Язик і губи, як дерев'яні, але (о, щастя!) вони, хоч і дуже повільно, а виконують уже волю своєї господині: — Хіба... хіба операція вже відбулася?

Жодної відповіді.

Усвідомивши, що спитала не на тій мові, пані Тетяна мовчить: не перекладає свого питання на німецьку мову, бо вже вичерпалася... Натомість вона робить зусилля заплющити очі. З труднощами здобувши ще й цю перемогу, віддається щастю дихання. Хіба ж знала вона раніш, що «дихати» — це велике щастя?

А тіло важке, дерев'яне й чуже. Не їй воно належить! А кому? — не знає. Заснути! Її виснажене ество прагне лише спокою... Минає хвилина, друга... і ось вона вже пливе на хвилях туману, в якому зникає все і губиться тягар її знеможеного тіла...

— Ich grüße dich viel tausend Mal! — загонисто виводять свіжі голоси дівчат.

Пані Тетяна здригається: їй здається, що дзвінки голоси дівочі — це щойно вийняті з окропу гострі блискучі ножі, якими хтось хижий розрізує все її тіло на дрібненькі шматочки. А загонистий сміх дівочий, що розсипається, як зненацька розірване блискуче намисто, — то гостре й дрібне каміння, яким її невпинно б'ють. Крізь імлу густого туману, на хвилях якого пливе пані Тетяна, ті гострі камінчики влучно досягають її пекучих ран і в'їдаються в них, як ті раки кліщами. Це ж саме ті камінчики, поціливши в живіт, роздерли його і, заглибившись у його надрах, спричиняють такий нестерпно-тягучий біль...

У палаті ч. 19 співають дві дівчини, — одна білява, а друга чорнява... Вони обидві видужують, і їм весело.

А на стільчику біля ліжка пані Тетяни струнко сидить третя дівчина. На ній темнозелена сукня, що стисло охоплює пишні форми щойно розквітлого тіла. У неї великі темнокарі очі під чорними дугами брів, високе чисте чоло, увінчане короною з двох русявих пухнастих кіс, маленькі рожеві вушка й бездоганно посаджена на молодих плечах молочно-біла шия... Її личко, як абрикос, що вже підсмалив на сонечку свою оксамитово-ніжну щірку. Її весняна голівка так і проситься на фото, але є в ній щось, що в'яже її родинною схожістю з виснаженим обличчям хворої.

— Була операція?

— Ще вчора... Я, Оксанко, чекала, що ти зразу ж по операції прийдеш... А ти... лише сьогодні...:

— Та я й думала вчора до вас піти, але сусідки спинили мене: кажуть, ніби в день операції до хворого не пускають...

— Гм... Сусідки...

— Хвора заплющує очі, а Оксанка ніяково терепить свою маленьку рожеву хусточку.

— Ну, і як же вам під час операції було? Дуже боліло?

Жодної відповіді... Лише мускул один біля уст ворухнувся і завмер.

— А тепер як себе почуваєте? — і продовгасті дівочі пальчики ніжно пестять костомашки жовтих, як віск, рук.

Той дотик! Та ласка!

— Ну, а як же ж то бі без мами живеться? — питанням на питання відповідає хвора.

— Мені? — перепитує Оксанка і, помозчавши якусь хвилинку, усміхається замріяно-ніжно, мабуть, щось миле згадавши... Хмарка журби миттю зникає і, поблискуючи грайливим оксамитом своїх оченят, вона залюбки розказує про гімназію, про вчителів, про Орису, що так і не перейде до 3-ої класи, бо вже заміж виходить, про таборовий баль, що має відбутися 1-го травня.

— Ви... не слухаєте мене, мамо?

— Слухаю! А якже! Розкажуй далі...

І Оксанка захоплено веде далі, а хвора й справді не слухає... Вона дивиться і... думає... І коли це Оксанка встигла звільнити пахущі, ніжно-рожеві пелюстки троянди з цупких обіймів зеленого пуп'янка? Коли? Не в же... це сталося за час її хвороби? І що могло спричинити цей несподівано-ранній розквіт її вроди? Що? Чи, може, хто?

Хвора повільно переводить свій погляд з Оксанки на тих двох дівчат-співачок, що є постійним джерелом її неспокою, а з дівчат — на Оксанку: порівнює...

— А навіщо це ти, моя доню, губи собі намазала?

Оксанка червоніє... І як вона забула стерти фарбу, зайшовши у фойє лікарні?!? Адже мала на увазі це зробити! Біда з тою мамою, тай годі!

— Я... трошки! Я... більше не буду!

Якісь нові грайливі вогники палахкотять у таємничих глибинах Оксанчиних очей... Палахкотять, ховаються і... не можуть сховатися від пильного ока матері.

— Чи була ти, Оксаночко, у лікаря, який робив мені операцію?

— Ні... — на ніжно-рожевім личку розгубленість.

— А... чому ж ні? Чей же ти так плинно розмовляєш по-німецькому!

— Я вже завтра неодмінно до нього піду!

— За-втра?!?

Хвора знову заплющує очі, а Оксанка, зиркнувши на ручного годинника, рвучко підводиться...

— Що вам купити, мамо?

— Купити?!? Нічого... Але... куди ж ти? Час відвідин ще не скінчився!

— У мене... справа...

— Гм...

Поцілувавши воскову руку матері й кинувши дівчатам «до побачення», Оксанка прямує до дверей. Ще мить, і вона зникне...

— Почекай!

Оксанка слухняно вертається назад. Хвилева павза, протягом якої очі хворої пильно спостерігають, а очі Оксанки метушливо тікають під захист повік...

— Я... мало-мало не забула про головне... Занеси до пані Марії мою вишневу матерію та попроси... негайно продати! От і матимеш за що мамі помарач купити... Я... дуже спрагла, Оксанко...

Хвора говорить повільно, з павзами, а багрянний рум'янець повільно заливає миле Оксанчине личко, високе чоло, маленькі вушка і навіть... шию...

— Д... добре... До побачення, мамо!

— До побачення, доню!

Ще хвилина, і поспішне «цок-цок» легких кроків завмирає в далечині довгого шпитального коридору.

— Це ваша дочка? — питає чорнява дівчина.

— Так.

— Яка ж вона гарна! Якась... казкова!

Мовчанка... Дівчата виходять на балкон... Як весело, як мило їм глянути вниз, — туди, де так соковито зеленіє щойно народжена травичка, де так яскраво чорніють щойно скопані кльомби, де так соромливо вдягаються в мережано-зелені шати дбайливо підстрижені куці...

— Хто це? — хором вигукують обидві дівчини: — Це її наречений?

— Що-о?!? Який... наречений?!? Як... він... виглядає?

— хрипким зойком виривається з грудей хворої...

— О, він дуже гарний! — захоплено інформує білява: — він високий, чорнявий, волосся буйне, зачесане догори... Ось

він узяв вашу дочку під руку... Ось вони вдвох виходять з воріт лікарні...

Не минуло й десяти хвилин, як на стільчику біля ліжка пані Тетяни чорнобриву Оксанку змінила безброва, кругленька, маленька й балакуча пані Марія. Вона принесла з собою дзюрчання прозорої водички баракового «вашраум»-у*), де по 20 годин на добу дзюрчать насичені прозорими натяками плітки. Вона засипала палату ч. 19 гострими камінчиками поговору, неначе той засік зерном, і не так то легко було спинити бурхливий потік її «красномовности».

— А коли ж ви, пані Маріє, мою Оксанку востаннє бачили?

— Учора ввечорі! Принесла вона мені чудову вишневу матерію, яку ви їй подарували, і просила пошити їй сукню для першотравневого балю... Ну, і я погодилась пошити в борг... Хіба ж я не розумію? Хіба я сама молодою не була? Я, знаєте, їй таку сукню з модним декольте ушкварю, що вона королевою балю буде, з самим директором табору танцюватиме!

— Я... дуже вдячна вам... А... ви вже покроїли сукню?

— Так! Ще вчора — при ній! А за гроші ви не турбуйтеся! Якось воно буде...

Пані Тетяні до болю хочеться спитати, що саме про її Оксанку люди кажуть, але вона не сміє... І пані Марія чомусь уперто оминає цю делікатну тему.

— Час відвідин вичерпано! — виголошує чергова сестра, і пані Марія метушливо підводиться... Вона щось вовтузиться біля свого кошечка і раптом... кладе на столик хворої три соковитих помаранчі.

— Ви... чого плачете, пані Тетяно?!

— Я?!? Плачу?!? То вам лиш так здається! — і хвора з деяким запізненням змахує дві пекучих сльозинки...

Минуло два тижні. За цей час Оксанка не раз відвідала свою маму, не раз запевняла її, ніби лікар казав, що все в порядку... Не раз приносила соковиті помаранчі, підкрес-

*) Спільна пральня й умивальня.

лено переконуючи маму, що купує їх за гроші, одержані за вишневу матерію...

Хвора сприймала це все з якоюсь дивною байдужістю, — так, неначе не про неї казав лікар, що все в порядку, не для неї принесила Оксанка ті соковиті помаранчі й не за вишневу матерію одержала Оксанка гроші на купівлю тих помаранч.

— Не приносьте більше помаранч! — тоном розпорядження звернулася чергова сестра до Оксанки.

— Як?!? Чому?!?

Замість відповіді сестра з розгоном витягнула обидві шухляди білої шафки, що стояла в головах хворої: вони були до краю заповнені помаранчами.

— Шпитальні правила забороняють робити склад харчів у шухлядах! — гостро відрубала сестра і, глянувши Оксанці в очі так, ніби хотіла ще щось додати, вийшла собі геть, — вся в чорному, висока, худа й струнка, як свічка...

— Чому ж... не їсте, мамо?!?

Оксанчине личко пополотніло, а широко-розплющені оченята надаремне шукали зустрічі з очима хворої...

— Мамо! Ви... гніваєтесь на мене?

Тривала мовчанка... Лише мускул один у кутку гірко стулених уст затремтів і завмер (неслухняний!)...

— Ма-а-мо! — це вже зойк пекучого болю, і хвора чує його: — Простіть мені, мамо!

— Нахилися до мене, Оксанко! Нижче! Отак!

Воскові пальці ніжно пестять пухнасту русяву голівку.

— Я... умираю...

— Але ж ні! Матусе, рідна моя, ні! Лікар учора казав, що...

— Не граймо в піжмурки, Оксано! — шепіт хворої бринить так урочисто й так суворо, неначе вирок найвищого суду: — Я знаю все! У мене рак... І операції фактично не було жодної. Мене просто розрізали, подивилися, що рак аж надто розрісся, і зашили знову. Вони тут усі переконані, що така нещаслива втікачка, як я, не може як слід розуміти по-німецькому, а я свідомо не переконую їх у протилежному... Ну, і... в моїй присутності говорять між собою, називаючи речі власними іменами... Спасибі їм, дають мені ін'єкції для вгамування болю... Але не для лікування! Ти знаєш? Уже навіть і на рентген перестали мене брати! І не випадково я лежу тепер сама в палаті... Я — смертник, Оксано!

— Але ж ні, мамо! Ні! Якби це було так, то вас у лікарні не тримали б! Самі знаєте, що для безнадійно-хворих місця в лікарнях нема, а тим більше для втікачів...

Палким блиском загорілися очі хворої, воскові пальці гостро стиснули Оксанчину руку, а голос забринів так грізно, немов би хотів комусь за щось помститися.

— Хочеш, — я тобі скажу, **за що** мене в лікарні тримають?!? Хочеш? Лише дивися мені в очі! Що? Не можеш? Ну, то слухай тоді, спустивши очі додола! Мене тримають тут за право користуватися моїм трупом! І... це ж ти, Оксано, дала згоду на те, щоб... на трупі моїм відбувалися наочні лекції про рак...

Русява голівка, як скошена, падає біля воскової руки на ліжку, і сльози гарячою зливою змочують ту рідну руку.

— Моя присутність у нашій бараковій кімнаті **заважала б... вашим побаченням!** Чи ж не так, Оксано? Ти... мовчиш?

Дівочі плечі здригаються від несамовитого плачу, дівочі уста, захлинаючись від сліз, шепочуть щось невиразне...

— Час відвідин вичерпано! тоном неблаганного судді виголошує чергова сестра, до всього й до всіх байдужа, окрім шпитальних правил...

Чи знаєте ви пана Підступного? Боже, який же він гарний! У нього буйна чуприна чорного, догори зачесаного волосся, висока, гарно збудована постать, чорні очі під дугами розмашистих брів і червоні соковиті уста... А усмішка! Усмішка, що показує два ряди рівних і білих, як сніг, зубів, — усмішка, що супроводжується вогнистим блиском отих гарячих, як вуглики, очей! Вона ніжна й владна, чарівна й полум'яна! І хіба ж знайдеться жінка, що могла б противитись її чарам?!?

А чи звернули ви увагу, як гарно «сидить» на нім одержаний у склепі І.Р.О. костюм, як вилискуються новенькі «ірівські» черевики, яким майстерним пуп'янком вив'язана його (за власні гроші куплена) краватка?

Пан Підступний має вже сороківку, але виглядає молодше... О, він був, є й довго ще буде об'єктом жіночих зідхань.

— Мені здається, Оксаночко, що ти надто трагічно сприймаєш смерть матері! Вона була хвора на рак і... треба тишитись, що вона не мучиться більше! — ніжним голубом воркує пан Підступний, широко кроком вимірюючи Оксанчину вбогу кімнату, де, крім двох стандартних шаф, стола, ліжка й трьох стільців-інвалідів, є ще миргородська плахта над ліжком, є вишивані рушники над іконою та портретами і квіти на підвіконні...

— Першого травня ти не ходила на бал, ти не носиш отої чудової вишневої сукні, що так підкреслює твою вроду, ти вперто не хочеш взяти в мене грошей, щоб заплатити пані Марії за роботу! Куди це все годиться?

Пан Підступний спиняється біля стільця-інваліда, на яким, схиливши голівку набік, нерухомо сидить Оксанка... На ній щойно пофарбована «на чорно» (колись рожева) сукня й сандалі на босу ногу.

Крізь відчинену вгорі квартиру свіжим потоком вливається ласкава прохолода травневого вечора...

— І взагалі, Оксанко, від деякого часу я не пізнаю тебе!

— А саме? Від якого це часу?

— Гм... Я точно не пригадую собі, але... мені здається, що це почалося ще **до смерти** матері...

— Ти не помиляєшся! Я бачу, що ти не позбавлений деякої спостережливості!

У тоні Оксанки бринить виклик, але пан Підступний не зауважує його. Жадібним поглядом знавця він охоплює Оксанку всю, — від весняної голівки до ніжно-рожевих пальчиків ніг, що соромливо виглядають назовні крізь шкіряне мереживо сандалів... О, невже він не здобуде її?!? А шкода! У численній колекції переможених жінок це була б найкоштовніша перлина! Яка казкова голівка! Як справді по-царськи посаджена на пишних плечах шия! Який бюст! І якої бездоганної форми ці загорілі руки! А ніжки!...

Пан Підступний хтиво облизує спрагли уста... Але... хіба ж не сам він винен, якщо не вміє здобути її?!? Адже тепер не заважає ніхто, і треба діяти, а не гав ловити!

Він рвучко схоплює Оксанку в свої обійми...

— Що робиш? Який ти брутальний! Я кричатиму! — Оксанка пручається й б'ється, як та вільна пташка, що раптом опинилася в стислих обіймах клітки...

А пан Підступний обсіпає її всю уривчастими, дрібними, як весняний дощ, поцілунками... Та к він ще ніколи не цілував її... Жагуча, пристрасна сила тих несамовитих

цілунків пронизує Оксанку наскрізь і будить в глибинах її ества дивну й солодку млість...

Оксанка... не пручається більше, і тіло її стає приборканим, слухняним і знеможено-ніжним...

— Моя!!! Чейже ти обіцяла мені в день повноліття бути моєю! А наступна ніч якраз і є порогом твого повноліття! — в шаленім захваті перемоги шепоче пан Підступний Оксанці на вушко, обціловуючи їй те вушко маленьке й рожеве, і ту білу, як молоко, шию: — Я прийду до тебе сьогодні вночі! Рівно в другій! Залиши двері незамкненими! Чуєш?

Той шепіт гіпнотизує... Наказує...

— Стук-стук!

— Прошу! — відгукується Оксанка, звільняючись з обіймів і поправляючи зачіску.

Знявши тихесенько заціпку, пан Підступний гостинним жестом відчиняє двері.

— Добрий вечір, пане коменданте! — каже він приязно старенькому чоловікові в окулярах і йде собі геть упевненим, пружним кроком переможця.

— Вам лист, панно Оксано!

Щойно відшуміла нічна весняна злива... Небо ще сердите й похнюплене, неначе та ображена дитина, що, наплакавшись досхочу, роздумує, чи варто ще їй далі плакати, чи, може, вже усміхнутись...

Над дерев'яними бараками пливе утятий місяць, обминаючи гнівні хмарки так відважно і так спритно, неначе той човен козацький дніпрові пороги...

За десять хвилин друга... Таборовий майдан давно вже порожній... Миготливо блимають ліхтарі, відбиваючись мінливим блиском у дзеркалі калюж... Бадьорим, чітким кроком господаря становища проходить черговий поліцист і... зникає в освітленім отворі «дижурки»: пішов собі спати... Сьогодні ж бо день робочий, п'яних нема, і табір давно заснув... Стандартного типу продовгасті дерев'яні бараки розташовані групами, і з висоти лету пташки вони виглядають, як викинуті на смітник зужиті коробочки від сірників...

Тихо... Табір «Ді-Пі» справді спить, щедро обмитий весняною зливою. Але...

...Що це? Хто це? Затемненим боком майдану промайнула висока чоловіча постать у чорному... Промайнула і зникла...

Її проковтнув ганок одного з бараків, і ось вона навшпиньках, крадькома посувається скупо-освітленим коридором усе вперед і вперед... Досягнувши, нарешті, дверей передостанньої кімнати ліворуч, постать рішуче зупиняється...

Ледь-ледь досягає сюди боязкий промінчик від маленької, засидженої мухами лямпочки, що «світить» у центрі довгого коридору...

Чоловічі пальці впевнено натискають на клямку, і права нога вже готова переступити поріг... Але... Гм...

— Ти спиш? Це... я... Відчини!

Легесеньке «стук-стук» підсумовує цей ніжний басовитий шепіт...

Тиша і темрява... Вони, як сестри... Чи не в змові вони, бува, з кимось потойбічним?

Десь поблизу мишка-пустунка гризе смачний «діпівський» сухар... Десь далі — в місті годинник з висоти церковної башти чітко карбує «другу»...

— Чирк! — це озвався сірник... Він кидає тремтячий промінчик на новесенький висячий замочок угорі — над клямкою...

Насмішкувато підморгнувши блискучими крайками, замочок знову потопає в темряві, неначе та рибка, що, висмикнувшись грайливим скоком на поверхню води, знову пірнула в глибіню.

П'ять чоловічих пальців цупко схоплюють той насмішкуватий замочок у свої обійми і, рвонувши вниз, відчують холод і незламну рішучість металу...

А в той же час... поруч — у сусідній кімнаті пані Марії, витягнувшись і заклавши обидві руки собі за потиличку, лежить на імпрізованій «софці» Оксанка... На ній та сама пофарбована «на чорно» (колись рожева) сукня...

Затемнена настільна лампа кидає вузесенький снопок світла на бліде Оксанчине личко, на щільно заплющені очі, на русяве багатство розплетених кіс... Решта кімнати потопає в пітьмі...

Оксанка не спить... Ні, ні! вона прислухується всім еством своїм... І вона чує **все**: і мирне хропіння пані Марії, і кроки, що крадькома прямують повз неї до неї, а, минувши її, рішуче зупиняються... і той ніжний шепіт оксамитовим басом, і ту відповідь мишки-пустунки... Вона чує і «чирк» сірника, і брязкіт замочка, і павзу тривалу...

і кроки важкі, що, забувши обережність, так розгублено човгають довгим коридором назад — до виходу...

Ручний годинник показує п'ять по другій. Останній відгук розгублених кроків завмер... Замовкла вже й мишка-пустунка: мабуть, наїлась... Тихо... Лише пані Марія хропе...

Оксанка рвучко виймає з-під подушки листа. Ще раз його прочитати! Ще раз! І саме **зараз**, — у цих ось хвилинах, що є справжнім порогом її повноліття.

24. IV. 1950. Шпиталь. Ніч...

Доню моя єдина! Оксаночко!

Не шукай в листі моїм сліз та описування моїх страждань... Не маю на це часу...

Ось-ось ти залишишся сама-самісінька на всій землі круглій... Без друзів, без рідні, навіть без добрих знайомих... Хто дасть тобі вчасну пораду? Хто захистить тебе? Кому дорога твоя честь? І саме тому я присвячую цього листа виключно **Тобі**, моя єдина! А плакати буду пізніше, якщо встигну...

Що робиш ти тепер? Сама чи... з ним? Може саме тоді, коли шпитальний годинник ось-ось проб'є мені 12-ту годину, він уже володіє твоїм дівочим, недоторканим іще тілом?

Мені здається... Ні, ні, це зовсім не здається, а я **бачу**, чую, як рипнули двері й увійшла **ти**... Ось ти вже й сидиш на стільчику біля мого ліжка... Яке щастя! Тепер уже ніхто й ніщо не заважатиме нам...

Чи пам'ятаєш ти, Оксанко, той світанок, коли «чорний ворон» забрав від нас нашого татка? Але мабуть, яскравіше відкарбувався в твоїй пам'яті **інший**, ще жорстокіший світанок, коли високий рябий енкаведист (чейже пам'ятаєш його?) забрав у тебе маму?

Мої пальці не слухаються мене... Я відпочину трошки...

Ти, безумовно, пам'ятаєш іще й третій незабутній світанок, коли (три з половиною роки пізніше) ми знову зустрілися на станції біля потяга... Тебе щойно випущено зі **спеціального** дитячого будинку для дітей «ворогів народу» до матері, що вийшла з в'язниці. І в сивій беззубій жінці, що так несамо-вито схопила тебе в свої обійми, ти... **не** **пізнала** маму. Ти, Оксаночко, відразу поставилася до мене ворожо.

— Мені соромно, що я — дочка арештантів! Я ненавиджу вас обох! — гнівно поблискуючи оченятами, казала ти мені не раз...

А я мусіла слухати мовчки, бо я... боялася тебе — піонерки на дев'ятім році життя, що могла піти до НКВД й донести на маму, вважаючи цей вчинок за вияв героїзму. Чей же тобі зроблено було повний курс ін'єкцій безбожництва та ненависти до всіх «ворогів народу», в тому числі й у першу чергу до батьків твоїх! **Ти була оком НКВД наді мною...** І... чи могла я тоді розказати тобі **правду** про татка й про себе?!

Вибач! Я знову знеможена... Я подрімаю трошки... До світанку ще далеко...

Війна... Злидні... Виснажувальна праця і страх перед бомбами, а ще більше перед НКВД. Німецька окупація... Голод і похорони щодня і щогодини, — без домовин, без хрестів і священика... Юшка з картопляного лушпиння й «макуха» надодачу... І хліб, як мрія недосяжна...

Еміграція... Злидні... Табір і знову страх... На цей раз перед советськими людоловами в уніформах МВД і в «цивільках». Фальшиві документи, і вічний страх, що нас буде викрито...

Убога таборова гімназія... Брак підручників... Покалічена лихоліттям **доросла вже** молодь наша, що вчиться в **молодших** клясах... Серед них і ти, моя кароока, на 18-ім році відвідуєш **другу** клясу... Тобі відомо, що я **молодшою** за тебе скінчила **восьму!** І це було нормально, і таких, як я, були тисячі...

Дзеркальце завжди промовляло до твоєї душі більше й глибше, ніж будь-яка книжка... І нудними здавалися тобі мої заклики до ідейности, скромности й стриманости, до впертої праці над собою, до вивчення чужих мов, до яких ти така здібна, — до серйозности.

— Ну, і хіба ж я не краща за цих красунь, які (ось гляньте!) фотографуються майже зовсім голі? — спитала ти мене недавно, захоплено переглядаючи сучасні чужомовні ілюстровані журнали...

А все ж таки... Я маю **глибоке переконання**, що ти не є безнадійно зіпсутою... Ні, ні! Бо з кожним роком ти все з глибшим зацікавленням прислухуєшся до моїх правдивих оповідань про наше минуле, і полуда советського злочинного виховання повільно, але певно сходить з очей твоїх. Це пов'язується з викладами релігії, історії, літератури та деякими

популярними доповідями, і... в глибинах твого мозку й душі народжується **новий світогляд**...

Тремтить моя рука, і темно в очах... Я задрімаю...

Четверта година ранку... Чи встигну ж я дописати? Боже, допоможи мені! Будь уважна, Оксано, до наступних рядків!

Прізвище твого милого відоме мені ще з Києва від... татка, який часто бачився з ним у Завади... І татко, і Завада вірили Підступному і були з ним щирі. І татко, і Завада розстріляні, а твій милий ніколи, навіть і в час найжорстокішого терору арештованим не був...

Прізвище його називав також і слідчий НКВД на допитах мене та ще двох жінок... Про це все й про розстріл татка та «методи», якими допитувано твою маму (в той час іще молоду й гарну) я **заплянувала розказати тобі саме в день повноліття**... Але... не судилось, бо я... не доживу... Дивлячись в обличчя смерти, я палко мріяла про те, що ти, Оксаночко, забереш мене вмирати до себе, в нашу таборову кімнату, де я матиму досить часу, щоб про все розказати тобі. Але й це не судилось! О, навіщо, навіщо ти **саме так** розпорядилася моїм трупом?!? Навіщо? Я... обіцяла здушити сльози, а тим часом... сльози душать мене й заважають писати... Я плачу, Оксанко, саме за тими годинами, які ми могли пережити з тобою вкупі в нашій убогій бараковій норі. О, тоді я відповіла б тобі на всі твої запитання без жодного винятку! Тоді я розказала б тобі навіть і про те, **як саме** тортуровано твою маму в советській в'язниці, як людину і як... жінку... Адже ти — доросла, і сама розумієш, що **цього на папері НЕ пишуть**... А я тоді.. **гарною** була... Не віриш? А ти ж сама, моя доню вродлива, дуже нагадуєш мені тодішню... Чи зауважуєш ти, як скачуть мої літери? Як розпливаються вони від сліз? Прости! Я спочину...

Дізнавшись, що ти зустрічаєшся з паном Підступним, я й собі влаштувала з ним побачення... Я просила його, як мати, дати тобі спокій... Він висміяв мене... Тоді я натякнула йому, що в мене є проти нього деяка зброя. (Це було небережно з мого боку, бо документів я не маю жодних.)

— Я проти вас кращу зброю маю! — загрозив він мені: — І до жодної Америки ви не поїдете! Оксана мені тут потрібна!

А далі тобі все відомо: відмова в праві в'їзду до Америки, згідно з § 13, і моя хвороба, що принесла панові Підступному цілковиту свободу дій. О, я знаю, що він розвіюватиме твою

журбу за мною, щоб . . . швидше взяти тебе і, використавши, викинути людям на глум . . . Схаменися ж, поки не пізно!

Не розмінюй, моя доню, новенького карбованця на п'ятаки та копійки! Збережи себе для того, кого ти покохаєш усім еством своїм! Він прийде! Він шукає тебе! Він прагне знайти тебе недоторкано-чистою . . . І лише **він має право** бути батьком дітей твоїх! Але не пан Підступний! І не перший-ліпший!

Ти походиш зі старовинного козацького роду, Оксано! Ніколи не забувай про те, що ти — **українка й козачка, дочка розстріляного за волю України!** І не личить тобі неславою вкривати козацькі кості незламних духом дідів та батьків твоїх! Будь же гідна, як людина, як українка і як жінка! Будь чесна! Учись і працой!

Стоячи на самім порозі смерти, я вітаю тебе з днем повноліття й дарую тобі ту матерію вишневу . . . Поший собі з неї сукню й носи на спогад про мене! Нехай же Всевишній має тебе під своєю опікою! Прощай!

Твоя мама . . .

P. S. Після моєї смерти цього листа перешле тобі нічна сестра саме напередодні твого повноліття. Не забудь подякувати їй!

З В'ЯЗКОВИЙ

Похнюплений, заплаканий день... Перемагаючи спротив гнівно-нагромаджених хмар, сонце лише зрідка кидає не-сміливі промінчики надії тим трьом жалюгідним баракам, що так по-сирітськи туляться ось тут під горою... Це рештки колишнього табору «Ді-Пі»... З висоти лету пташки вони, напевно, виглядають, як викинуті на смітник зужиті коробочки від сірників, що випадково впали боком і стоять собі тут до пори, до часу, всіми забуті й усіми за-недбані.

Пригляньмось до них! Вони не порожні... Ні, ні! У кожній такій коробочці є 20 вікон, і за кожним вікном, яке б воно не було вбоге, животіє залишенська родина. За кожним вікном є своє горе, свої думки, свої обманені сподівання, свої ночі без сну і... своє очікування порятунку, що чудом має звідкись прийти. Бо інакше не можна! Чейже і приречений до страти смертник чуда очікує!

Ось гляньте! Перед вами дорога, що йде вздовж гори рівнобіжно з другим та третім бараками, прямуючи туди, де ще недавно були заселені бараки, і де тепер панує гнітюча пустка.

Високий, не старий ще, але похилений уже чоловік терпеливо вимірює простір дороги вздовж тих бараків, які ще й сьогодні мозолять очі. Він ходить сюди й туди невтомний, ритмічний і педантичний, як маятник, пильно вглядаючись у мережано-зелену глибину дороги. Його засмалене обличчя носить виразне тавро втоми й зневіри; образа й переможений біль душі ховаються десь у кутиках гірко стулених уст, а великі карі очі дивляться вперед з якоюсь підкреслено-засумованою байдужістю до всього...

— Не було ще? — питає його старша жінка, що вибігла з бараку на одну мить, щоб і собі глянути в ту вагітну якоюсь подією далечинь.

— Не було! — басом відповідає високий мандрівник і далі мандрує туди й сюди невпино й ритмічно, як той маятник.

Великий годинник на башті церковній, що домінує над цим передмістям, урочисто карбує одинадцяту на непроглядно-сірім тлі заплаканого дня.

Група дітей біжить на розвідку саме туди, куди так пильно вдивляється високий мандрівник... А ось і ціла група дорослих зібралася між другим і третім бараками: чогось очікує... І нервова напруженість цього очікування насичує повітря, яким дихають ці люди... Хоч, правда, є й такі, що очікують у глибинах своїх нор, не афішуючи нетерпіння назовні.

— Їде! Їде! — кричать, захлинаючись, діти.

— Їде! — хором відгукується група дорослих.

— Їде!!! — болочим акордом відгукується це маленьке слово в глибинах мозку й душі високого мандрівника. Спинивши ритмічний процес вимірювання дороги, він стоїть нерухомий і врочистий, як монумент, фіксуючи очима ровериста, який щойно з'явився в мережано-зеленій далечині дороги.

Той роверист — не вигадка! Він справді їде, бо постать його з кожною хвилиною збільшується, і ось він уже досягає жалюгідних бараків... Це чоловічок маленького росту, середнього віку, сірої зовнішності, зі жвавими очима й великою шкіряною торбиною через плече.

Приперши ровера до похиленої стіни третього бараку, він... дістає з торбини (о, щастя, о, радість!)... листи! Цупким перстеном оточують його залишенці... Десятки спраглих облич... Десятки пар блакитних і карих, сірих і зеленкуватих очей, що жадібно стежать за кожним рухом цього маленького чоловічка. Урочиста, напружена мовчанка... Ніхто нічого не питає. Та й потреби в цьому нема, бо цей янгол з потойбічного світу щодня відвідує залишенців і кожного з них з обличчя знає. Свідомий важливості й відповідальності доручених йому функцій, він урочисто обдаровує натовп: кому — лист, кому — два, кому лише листівка, а кому — співчутливий жест рукою в повітрі, — мовляв, розумію твою тугу, небораче, але... нема для тебе нічого, мовчать твої друзі...

Що це? Янгол з потойбічного світу врочисто подає листа з червоно-синіми крайками високому мандрівникові, що стоїть трохи осторонь, за натовпом. Яким молодим блиском, яким слявом спалахують ці великі карі очі, які щойно були втомлено-байдужими. Як дрібно тремтять його пальці, надмірно-цупко схоплюючи той скарб чудовий, — той лист летунською поштою з-за океану!.. Чітким і пружним кро-

ком юнака поспішає він до своєї вбогої нори, щоб там — на самоті випити до дна **чудовий нектар** єднання з тим, хто **ще й досі не забув про нього**.

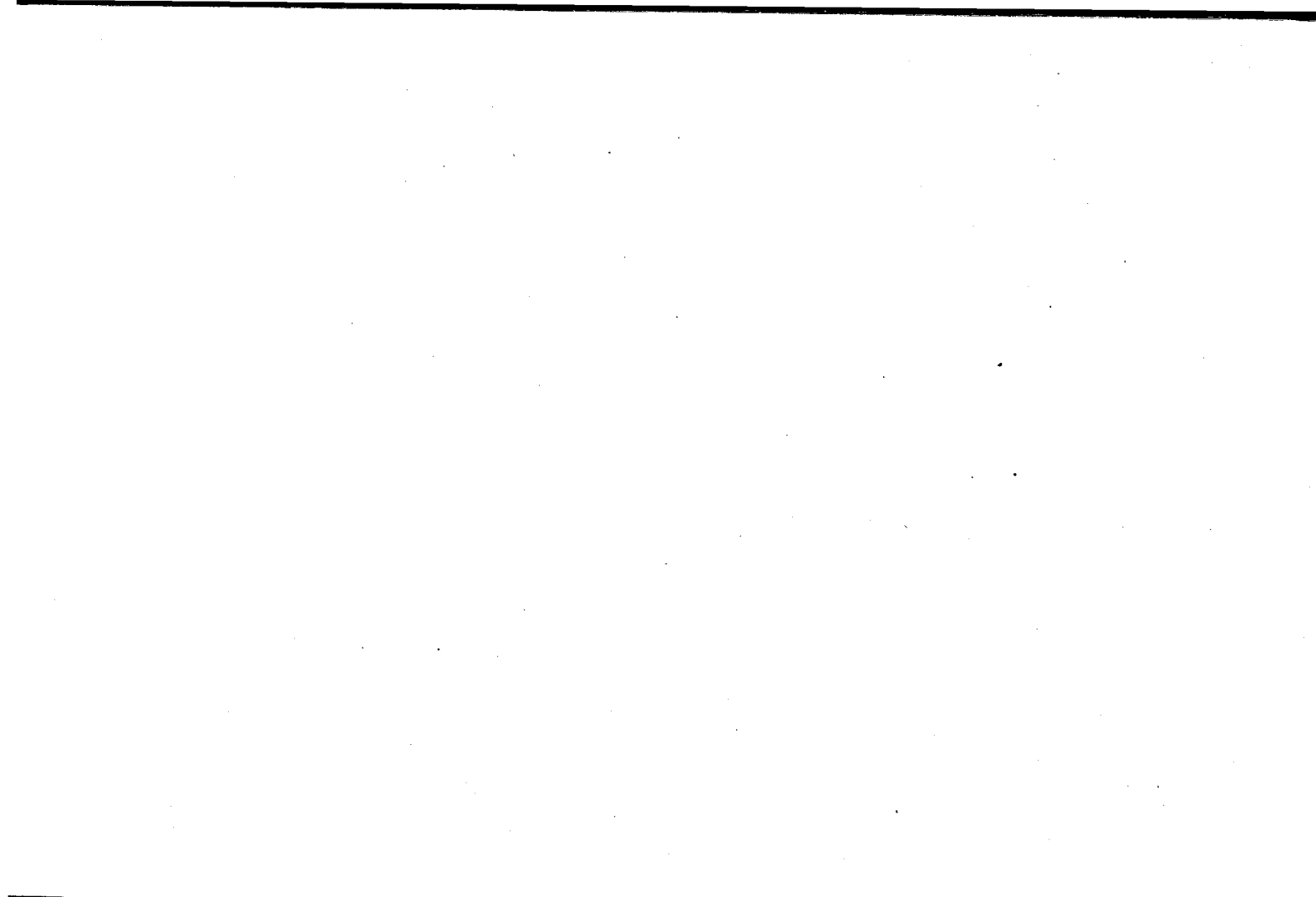
Заздрісними очима супроводжують його та ще двох-трьох щасливців ті, яким сьогодні подаровано мовчанку... Бо... що може бути жорстокішого для залишенця, як **мовчанка?!?** Вона гостра, як ніж, і невблаганна, як безнадія і смерть... Духова смерть!... Чейже вона страшніша за смерть фізичну!

Сховавши до бічної кишені одержані від щасливців цигарки, маленький чоловічок поспішає далі до тих, які, затаївши віддих, млісно очікують його енергійного «стук-стук» у благодійні двері своїх убогих нср. Бо є й ще й такі...

Швиденько виконавши ще й цю функцію, чоловічок бадьоро сідає на свого «коника» і... їде далі — до місцевих мешканців, що живуть у будинках... О, там його поява ніколи не спричиняє такої сенсації!

І ось зникає постать маленького ровериста з виднокола залишенців, розбігаються діти, повільно розходиться натовп дорослих... Життя цих людей знову вливається в стислі береги мізерної буденщини, так рясно загаптованої чорною ниткою безнадії. До завтра!... Бо ж завтра між одинацятю й дванадцятю годиною цей янгол у вигляді людини знову збаламутить застоюну воду залишенського буття, завтра знову примчить на «коніку» цей чародійний **зв'язковий**, що єднає залишенців зі світом далеким і байдужим... Зі світом, де живуть повнокровним життям найрідніші люди, найкращі друзі, добрі та милі знайомі... З тим світом, де є українська преса, де існують різні комітети, об'єднання, організації й товариства, що розгортають свою корисну діяльність, забуваючи про своїх залишенців.

Австрія. Червень 1952 р.

ЗУСТРІЧ

Боденське озеро! Наповнена живим сріблом неправильно-продовгастої форми чаша, — мінливо-блискучий кордон трьох держав*)... Казкових розмірів дивне дзеркало, вкрите ряботинням дрібнесеньких зморщок, які блищать і проміняться на сонці всіми нюансами срібла: від яскравого, сліпучо-білого кольору щойно відкарбованої монети до майже чорного відблиску старовинних канделябрів минулого сторіччя...

Озеро тремтить... Воно стоїскрамі відбиває пестливу яскравість лагідного вересневого сонця, а над його мінливо-срібним дзеркалом невпинно кружляють невтомні чайки, — такі ж мінливо-срібні, як і воно... «Хлюп-хлюп!» — перелистим, лоскітливим шепотом наспівують дрібнесенькі срібні хвильки, розбиваючись об чорний камінь набережної: — «Хлюп-хлюп!»

На розлогій лавці, під тінню старого розлогого дерева сидить жінка, нерухомо вдивляючись у прозору далечінь протилежного берега, — туди, де, соромливо купаючись у сяйві лагідного сонця, вирізьблюються контури таємничого Ліндау**)... Жінка вдягнена зі смаком, але дуже скромно: чорний приношений костюм, що підкреслює привабливі форми вміру повної постаті, чорний капелюшок із дашком, що вигідно контрастує з її ще свіжим обличчям, жовта, з чорною стьожечкою блузка... Скільки їй? Сорок чи менше? У неї круглясті прозоро-карі очі, бездоганно-посаджена на пишних плечах шия і чорне буйне волосся, ледь-ледь прорізане срібною ниткою передчасної сивини: неслухняними хвильками висмикується воно з-під капелюшка назовні... Над її лагідним, просякнутим жіночістю обличчям, мармоко нависає тінь утоми: темними смужками залягає вона під очима і, обминувши свіжі ще щоки, ховається десь у кутиках гарно-окреслених уст.

*) Боденське озеро є кордоном Австрії, Німеччини та Швейцарії.

**) Ліндау — баварське місто на німецькій березі Боденського озера.

Старе, розлоге дерево дбайливо кидає на жінку тінь: таку ласкаво-теплу, таку мережано-прозору й таємничу, як сама загадка жіночих чар... Дрібно-дрібно тремтить ледь-ледь позолочене першим дотиком осені листя, ніжно-ніжно шепоче воно над самим вухом щось заспокійливе, пропускаючи соняшні промінчики крізь чарівні дірочки свого вибагливого мережива і кидаючи їх то на асфальтовану набережну, то на чорну від довгої служби лавку, то на вдягнену в чорний костюм жінку...

І нехай невблаганний дотик осені вперто гаптує зелене мереживо листя брунатно-золотою ниткою смутку, нехай хтось невідомий крадькома прикрашує чорне волосся жінки срібною ниткою першої сивини, раз-у-раз нагадуючи про те, що не за горами вже й старість-зима, але **сьогодні — ще тільки початок вересня!** І який же той вересень — чарівний! Він лагідно-ласкавий, соняшний і затишний, як квітень! Він соковитий, щедрий, запашний і неперевершено-багатий стиглими плодами землі... Він змістовніший і глибший, ніж легковажний квітень — пустун...

Недбалим рухом правої руки жінка скидає капелюшка і кладе його на лавці — поруч... Ледь-ледь загаптоване срібною ниткою чорне багатство її хвилястого волосся здригається й тремтить сполохано, а за якусь хвилинку, знову повернувшись у береги призначеного йому порядку, завмирає в слухняній нерухомості... Підставивши своє ще свіже обличчя соняшним промінчикам назустріч, жінка усміхається й заплюює очі...

Так минають хвилини... дві... десять... п'ятнадцять...

— Тарасику! — півголосом ніжно окликує вона і, озирнувшись довкола, додає тихесенько — сама до себе: — Де ж він?

Підвівшись легким рухом, вона прямує вздовж озера ліворуч, — туди, де група дітей, забувши про все на світі, захоплено годує чайок кришечками хліба, а якийсь високий із сивою чуприною пан залюбки спостерігає ідилію. Невтомні чайки, окреслюючи вибагливі дуги в повітрі, влучно перехоплюють кинуті дитячими руками кавальчики хліба під час їх лету, а інколи й безпосередньо з дитячих пальчиків... Вигуки й сміх дітей, крикання й миготіння крил цілої хмари чайок...

— Тарасику!

— Я тут, мамо! — озивається гарно-збудований хлопчик років дванадцяти в коротеньких спортових штанцях і білій сорочечці... На якусь мить одірвавшись від чайок, він огля-

дається. У нього смагляве, різко-окреслене личко, що обіцяє бути орлячим, густа чупринка буйного чорного волосся і прозоро-карі круглясті оченята.

Тоді жінка повільним кроком прямує назад — туди, де її чекає заспокійлива тінь мережаного соняшними зайчиками золотаво-зеленого шатра... Сівши, вона, знову вдивляється в прозору далечінь озера, а її круглясті карі очі солодко мружаться, відбиваючи в глибинах своїх блиск якоїсь приємної невисловленої думки, якою поділитися ні з ким...

Боже мій! Як же приємно, відірвавшись на день від виснажливої праці та дріб'язків життя, забути про все! Як заспокоює самий вигляд озера! Як вабить оця далечінь незрадженими ще таємницями! І яке щастя, що Тарасик теж тішиться життям поруч із нею! Як виїс він за це літо!

Зручніше вмотивившись на лавці, жінка з насолодою заплющує очі. Чути кроки, хтось обминає її, десь поблизу чути дзвінкий дівочий сміх, а ліворуч — крикання чайок, сміх і вигуконана, і саме тому нема потреби розплющувати очі... Вона потопає в п'яних хвилях цього лагідного вересневого дня: її просто **нема**...

— Мамо!

— Ой! І що в тебе за звичка викрикувати зненацька над самим вухом? — здригнувшись, гостро питає жінка, а рукою ніжно-ніжно пестить чубату голівку сина: — Ну, розкажуй, **що** там сталося! Лише без вигуків над вухом!

— Мамо! — з таємничим відблиском у своїх прозоро-карих оченятах шепоче їй на вушко Тарасик: — Отой високий-сивий, що з нами вкупі чайок годує... Бачила його? Ну, так от... Він дуже хоче з тобою познайомитися. Він каже, що...

— Що це за вибрики нові з твого боку?!? Мовчи! Ні слова більше! — і кинувши зневажливий погляд у бік того високого-сивого нахаби, жінка різко підводиться з лавки і бере капелюшок.

— Ходім! Ми з тобою пошукаємо собі **іншого** затишнішого місця для відпочинку, де ніхто не турбуватиме нас!

— Але ж, мамо, він каже, що...

— Ти, Тарасе, маєш слухати не те, що перший-ліпший тобі каже, а те, що кажу тобі **я**! Зрозумів?

У голосі мами бринить добре знайомий Тарасикові метал, а її прозоро-карі очі стають зовсім круглими: так буває завжди, коли мама гнівається. Рішучим, діловим кроком звер-

тають вони праворуч від лавки, — **геть** від того високого-сивого, що так брутально порушав їх спокій.

«Бульварний льовеляс!» думає жінка: «Використовує дитину, щоб...»

Тарасик слухняно топає поруч із мамою і, стоїчно ковтаючи сльози незаслушеної кари (за що ж його від чайок одірвано!?!), бубонить собі під ніс:

— Той високий-сивий каже, що він знав нашого татка... Він хоче тобі... нам... щось про татка розказати...

— Що-о?!? Він... знав нашого татка?!? — жінка раптом зупиняється і стоїть нерухомо, як соляний стовп. Уся кров тікає з її щік, і обличчя враз стає загостреним, постарілим і сірим, як попіл...

— Ну от бачиш! Я ж тобі відразу хотів про це сказати, а ти кричиш на мене, гніваєшся, не даєш слова вимовити, — як рівний рівному докоряє Тарасик і, відчуваючи цілковиту перемогу на своїм боці, бере маму за руку і тягне її назад — високому-сивому **назустріч**...

Наблизившись до жінки, але не переступаючи того останнього кроку, який ще роз'єднує їх, високий-сивий рішуче зупиняється... Він схиляє перед нею свою срібну голову з таким глибоким, підкреслено-сумним респектом, неначебто вони вдвох щойно поховали когось дорогого, рідного...

Гм... До бульварного льовеляса він, неначебто, не підібний... У нього хвиляста шевелюра буйного зовсім уже срібного волосся, втомлене сіре обличчя з рівчаками глибоких зморщок на високім чолі та біля уст і проникливі зеленкувато-сірі очі... Він високий, стрункий і досить ще бадьорий... Скільки йому? Сорок п'ять чи шістдесят?

— Як бачу, ви хибно зрозуміли мене... Я **справді** знав вашого чоловіка — видатного інженера Івана Панасовича Пасічника.

— Припустимо, що й так... Але яким же чином могли ви догадатися, що я — дружина інженера Пасічника?

— Щасливий випадок!... Опинившись по справах у Брегенці, я навмисне затримався до неділі, щоб як слід оглянути озеро... Ідучи набережною, я був у полоні власних думок і спостережень, коли раптом... серед групи дітей, що годували чайок, мені впало в око личко хлопчини, яке вразило мене, блискавично викликавши несподівану асоціацію з давно минулим. Я, розуміється, зупинився й почав спостерігати. Хлопчина бездоганно говорив по-німецьки, але щось, у його вимові переконувало мене в тому, що він — **не** німець. Я вже готовий був заговорити з ним по-українському, коли

раптом ви покликали його «Тарасику!» Саме **це ім'я**, обличчя й вік дитини, до того ж ваша зовнішність і... вік сказали мені більше, ніж треба було, щоб я не сумнівався в тому, що ви — дружина інженера Пасічника, а хлопчина — його син.

Високий-сивий зробив павзу... Пильно вдивляючись у жіночі прозоро-карі очі, він показав рукою на чорну від довгої служби лавку під золотаво-зеленим шатром.

— Може... повернемось?

— Повернемось! — слухняно відгукнулася жінка, і за хвилину всі троє вже сиділи під захистом розлогого старого дерева: жінка в центрі, а Тарасик з високим-сивим обабіч...

— Хлюп-хлюп! — дзвінким перлистим шепотом наспівують мінливо-срібні хвильки, розбиваючись об чорний камінь набережної: — Хлюп — хлюп!

— Ш-ш-ш! Ш-ш-у! — тремтить-шепоче позолочене першим дотиком осени листя під пестливим подихом лагідного вересневого вітерця, неначебно закликаючи когось поводити себе тихо й бути уважним: — Ш-ш-ш!

— У січні 1938-го року я сидів у слідчій в'язниці НКВД у Харкові — на Совнаркомівській у безпосередньому сусідстві з вашим чоловіком. — Голос у високого-сивого, як чорний оксамит: густий, басовито-низький і ніжний: — У маленькій камері, розрахованій нормально на п'ять осіб, — сиділо за Єжовщини 27—30 «ворогів народу». До насиченого смердючим потом і видихами повітря додавався ще й запах «параші», що стояла здебільшого відкритою, бо ж обслуговувала нас усіх... Вибачте мені ці неестетичні подробиці, але без них враження від нашої камери було б далеко неповним... Ми з вашим чоловіком **займали вдвох одно лежаче місце** на брудній долівці камери і примушені були спати «валетом», себто в різні кінці головами. Чоловік ваш користувався особливою увагою слідчих НКВД, і його викликали на допит по кілька разів на ніч... Вам, я думаю, відомо, що праця слідчих НКВД, як правило, провадилася вночі...

Жінка притакнула головою...

— Слідчий вимагав підписання страшної провини: ніби чоловік ваш свідомо склав шкідницький проект будівництва одного виключно-важливого гідротехнічного спорудження, а рівно ж, щоб назвав прізвища шкідників із числа підлеглих йому співробітників... Але він категорично відмовився це зробити. І тоді почалися тортури... Після допитів він повертався...

Тут високий-сивий зробив павзу і глянув спочатку на Тарасика, а потім на його маму з німим запитанням в своїх проникливих зеленкувато-сірих очах.

— Прошу вас розказувати про страждання нашого татка в присутності Тарасика, **нічого не обминаючи**. Мій Тарасик — козак, мужчина... Я сама вже багато дечого розказувала йому про татка, але того, що ви розкажете нам зараз, він не міг почути від мене... * Запевняю вас, що він запам'ятає вашу розповідь **назавжди** і зуміє помститися, коли виросте!

— Так! — урочисто підтвердив Тарасик і, щоб бути до високого-сивого ближче, він миттю пересів, зайнявши місце посередині: — Кажіть! Кажіть нам усе, що знаєте про нашого татка!

— Він повертався зранку побитий, поранений і знеможений фізично, але твердий і незламний духом. І тоді я відступав йому моє місце, щоб він міг хоч простягнутися дозвільно на заплъованій долівці камери. Я зберігав його пайку хліба, я подавав йому води напитись і, як умів, обмивав кров і бруд з його ран... До того ж я... **слухав** те, що чоловік ваш хотів і міг розказати мені...

Тут оповідач несподівано замовк, задивившись у далечінь озера. Там плив білий, як лебідь, пароплав, розрізуючи мінливо-срібне дзеркало озера й утворюючи довкола себе піняві, гнівні хвилі, що з острахом тікали геть від дивної птиці, що так брутально порушила їх величавий спокій. Пароплав із Швейцарії ритмічно зменшував хід, наближаючись до пристані «Брегенц».

Іншим часом Тарасик бомбою полетів би до пристані, щоб роздивитися зблизька, який же то пароплав, яка на нім труба, і що то за люди приїхали сюди зі Швейцарії, але тепер... Нерухомо й струнко сидів він між двома дорослими, як дорослий, з пекучим нетерпінням очікуючи наступного слова високого-сивого...

— Продовжуйте! — попросила жінка.

— Як це не дивно, чоловік ваш зовсім не говорив про свої страждання, про слідчого і про тортури... Знеможене, закривавлене тіло промовляло само... без слів... І нехай буде вам відомо, що, лежачи горілиць на заплъованій брудній долівці й заплющивши очі, він пошепки (щоб сусіди не чули) розказував мені про вас, пані Ольго!

Обличчя жінки миттю захмарилось: якась думка чорною хижою птицею майнула над нею своїм широко-розпростертим крилом...

— Заспокойтесь! Без жодних інтимних подробиць! — з поспіхом додав високий-сивий і, запаливши цигарку, продовжував: — Ваш чоловік розказував мені дещо про вашу дружбу-любов дитячих літ... Про старий, запущений сад із довгою-довгою алеєю з тополь і лип, про вашу білу, як недоторканий сніг, і легку, як хмарка, сукню, про ваші довгі чорні коси, заплетені темночервоними стьождками... Про те, як він — високий незграбний юнак з патлатим зубом (саме так він висловлювався про себе) одного чудового літнього вечора біг за вами тою алеєю з тополь і лип, — біг щосили, щодуху, бо прагнув наздогнати, зловить... Ну, а ви, розуміється, тікали щодуху... Але він таки наздогнав вас і спромігся схопити за коси... Ви вирвались і зникли в гущавині оповитого присмерком саду, а в руці його залишилася темночервона стьождка, яку він миттю заховав собі до кишени... Тоді вам минав п'ятнадцятий, йому — двадцятий... І саме тоді так буйно цвіли, так п'ярко пахли липи...

Високий-сивий замовк, смачно затягуючись цигаркою і випускаючи вибагливі кільцятка диму, що кучерявились, тремтіли й жили своїм власним, загадково-коротким життям... А в той же час його уважні зеленкувато-сірі проникливі очі заглибились у прозоро-карі озера жіночих очей...

— Було таке, пані Ольго?

Жіночі очі, відповівши стоіскрами, миттю накрилися повіками: сховались, утекли...

— Було! Я... я ще й сьогодні маю ту стьождку... Бережу її, як реліквію... Вона вицвіла, полиняла... але вона ще живе... І житиме так довго, як довго житиму я.

— Так, так... Мені відомо й те, що та темночервона стьождка має бути у вас, бо... чоловік же повернув її вам саме тоді, коли ви одружились...

Вони замовкли... «Хлюп-хлюп» — співало озеро, розбиваючи мінливо-срібні хвильки об чорний камінь набережною... Розрізуючи прозоре повітря вибагливими дугами свого дозвольного лету, над озером кружляли невтомні чайки, і були вони мінливо-срібні, як і воно... Дрібно-дрібно тремтіло зелене, загаптоване золотом листя, пошепки закликаючи до особливої уважності й цілковитої тиші: — Ш-ш-ш! А густий, сумовитий і ніжний, як чорний оксамит, бас вів далі:

— Побитий, невиспаний і знівечений фізично, він тримався твердо, як скеля, раз-у-раз категорично відмовляючись підписати страшне й наскрізь брехливе обвинувачення. Він тоді ще вірив (наївний!), що буде над ним суд, який ви-

правдає його, як невинного... А після суду він знову повернеться додому — до вас... до сина... Вам, розуміється, відомо, що саме тоді він очікував сина, якого називав не інакше, як «Мій Тарасик». Як це не дивно, але про можливість народження донечки й мови не було... Це було просто виключено... І скільки ж любови й ніжності, скільки страхів і хвилювань за вас і за дитину в зв'язку з цією подією, що з кожним днем наближалася невблаганно! Скільки підра-хунків!

— Мамо! А що ж я тоді робив, коли татко наш у в'язниці мучився? — несподівано змішався Тарасик.

— Ти?!? Тебе... в той час на світі не було! Який ти нечемний! Ти ж заважаєш розказувати панові...

— Панові Миколі, — піддав, усміхаючись, високий-сивий.

Тарасик слухняно замовк, але з виразу його прозоро-карих очей було видно, що пояснення мами аж ніяк не задовольняє його: десь у глибинах свого ества він мав тверде переконання, що він — Тарасик завжди був на світі... Отже, мама говорить якусь нісенітницю.

— Одного разу вашого чоловіка забрали на всю ніч, і, коли на світанку енкаведисти затягнули його до камери, це були... жалюгідні рештки людини. Як звичайно, я відступив йому моє місце для лежання і мовчки підніс води до уст... Тоді, дивлячись мені в очі так проникливо, як умів дивитися лише він, — самими устами беззвучно прошепотів одно-одні-сіньке слово: — «Підписав»... Цього було більше, ніж досить... Усе населення камери інтуїтивно припишло: вмить завмерли арештантські розмови й спинився рух, — чейже кожного з нас така доля чекала! Лише я один був у русі, мовчки обмиваючи кров з його обличчя, шиї та рук... Раптом чоловік ваш зайшовся дивним, дошкульним кашлем, випльовуючи на чорну від бруду долівку змішану з хлюпцями крові мокроту... Отак кашляючи раз-у-раз, пролежав він мовчазно й нерухомо цілісіньку добу. Лише на світанку наступного дня підкликав мене до себе очима і спитав беззвучним шепотом:

— А чи знаєте, ви, чому я підписав? — слово «чому» було підкреслене й наголошене і тоном, і виразом очей.

— Знаю! — упевнено відповів я: — бо вам уже й легені відбито, тому й кашляєте так.

— І зовсім не тому! — гнівно поблизкуючи очима, відповів він: легені — дрібниця в порів'янні з...

Він замовк, не рішаючись вимовити чогось найстрашнішого, а я терпеливо очікував його наступного слова... Я знав, що те слово ось-ось злетить з його помертвілих уст... Мусить злетіти!

— Слідчий не добившись свого... «фізичними» методами впливу, застосував...

— А, розумію, розумію! — поспішив я йому на допомогу.

— Він запропонував мені **вибір**: або я підписую протокол обвинувачення, або... він виписує ордер на арешт моєї дружини... І я... підписав... бо ж дружина моя... з... Тарасиком!

Сполоханою чайкою вирвався зойк із грудей пані Ольги. Він був гострий, сухий і уривчастий. Він примусив здригнутися пару закоханих молодят, що саме в той час опинилися поруч... Але пан Микола вів свою розповідь далі; чорний оксамит його густого басу розгортав полотно документального кінофільму з епічним спокоєм фатальної неминучости, не спиняючись... Він навіть поспішав і хвилювався: адже він не довів іще до кінця сповіді **того** нещасливого, чия тінь була тут незримо присутня.

— А тепер за «**гарну поведінку**» слідчий дав мені слово, що дозволить прийняти від моєї дружини передачу: білого хліба й цигарок, цукру й ковбаси... Мабуть, не пізніше, як завтра, ми з вами, Друже, **закусимо**...

— Я миттю відчув дотик еластично-ніжної м'якоті ковбаси в моїм роті, хрумтіння шкоринки добре випеченого хліба на зубах, і голодний спазм гострими кігтями стиснув мій харчопровід, а слина повінню заповнила рот... Я трясся, як у лихоманці... Усе це може зрозуміти лише той, хто **сам** пережив муки довготривалого голоду.

Тут басовитий голос оповідача затремтів, одразу втративши властиву йому лагідну ніжність чорного оксамиту.

— З яким же напруженням, з яким завмиранням серця очікували ми обидва вашої передачі! Але... не судилось!

— Як?!? То він... то ви обоє нічого від мене не одержали?!? — прозоро-карі жіночі очі зробилися зовсім круглими: вони кричали, благали й плакали, вимагаючи негайної відповіді:

— На жаль, ні! — густий бас, знову здобувши властиву йому соковитість, вів далі, розгортаючи полотно історичного кінофільму: — Не минуло й тижня, як чоловіка вашого забрали разом з іншими у великий етап на Далеку Північ. А щодо передачі, то слідчий, очевидно, обдурич і його, і вас, як вони це звичайно роблять... Чоловік ваш ледве тримався на ногах, і я допомагав йому вдягнутись... Тоді, стискаю-

чи мені праву руку своїми обома і заглядаючи мені крізь очі в саму душу, він сказав:

— Друже! Дайте мені слово, що, якби вам пощастило залишитися живим і хоч будь-коли вирватися на волю, то ви неодмінно відшукаєте мою дружину Ольгу й сінка Тарасика й перекажете їм **моє останнє привітання!** Скажіть Ользі, — нехай виховує Тарасика **так, щоб він гідно пометився за муки наші та всього українського народу!**

Обличчя пані Ольги закам'яніло: воно було загострено-вирізбленим і глинясто-блідим, як у мертвої, а зовсім круглі прозоро-карі очі нерухомо вдивлялися в якусь дуже далеку від Боденського озера далечинь... А Тарасик, мабуть, забув про те, що він — чоловічина та ще до того й козак, бо... блискучі круглі перлини його сліз дозвільно стікали собі зі смаглявих щічок на груди, і він не витирав їх... Та й мама не казала, щоб витер...

Усі трое мовчали... Чи чули вони, як пестливо, як заспокоїливо-ніжно шепотіло над ними ледь-ледь загаптоване золотом листя старого розлогого дерева? Чи чули дзвінкий, перлисто-свіжий плескіт мінливо-срібних хвильок, що розбивалися об чорний камінь набережної? Чи бачили, як багряно-червоний диск сонця, стоїскрамі відбиваючись у дзеркалі озера, готовий був скупатися в його прохолодному лоні? Як метушливо кружляли в повітрі мінливо-срібні чайки? Як маячив у полі їх зору білий парус самотнього човника?

— Маю до вас одно запитання! — озвався пан Микола.

— Що? — неначе від сну прокинувшись, відгукнулася пані Ольга: — запитання? Прошу!

— Невже ви ніколи не переглядали розділу «Розшуків» на сторінках українських часописів?

— Ніколи! Ми з Тарасиком такі самотні, що мені й на думку не спадало, щоб хтось міг нас розшукувати...

— І надаремне! — з гнівним докором відрізав пан Микола: — Бо, якби ви хоч інколи переглядали розділ «Розшуків», то... переконались би, що я... ось уже п'ять років, як розшукую вас... Вперто розшукую... **з вірою в те, що знайду...** Бо я ж **обіцяв...** До речі, чи відомо вам, на скільки років засуджено Івана Панасовича? Я цього не знаю... Не знав і він в момент прощання зі мною, бо... вам, я думаю, відомо, що вироки НКВД фабрикуються заочно й без суду...

— На... двадцять п'ять років! Без права листування, з повною конфіскацією всього належного йому майна. Я оскаржувала, наймала адвоката, але все було надаремне... Під великим секретом мій адвокат сказав мені, що Івана заслано

до одного з «шифрованих», себто затаємничених таборів НКВД, де в'язні працюють на військових об'єктах, і звідки ніхто ніколи живим не вийде. Це люди живцем закопані в могилу, — так висловився мій адвокат про тих нещасливих.

— То виходить, що татка мого живим у могилу закопали?!? — обірваною струною забринів хлоп'ячий голос і урвався: — А... ти мені чому про це... раніше... не сказала?!?

Сльози, переповнивши прозора-карі озера Тарасикових оченят, раптом виллялися назовні рясною зливою. Він плакав, захлинаючись, здригаючись усім своїм струнким, тоненьким тілом і зовсім забувши про те, що він мужчина та ще й козак...

Пані Ольга сиділа струнко мовчазна й до всього чужа, устромивши затуманений погляд своїх круглих очей у далечінь минулого. Глянувши пильно в це вирізьблене з жовто-сірого каменю обличчя, пан Микола владним рухом руки пригорнув до себе Тарасика, а за хвилину почав тихесенько й ніжно пестити його скуйовджену чорну чупринку.

А тим часом... на обрії, з насолодою занурюючись у свіжу глибіню заповненої живим сріблом чаші, купалося багряне, втомлене цілоденною подорожжю сонце... З царською щедрістю вдячного й задоволеного володаря воно нагороджувало дзеркальну поверхню озера рожево-іскристими дотиками своїх прощальних пристрасних поцілунків. Вечір насувався непомітно й тихо... Під подихом просякнутого вересневим холодком вітерця голоснішим і переконливішим ставав за-спокійливий шепіт зеленого ще листя, і дзвінкіше співали мінливо-срібні хвилики своєї улюбленої одноманітно-бадьорої пісні, розбиваючись об чорний камінь набережної: Хлюп-хлюп!

Минуло два роки — два кроки з подорожі моїх скромних героїв над безоднею вічності, що лякає й чекає всіх...

Тарасик виструнчився і виріс, а профіль його став чіткішим, нагадуючи мамі профіль того — закопаного в могилу живим... Обличчя пані Ольги залишалося свіжим і лагідним, але на тлі чорного шовку її пухнастого волосся хтось невідомий уперто й невпинно мережив узори срібною ниткою смутку... Щодо пана Миколи, то він не змінився зовсім: може, ледь-ледь поглибшали рівчачки зморщок на його

високім чолі й біля уст, але зате в глибинах його зеленкувато-сірих очей з'явилися нові, молоді й життєрадісні вогники... Теплішим зробився вираз його очей, чіткішими, й бадьорішими кроки...

Минуло рівно два роки, і знову була осінь, і знову вересень ніжно гаптував зелене ще листя дерев золотою ниткою смутку... І знову, як і колись, Тарасик сидів на лавці між мамою та високим-сивим... Тільки на цей раз лавка була з м'якими, зручними сидженнями й рухливими спинками для трьох, і лавок таких було багато, і на всіх, без винятку, щільно й нерухомо сиділи втомлені люди. На цей раз герої мої сиділи не над Боденським озером, а в продовгастому, з усіх боків закритому й переповненому людьми приміщенні, що внутрішнім виглядом своїм дуже нагадувало автобус і гуркотіло нестерпно...

— Хотів би я знати, — серйозно спитав Тарасик: — хто **перший** придумав літака?

— Гм... Заздрість пташці та мрія літати були властиві ще й прадавнім людям, — м'яко відповів йому соковитий бас пана Миколи: — Ця мрія пекуча знайшла собі яскравий відбиток у казках про килими-самолети, про коней — скакунів, що чудом перемагають повітря, про чортів і чаклунів, що блискавично-швидко переносять героїв з місця на місце через повітря недосяжне... Та ти ж, Тарасику, недавно читав «Ніч під Різдво» Гоголя! Отож, пам'ятаєш, мабуть, як сідає коваль Вакула на чорта верхи, і як мчить його цей останній з Диканьки до Петербургу й назад саме тої ж таки самої Різдвяної ночі...

Тарасик притакнув головою: мовляв, це все мені відомо.

— Усе це були лише мрії, заволочені серпанком фантастики. А перше блискуче й справді наукове наближення до здійснення цих мрій зробив Леонардо да Вінчі років... та років, мабуть 460—470 тому. Спостерігаючи за летом птахів, він водночас ретельно виучував їх анатомію, і уяви собі, що його наукові дослідження в цій галузі ще й тепер використовуються в аеродинаміці, а конструкції Леонардового літака лягли в основу модерної аеротехніки.

— Ну, а чому ж за 470 років після винаходу Леонардо науковці ще й досі не додумалися побудувати літака так, щоб він не гарчав аж так осоружно і не тремтів би так дрібно та боязко, ніби йому **страшно** летіти? Адже пташечка не тремтить і не гарчить під час лету! А все тому, що їй не страшно літати! Ми вже вісім годин у повітрі, і мені здаєть-

ся, що ввесь я тремчу, і що мотори гудуть і під моїм черепом, і в шлунку. А мама, он гляньте, зовсім розхворілася!

Пан Микола глянув на Тарасикову маму дуже уважно і, прикриваючи її коліна пледом, муркнув: — Біда!

А пані Ольга — знеможена й вичерпана — напівлежала поруч із сином, безсило відкинувши трошки назад своє воскове обличчя і щільно заплющивши очі.

Літак брязкотів, гарчав, гудів і тремтів дрібно-дрібно, як у лихоманці, неначебно йому й справді страшно було перемагати спротив неба над Атлантийською калюжею. У велетенським череві цієї боязкої птиці несамовито плакали немовлята, загонисто сміялася якась білява дівчина, невпинно блювали дві старших жінки, і голосно розмовляли майже всі сімдесят пасажирів. Усе це разом узяте зміщувалося в один строкато-галасливий хор непогоджених між собою звуків, що в сумі з гудінням моторів творили хаос.

— Коли я буду інженером, — в урочистім тоні почав Тарасик . . .

— А інженером ти неодмінно будеш! — упевненою октавою підхопив бас пана Миколи: — Тільки не гідротехніком, як татко, а . . . аеротехніком!

— Тоді побудую літака, що не гарчатиме й не тремтітиме . . . Побудую його так, щоб літав вільно, легко й тихо, як пташечка! Я здійсно мрію Леонардо!

Тарасикові очі враз стають зовсім круглими: вони наливаються завзяттям і гарячою вірою в здійснення своїх мрій, а невироблений, напівдитячий голос бринить так задьористо й дзвінко, що пані Ольга розплющує очі.

— Хоч довкола тебе цілий хаос звуків, але, може, саме ми з Тарасиком заважаємо тобі заснути? — найнижчими нотами свого оксамитового басу питає пан Микола: — Скажи, Олю!

— О, ні! Навпаки! — обличчя пані Ольги вмить відмоложується, а в глибинах очей спалахують іскри глибоко-прихованого щастя: — Розмовляйте! Коли на тлі цього гармидеру я вслухуюсь у розмови обох моїх інженерів на . . . технічні теми, то в мене . . . крила виростають, і я дістаю переконання, що витримаю ще й не таку подорож!

— Отже, якщо наша розмова додає тобі сил, — діловим тоном, як рівний серед рівних, підсумовує Тарасик, — то я

не заперечував би прослухати лекцію про Леонардо да-Вінчі!

— З охотою! — радо відгукується пан Микола і, вмовившись зручніше на розлогому сидженні, спокійно й упевнено починає розгортати оксамитовий килим кінофільму перед зачарованими очима майбутнього інженера аеротехніки: — Леонардо народився в 1452 році в провінціальному мальовничому містечку Вінчі. Його тато — адвокат — подбав про те, щоб дати всебічний розвиток його виключним здібностям...

Гарчить, гуде й тремтить потужна велетенська птиця, що, проковтнувши в своє черево 70 живих хробачків, мчить їх, як той казковий чаклун через ліси, через моря зі Старого до Нового Світу...

Вузесенькими щілинками не зовсім заплющених очей дивиться пані Ольга у віконце і бачить **гори**: жовті, ніжно-рожеві, червоні, брунатні, сірі й застрашливо-чорні. Вибагливо-фантастичними скупченнями нагромаджуються вони одна на одну, неначе в космічному хаосі, і здаються фрагментом із давно-забутого дитячого сну. Пані Ольга знає, що то не гори, а хмари, під різними кутами освітлені сонцем, але це дуже трудно втовкмачується їй в голову... Ні, ні! Краще вже думати, що це — гори, краще віддатися чарам отого давно-забутого сну! І вслухуючись у заспокійливий речитатив розповіді про великого Леонардо, що мріяв (як і Тарасик!) пташкою літати крізь скупчення отаких-от гір небесних, вона усміхається й шепоче щось сама до себе...

— Ти щось кажеш, Олю? — урвався оксамитовий килим кінофільму про Леонардо й запанувала мовчанка.

— Я? Я — нічого! — ніяково, немов виправдуючись, не зразу відгукнулася пані Ольга: — Я тільки думаю про те, що життя людське фантастичніше, ніж забута казочка моєї давно вже померлої бабусі.

— Так! — густим акордом підсумував бас і замовк.

Павза... Лише мотори гудуть... Лише строкато-галасливий хор чужих, непогоджених голосів бринить дисонансом на тлі того металевого гамору... Лише гори небесні, як у казці, пливуть за вікном...

— А що, Олю, як думаєш? — питає зненацька той соковитий рідний бас: — Чи траплялися в казках твоєї давно померлої бабусі такі дива, як от, скажемо, в моєму житті? Був час, коли я годував вошей у советській в'язниці поруч

із Іваном Панасовичем... З тої пори минуло чотирнадцять років, і ось я лечу на килимі-самолеті з дружиною Івана Панасовича... ні, з **моєю** дружиною Ольгою і сином Тарасиком у Новий Світ на нове життя! І не снилося мені напередодні того незабутнього вересневого дня, коли я так несподівано зустрів вас на березі Боденського озера, що саме ти, Олю, і ти, Тарасику, врятуєте мене від застрашливої перспективи самотньої старости!

— І тоді, і тепер — вересень! Ще вересень! — повільно, ніби сама до себе вимовляє пані Ольга: — Я лише тепер зрозуміла, що вересень — то найкраща й найсоковитіша пора року, і що осінь — змістовніша, багатша й глибша, ніж думають про неї легковажна весна та спрагле й пекуче літо!

— А правда ж, мамо, я не заздрисний? — зовсім не до речі озвався Тарасик.

Пані Ольга, незадоволено зиркнувши в його бік, не відповіла нічого: на недоречні й нетактовні питання дітей старші люди, здебільшого, не відповідають...

— Ти сама не раз відзначала, що то **добре**, що я не заздрю ні на пишній одяг, ні на багатство, ні на всякий інший «шик»!

На цей раз пані Ольга притакнула головою...

— Ну, ст бачиш! — поважним тоном підкреслив Тарасик: — А чи відомо тобі, мамо, що я завжди до болю, до крику, до сліз **заздрив?!? Щодня заздрив!**

Невироблений ще голос Тарасика урвався, забринівши на останньому слові таким пекучим боєм, що і пані Ольга, і пан Микола, забувши про все, уп'ялися в Тарасикове почервоніле обличчя: що з ним, справді, сталося?!?

— Я... **заздрив кожному товаришеві, який мав тата**. А я ж свого татка навіть і не бачив ніколи живим! Лише на фото... Але я все думав про нього, про його муки, про його мучителів... Я... Ну, як би вам це все пояснити? Наслухавшись, бувало, увечорі маминих спогадів про татка, я лягав спати і кликав його до себе. Він завжди приходив, і ми розмовляли про все, про все... І я давав йому слово чести, що буду інженером, як він, і месником за його муки і муки народу нашого... Я все шукав свого татка, і він приходив до мене у снах... Тоді я розказував мамі ті сни і знову про татка розпитував... і знову вперто шукав його... І знову до сліз заздрив усім дітям, що мають живого тата.

Павза... Гудуть мотори. Тремтить і здригається боязка птиця, пробиваючи собі шлях через вибагливі масиви гір небесних, здійснюючи, нарешті (але ще й досі не цілком), мрію великого Леонардо...

— Я знаю, що тато мій не воскресне **ніколи**, але я знаю також і те, що це ж він наказав дяді Миколі знайти нас і з'єднатися з нами!

З М І С Т

Передмова	5
Чорний Острів	13
Брати	29
Соціалістичні картоплини	43
«Щаслива» Ганна	51
Без лікарів і священників, без могил і хрестів	61
З гармат по горобцеві	69
«Всенародне свято»	93
Оглянувшись назад...	109
«Кобзар» в ежових рукавицях	119
Довкола мертвого Леніна	125
Вальс Штравса	139
Гаряча смерть	155
Обмежені ланцюгом	163
Лист	193
Зв'язковий	211
Зустріч	215

**Список творів
Олени Звичайної
що їх досі видано книжкам**

«ЗОЛОТИЙ ПОТІЧОК»
повість з часів німецької
окупації України (1941—1943 р.
стор. 93

*

«СЕЛЯНСЬКА САНАТОРІЯ»
повість з часів
московсько-більшевицької
окупації України (1933—1937 р.
стор. 218

*

«МИРГОРОДСЬКИЙ ЯРМАРОК»
нарис з часів великого голоду,
штучно організованого в Україні
Москвою в 1932/33 р.
стор. 46

*

«ОГЛЯНУВШИСЬ НАЗАД...»
збірка оповідань і новель.
Видано в 1954 р. накладом В-в
«ДНІПРОВА ХВИЛЯ»: München
Dachauerstr. 9/II, Germany.
Обкладинка роботи мистця
М. Дмитренка.
стор. 232

Готується до друку

«СТРАХ»
роман з часів московсько-
більшевицької окупації України
(1937—1938 р.) в двох томах.
стор. 700

*

**«У ЗОЛОТИХ КАЙДАНАХ
КОЛИМИ»**
М. Мляковий та О. Звичайна
документальна повість (спогад
з часів Єжовщини.
стор. 250

